

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2019 43(2)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Diñer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Meltem Kayıran

Editör Yardımcıları

Recep Aydın

Nail Dertli

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarioğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.org - e-posta: mulkiyedergisi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

28.06.2019

Yaz 2019 43(2)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın

Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile

EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőın (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)

Ahmet Haőım Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Baőkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaőar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ferda Dönmez Atbaőı
Serdal Bahçe
Nazan Bedirhanoğlu
Cengiz Ekiz
Benan Eres
Serter Oran

Nizam Önen
Özge Özkoç
Esra Sarioğlu
Onur Can Taőtan
Aslı Yılmaz Uçar
Zafer Yılmaz

İçindekiler

Yeni Sayıda... 1

Araştırma Makaleleri

Samir Amin'in Ardından Türkiye'de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak - 355

Alp Yücel Kaya

Amortisman Sandığı'ndan Devlet Yatırım Bankasına: Borç İtfasından Sermaye Türetmek- 387

Ferhat Akyüz

Davranışsal İktisat Deneylerinde Toplumsal Cinsiyet Temelli Farklar - 411

Umut Öneş

Bir "Siyasal Süreç" Olarak Fransız Sarı Yelekliler Hareketi'nin Ortaya Çıkışı- 435

Efe Can Gürcan

Güvenikleştirme Perspektifinden 11 Eylül Sonrası ABD-Suudi Arabistan Askeri İlişkileri- 459

Selin M. Bölme - Şule Sağlam Rıdha

Yorum

Âşarın Kaldırılması - 491

İzzettin Önder

Kitap İncelemesi

Barış İçin Akademisyenler Anlatıyor: İmza ve Ötesi - 511

Fikret Şenses

Düzeltilme 43 (1) - 517

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları -518

Yeni Sayıda...

Mülkiye Dergisi 2019 yılı ikinci sayısı “İktisat Tarihi Tartışmaları” teması ile karşınızda. Dergimizin bu sayısında her zaman olduğu gibi sosyal bilimlerin geniş dünyasından farklı makaleler yer alsa da bu sayımız için yayına hazır makalelerimizin bir kısmının “İktisat Tarihi Tartışmaları” adı altında bir bütünlük oluşturduğunu gördüğümüzden, sayımızın temasını bu şekilde belirledik.

Tema başlığımız çerçevesinde yer verdiğimiz ilk makale Alp Yücel Kaya’ya ait. Kaya, “Samir Amin’in Ardından Türkiye’de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak” başlıklı makalesinde Samir Amin’in çalışmalarının Türkiye iktisat tarihi yazımını nasıl etkilediğini, 1970’ler ve 1980’lerdeki tartışmalar bağlamında ele alıyor. Kaya, azgelişmişlik ve emperyalizm; üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar; köylülük ve küçük meta üretimi başlıkları etrafında Amin’in çalışmalarıyla Türkiye iktisat tarihi yazımına dair katkıları analiz ederek ülkemizin “fikir mirasının hem eleştirici, hem de ‘kadir bilen’ bir bilanço”sunu yapıyor. Geniş bir literatür araştırmasına dayanan bu makalenin yeni tartışmalara kapı açmasını umuyoruz.

Dergimizin ikinci makalesi “Amortisman Sandığı’ndan Devlet Yatırım Bankasına: Borç İtfasından Sermaye Türetmek” başlığını taşıyor. Ferhat Akyüz, Türkiye’de 1930-1960 yılları arasındaki iç ve dış borçların itfasi konusunu ele alarak Devlet Yatırım Bankasının kuruluşunun köklerini araştırıyor. Yazar, 1935 yılında kamu borç itfasi için kurulmuş olan Amortisman Sandığı isimli fonun zaman içerisinde Devlet Yatırım Bankasına dönüştürüldüğünü ve bu bankanın kamu borçlanma politikasının bir ürünü olduğunu ortaya koyuyor.

Tema kapsamında yayımladığımız diğer bir yazı İzzettin Önder’in “Âşarın Kaldırılması” başlıklı makalesi. Önder, 1925 yılında dönemin vergi gelirlerinin dörtte biri ile üçte biri arasında yer tutan bir vergi olan âşarın kaldırılmasının toprak ağalarının baskısı sonucunda alınmış bir karar olduğunu öne sürüyor ve bu kararın iktisadi ve mali sonuçlarını analiz ediyor. Önder, Cumhuriyetin ilk yıllarında böyle önemli bir kaynaktan vazgeçilmesinin sonuçlarını sermaye birikimi ve kalkınmaya etkileri açısından detaylı bir şekilde tartışıyor.

Son zamanlarda iktisat literatüründe yoğun bir ilgi odağı olan “davranışsal iktisat” alanından bir makale ise Umut Öneş tarafından kaleme alındı. “Davranışsal İktisat Deneylerinde Toplumsal Cinsiyet Temelli Farklar” başlıklı makalesinde Öneş, kadın ve erkeklerin risk alma davranışları, rekabet karşısında tavırları ve sosyal tercihlerini araştırmaya yönelik deneyleri mercek altına alıyor ve bu deneylerin sonuçlarının deney kurgularından ve deneklerin seçildiği toplumdaki toplumsal cinsiyet normlarından büyük ölçüde etkilendiğini gösteriyor. Ayrıca Öneş, bu deney sonuçlarının toplumda kadın-erkek eşitsizliği için bir meşruiyet aracı olarak kullanılmalarına hizmet edebileceğine de dikkat çekiyor.

Efe Can Gürcan, “Bir ‘Siyasal Süreç’ Olarak Fransız Sarı Yelekliler Hareketi’nin Ortaya Çıkışı” başlıklı makalesinde Kasım 2018’de Fransa’da ortaya çıkan Sarı Yelekliler hareketini inceliyor. Gürcan’ın, siyasal süreç kuramını temel alarak ve süreç analizi tekniğini kullanarak bu hareketi ortaya çıkaran siyasal ve sosyo-ekonomik dinamikleri araştırdığı makalesi önemli bir kaynak niteliğinde.

Bu sayımızda son olarak “Güvenikleştirme Perspektifinden 11 Eylül Sonrası ABD-Suudi Arabistan Askeri İlişkileri” başlıklı makaleye yer veriyoruz. Selin M. Bölme ve Şule Sağlam Rıdha’nın kaleme aldığı makale 11 Eylül 2001 terör eylemlerinin El Kaide ve Suudi Arabistan ile özdeşleştirildiği bir ortamda ABD ile Suudi Arabistan arasındaki askeri ilişkilerin nasıl sürdürüldüğünü araştırıyor. Yazarlar, güvenikleştirme teorisi çerçevesinde yaptıkları analizde ABD’nin “aciliyet vurgusu” ile “tehdit söylemlerine” başvurarak bu ilişkiyi nasıl meşrulaştırdığını gösteriyor.

Dergimizin kitap incelemesi bölümünde Nurettin Öztatar’ın hazırladığı “Barış İçin Akademisyenler Anlatıyor: İmza ve Ötesi” başlıklı kitabın değerlendirmesine yer veriyoruz. Kitap incelemesini yapan Fikret Şenses, kitabın tanıtımını yaparken aynı zamanda bu süreçte yaşanan olayları, düşünce ve ifade özgürlüğüne yönelik ihlalleri ve hukuk dışı uygulamaları da anlatarak tarihe not düşüyor.

Mülkiye Dergisi’nin bu sayısı, iktisat tarihinden iktisat alanındaki güncel tartışmalara; toplumsal hareketlerden uluslararası ilişkilere kadar sosyal bilimleri eleştirel bir perspektifle ele alan yazarların yazılarından oluştu. Dergimizin çıkartılması birçok kişinin kolektif emeği sayesinde mümkün oldu. Bu sayının hazırlanmasında görev alan Recep Aydın ve Nail Dertli’den oluşan editöryel ekibimize, derginin sekreteryasını ve koordinasyonunu büyük bir özenle yürüten Nurettin Öztatar’a, yazarlarımıza, makaleleri değerlendiren hakemlerimize ve bu sayının hazırlanmasında emeği geçen herkese Mülkiye Dergisi adına teşekkür ederim.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle...

Meltem Kayıran

Samir Amin'in Ardından Türkiye'de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak

Alp Yücel Kaya, Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0003-2055-5073,
e-posta: alp.yucel.kaya@ege.edu.tr

Özet

12 Ağustos 2018'de vefat eden Samir Amin, Marksist ekonomi politiğin önde gelen isimlerindendi. Çalışmalarının odak noktası kapitalizmin, "bütünyle dünyanın hali"nin, eleştirisiydi. II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin "çevre" ülkelere etkisini Marksist perspektifte ele alan ilk kapsamlı incelemeler ondan geldi; çalışmaları "çevre" ülke üniversitelerinde birçok nesli etkiledi ve tartışıldı. Sosyal bilimlere önemli bir damga vuran Amin, Türkiye'de 1970'ler ve 1980'lerde güncel siyaset bağlamına da oturan iktisat tarihi tartışmalarının kaçınılmaz kaynağı oldu. 1990'lı yıllarda iktisat tarihi de tartışmaları da akademik ve siyasi gündemden düşse de giderek daha fazla çalışması Türkçeye çevrildi. Makale Amin'in çalışmalarının Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihine yansımalarını, iktisat tarihinin ve kuramsal tartışmaların gözde olduğu 1970'ler ve 1980'lerdeki etkisi bağlamında değerlendirmeyi amaçlıyor. Bunun için ilk önce Amin'in araştırma gündemini özetlenecek, sonrasında çalışmalarının Türkiye ile kesişme noktalarını (çeviri makaleler ve kitaplar ile insanlar bağlamında) gözden geçirilecek. Amin'le kesişmeler sıralandıktan sonra, çalışmalarının Türkiye'de iktisat tarihi yazıcılığına etkileri değerlendirilecek. Bunu da tartışma alanları yarattığı ölçüde, etkili olduğu kadar etkisiz olduğu noktaları da öne çıkararak, yapmayı hedefliyor. Bu çerçevede, Türkiye iktisat tarihi yazımını meşgul eden, Amin'in de araştırma gündeminde öne çıkan üç büyük başlığa odaklanıyor: azgelişmişlik ve emperyalizm; üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar; köylülük ve küçük meta üretimi.

İlk başlıkta, Amin'in kuramsal çerçevesinin, dünya sistemi analizi eşliğinde, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk ve Fikret Başkaya'nın çalışmalarıyla (farklı derecelerde de olsa) Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihi yazımına yansıdığı görülüyor; ikinci başlık altında Amin'in literatüre özgün, hatta oldukça ayrık, katkısını göz önüne alınca, Türkiye'deki çalışmaların da literatüre oldukça özgün katkı sundukları gözlemleniyor; üçüncü başlıkta ise, Amin ve Korkut Boratav'ın çalışmalarının birbirinden bağımsız gelişerek evrensel boyutta özgün katkılar sundukları tespit ediliyor.

Anahtar Sözcükler: Samir Amin, iktisat tarihi, emperyalizm, üretim tarzları, küçük meta üretimi.

Reappraisal of Debates in Economic History in Turkey after Samir Amin

Abstract

Samir Amin who passed away on the 12th of August 2018 was one of the leading figures of Marxist political economy. A criticism of capitalism, or of “the condition of the world in its totality”, occupied the core of his works. After the World War II, first comprehensive investigations from a Marxist perspective examining impact of capitalism on the peripheral countries came from him. His works were widely discussed and influenced many generations studying at the universities of the periphery. Amin who had an important imprint on the research agenda of social sciences was an unavoidable reference in the debates of economic history that had also their place within the political context in Turkey of 1970s and 1980s. Even if economic history and its debates lost their privileged place in the academic and political agendas in the 1990s, his works continued to be translated more and more in Turkish thereafter. This article aims to evaluate echoes of Amin’s works in the literature of Ottoman and Turkey’s economic history during 1970s and 1980s when economic history and conceptual debates were in their heyday. The article will first summarize Amin’s research agenda; then, going through Turkish translations of his articles and books, scrutinize on the intersections of his agenda and that of scholars in Turkey and finally evaluate his intellectual impact on the economic history writing in Turkey. It will accomplish this task as far as his works contributed to the leading debates and therefore highlight his impact as well as his non-impact in the literature in question. In this context, it will focus on three big themes occupying central place not only in the research agenda of Turkey’s economic history but also in that of Amin: underdevelopment and imperialism; mode of production and social formations; peasantry and small commodity production. On the first subject, the article observes that Amin’s theoretical framework was reflected, in company with the world-system analysis, to the Ottoman and Turkey’s economic history through the research of Çağlar Keyder, Sevket Pamuk and Fikret Baskaya (albeit in varying degrees). On the second theme, taking into consideration Amin’s original, and even eccentric, contribution to the literature, it is possible to notice original contributions of research taking place in Turkey. On the third theme, the article discerns that, as works of Amin and Korkut Boratav developed independently from each other, they both offered original and universal contributions to the scholarly work on economic history.

Keywords: Samir Amin, economic history, imperialism, mode of production, petty commodity production.

Giriş

Samir Amin 12 Ağustos 2018’de vefat etti. Marksist ekonomi politiğin önde gelen isimlerinden biri olan Amin’in çalışmalarının odak noktası kapitalizmin, “bütünüyle dünyanın hali”nin, eleştirisiydi (Boratav, 2018). II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin “çevre” ülkelere etkisini Marksist perspektifte ele alan ilk kapsamlı incelemeler ondan geldi; çalışmaları “çevre” ülke üniversitelerinde birçok nesli etkiledi ve tartışıldı (RFI, 2018). Türkiye’de de durum farklı değildi, özellikle 1970’ler ve 1980’lerde güncel siyaset bağlamına da oturan iktisat tarihi tartışmalarının kaçınılmaz kaynağı Amin oldu. 1990’lı yıllarda iktisat tarihi de tartışmaları da gündemden düşse de giderek daha fazla çalışması Türkçe’ye çevrildi. Ölümü sonrası kendisi ve çalışmalarını ele alan kapsamlı değerlendirmeler hem Türkiye’de hem de dünyada yayımlandı (Başkaya, 2018a; Boratav, 2018; Kozanoğlu, 2018; Savran, 2018; Oyan, 2018; Azikiwe, 2018; Chandrasekhar, 2018; Ghosh, 2018; Monthly Review, 2018; Patnaik, 2018; Wallerstein, 2018), biz ise bu yazıda Amin’in çalışmalarının Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihine yansımalarını, iktisat tarihinin ve kuramsal tartışmaların gözde olduğu 1970’ler ve 1980’lerde izini sürmek, etkisini değerlendirmek istiyoruz. Bunun için ilk önce Amin’in araştırma gündemini özetlemeye çalışacağız. Sonrasında çalışmalarının Türkiye ile kesişme noktalarını (çeviri makaleler ve kitaplar ile insanlar bağlamında) gözden geçireceğiz. Amin’le kesişmeleri sıraladıktan sonra, çalışmalarının Türkiye’de iktisat tarihi yazıcılığına etkilerini değerlendirmeye geçeceğiz, bunu da tartışma alanları yarattığı ölçüde, etkili olduğu kadar etkisiz olduğu noktaları da öne çıkararak, yapacağız. Bu şekilde Türkiye iktisat tarihi yazımını meşgul eden üç büyük başlık ortaya çıkacaktır ki bu başlıklar aslında Amin’in araştırma gündeminde de öne çıkan başlıklardır: az gelişmişlik ve emperyalizm; üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar; köylülük ve küçük meta üretimi. Sonuç bölümünde, Amin’in çalışmaları penceresinden yansıyanlar ışığında 1970 ve 1980’lerde Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihi yazınının genel bir değerlendirmesini yapacağız.

Araştırma Gündemi

İlk önce Samir Amin’in çalışmalarını ve genel çerçevesini özetlemeye çalışalım. Amin, *Pre-Kapitalist Ekonomilerde Uluslararası Entegrasyonun Yapısal Etkileri: Ekonomilerin Azgelişmişliğine Yol Açan Mekanizmalar Üzerinde Teorik Bir İnceleme* başlıklı doktora tezini 1957’de savundu (Amin, 1957). 1960’larda Mali, Gine, Gana, Mağrip, Fildişi Sahilleri, Kongo, Senegal ve Dahomey’de kalkınma ve kapitalizmin etkileri üzerine farklı monografi çalışmaları yayımladıktan sonra tez çalışması ile birlikte ortaya koyduğu sorunsalı (eşitsiz gelişme, çevrede toplumsal formasyonlar ve kapitalizmin gelişimi) *Dünya Ölçeğinde*

Birikim: Azgelişmişlik Teorisinin Eleştirisi başlıklı kitapta ele alarak 1970’te Fransızca, 1974’te İngilizce yayımlandı (Amin, 1970a). Bu çalışmadaki bazı konuları (pre-kapitalist toplumsal formasyonlar, kapitalist üretim tarzı, bağımlılık, azgelişmişliğin gelişimi, güncel çevre toplumsal formasyonları) tarihsel perspektifi genişleterek daha derinlemesine ele aldığı diğer çalışması ise *Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizminde Toplumsal Formasyonlar Üzerine Deneme* 1973’te Fransızca, 1976’da İngilizce, 1992’de Türkçe yayımlandı (Amin, 1992). Kostas Vergopoulos ile yazdığı, diğer dillere pek çevrilmeyen, *Köylü Sorunu ve Kapitalizm* 1974’te (Amin ve Vergopoulos, 1974), Vergopoulos’un yazdığı, Amin’in de pre-kapitalist formasyonları değerlendirerek makale boyutunda bir önsözle destek verdiği *Çarpık Kapitalizm ve Yeni Tarım Sorunu: Çağdaş Yunanistan Örneği* kitabı 1977’de yayımlandı (Vergopoulos, 1977). Her iki kitap da 1970’lerin köylülük/tarım sorunu tartışmalarına küçük meta üretimi ve çarpık kapitalizm vurgusu ile kritik müdahaleler oldular. Amin’in daha sonra yayımladığı sayısız makale ve kitabın bu kitaplarda yer alan sorunsalların güncel siyasi ve iktisadi gelişmeler bağlamında yeniden değerlendirilmesini içerdiğini söylemek hatalı olmasa gerek.

Korkut Boratav’a göre Amin’in “ihtiraslı” araştırma gündemi üç akımın kesişiminde yer alır: *Monthly Review* çevresinde temsil edilen emperyalizm kuramı; Raul Prebisch ve Andre Gunder Frank tarafından temsil edilen bağımlılık kuramı; Immanuel Wallerstein ve Giovanni Arrighi tarafından temsil edilen Dünya Sistemi Okulu (Boratav, 2018). Kesişim kümelerini çeşitlendirecek olursak, dünya kapitalist sisteminin bunalımı ve toplumsal çalkantılarını kendine dert edinerek *Dynamics of Global Crisis* (1982) ve *Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System* (1990) başlıklı ortak kitapların yazarları olarak Amin, Wallerstein, Frank ve Arrighi’den oluşan, Amin’in tabiriyle, “dörtlü çete” ilk önce gelir (Amin vd., 1982, 1990). Çevre ülkelerde çarpık ve bağımlı bir kapitalizmin geliştiğini vurgulayan azgelişmişlik teorileri bağlamında bir başka dörtlü Wallerstein, (Arghiri) Emmanuel, Frank ve Amin’den oluşur (Savran, 1986). Eşitsiz mübadele yaklaşımları bağlamında akla gelecek üç isim ise eşitsiz mübadeleyi ücret farklılıklarına dayandıran Emmanuel ve Amin ile üretkenlik farklılıklarına dayandıran Mandel’dir (Satlıgan, 2014). Kapitalizmin analizi ve bunun siyasi önerileri bağlamında, Sungur Savran’a göre, Mandel, Amin’in rakibi, (Paul) Sweezy ise arkadaşıdır (Savran, 2018); “dörtlü çete”nin kapitalizme dair ortak dertlerine rağmen aralarındaki görüş farklılıkları göz ardı edilemez, ama Wallerstein kendine en yakın olarak Amin’i görmektedir (Wallerstein, 2018).

Türkiye'ye Yansımaları: Makaleler, Kitaplar, İnsanlar

Amin'in çalışmalarının Türkiye'deki yansımalarına bakarsak, makale ve kitap çevirilerinin 1980'lerle başladığı, 1990'larla artıp, 2000'li yıllarda ise ivme kazandığı görülüyor. Yalnızca 1980'lerde çıkan makaleler ve 1990'ların başındaki çıkan üç temel kitabını listeleyecek olursak:

- Amin S (1984). A.G. Frank ve Kriz. *Yapıt*, 1984, (7), 66-72;
- Amin S (1984). A Note on the Concept of Delinking. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Fikret Şenses (der), *Special Issue on Development Economics*, 11(1-2), 225-232;
- Amin S (1984). Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk. İçinde: S Amin vd. (der.), *Genel Bunalımın Dinamikleri*. Çev. F Akar, İstanbul: Belge Yayınları;
- Amin S (1987). İslam Radikalizminde Bir Ekonomi Politik Var mı?. *Mülkiye Dergisi*, 11(86), 71-78;
- Amin S (1991). *Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizmi Toplumsal Kuruluşları Üzerine Bir Deneme*. Çev. A Kotil, İstanbul: Arba Yayınları;
- Amin S (1992). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. S Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları;
- Amin S (1993). *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*. Çev. M Sert, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Burada listeleyemediğimiz diğer makaleleri çoğunlukla Bilim ve Ütopya, Mülkiye Dergisi, Özgür Üniversite Forumu, sendika.org sitesi ve Monthly Review Türkiye'de, kitapları ise 1990'lı ve 2000'li yıllarda çoğunlukla Kaynak Yayınları ile Özgür Üniversite/Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Yayınlarından, 2010'lu yıllarda ise Yordam Yayınları'ndan çıkmıştır.

Aslında Türkiye üzerine çalışan sosyal bilimcilerin Amin ile tanışıklığı çeviriler öncesi döneme uzanır. 1967'de SOAS (Londra)'da yapılan "Orta-Doğu İktisat Tarihi Konferansı"na İstanbul'dan katılan Ömer Lütfi Barkan ve Halil Sahillioğlu ile Ankara'dan katılan Halil İnalçık, konferansın 1970'te basılacak kitabında birlikte yer aldıklarına göre, Dakar'dan katılan Samir Amin'in "1952'den 1967'ye Mısır'da İktisadi Kalkınmanın Finansman Yapısının Evrimi" başlıklı bildirisini dinlemiş olmalılar (Amin, 1970b). Ama Amin'in bu çalışmasının kuramsal değil olgusal özelliklerin ve niceliksel analizin ön planda olduğu, daha çok kalkınma literatürü bağlamında değerlendirilebilecek bir makale olduğunu da belirtmek gerek. Annales Okulu ve Fernand Braudel'in analizine hiç de yabancı olmayan bu

üç Osmanlı iktisat tarihçisi, Braudel'in kuramsal akrabası sayılabilecek Amin'in pek de garipsemeyecekleri (ama benimsemeyecekleri) Marksist perspektifini ve 1970'lerde yayınlara yansıyacak kuramsal katkılarını Londra'daki bu toplantıda, en azından sunuş bölümünde, pek görmemiş olmalıdır.

1970'de Tilburg Üniversitesi'nde düzenlenen "1970'lerde Kapitalizm" kongresine dinleyici olarak katılan doktora öğrencisi Fikret Başkaya için ise böyle bir şey söz konusu değildir. Kongrenin bir sene sonrasında derlenen bildiri kitabına bakılınca Marksist ekonomi politiğin en ünlü temsilcilerinin orada olduğu görülmektedir: E. Mandel, E. Altvater, J. Valier, R. Rowthorn, M. Dobb, T. Dos Santos, M. De Cecco, R. D. Wolff, A. Gorz, B. Sutcliffe (Walkenbach ve Zeitinger, 1971). Amin'in bildirisi kongre kitabında yer almamış, ama Başkaya'yı doktorasını hazırladığı Paris'e dönüşünde aynı yıl yayımlanmış olan *Dünya Ölçeğinde Birikim* adlı kitabını satın almaya sevk etmiştir: "bir solukta okuyup-bitirmiştım... Birikim, beni en çok etkileyen kitaplardan biri oldu... Dostluğumuz ondan sonra hep devam etti. Birçok uluslararası etkinlikte, konferans, sempozyum, kollokyum'da birlikte olduk... Yazdığı yazıları bana iletme inceliğini gösterdi hep..." (Başkaya, 2018b).

Tespit edebildiğimiz diğer karşılaşma ise 1983'te Napoli'de düzenlenen "Akdeniz Bölgesi İçin Alternatif Kalkınma Stratejileri Konferansı"dır (Boratav, 2018; *Yapıt*, 1984: 92-94). Davetliler arasında Paris'ten Yıldız Sertel, Türkiye'de üniversiteden uzaklaştırılmalarıyla Amin'in dayanışma gösterdiği Korkut Boratav, Şevket Pamuk, Çağlar Keyder ve Asaf Savaş Akat vardır. Boratav'ın Amin'le kurduğu dostluk sonrasında da devam edecek, ayrıca toplantıda Arrighi ile kurduğu bağlantı, 1984-1986 arası Zimbabwe Harare Üniversitesi'nde çalışmasını mümkün kılacaktır (Güldağ ve Ekinci, 2010: 217-219).

1970'ler ve 1980'lerde bilgimiz dâhilinde olmayan başka uluslararası toplantılarda Amin'in Türkiyeli sosyal bilimcilerle denk gelmiş olma ihtimali var, ama Amin ile yolları kesişmede daha şanslı olanlar 1970'li yıllarda Paris'te doktorasını yapan Türkiye'den öğrencilerdir. Bu noktada yakın bir çalışma arkadaşının, Kostas Vergopoulos'un aracı rolünün de altı çizilmeli. Yolu Amin'le kesişenlerden ilki *Türkiye Tarımında Kapitalizmin Gelişmesi* başlıklı doktora tezini hazırlayan Oğuz Oyan'dır (Oyan, 1978), ama yaklaşım olarak uyumsuz konumdadırlar. Oyan, tez hocası Hubert Brochier'nin Kostas Vergopoulos'u "Osmanlı tarımıyla daha bilgili olması bakımından" yardımcı danışman olarak 'atamasıyla' dolaylı yoldan Amin'in eserleriyle diyaloga girmek zorunda kalmıştır; oysa Amin'in haraççı üretim tarzı yaklaşımı, aynı Asya üretim tarzı gibi, tam da onun Osmanlı toplumunu feodal üretim tarzı bağlamında ele alan tezinde eleştirdiği bir yaklaşımdır. Ayrıca, Amin ve Vergopoulos'un büyük işletmelerin

çözülmesiyle küçük meta üretimine dayalı çarpık kapitalizmi vurgulayan analizlerine karşı küçük meta üretimi ile sermaye yoğunlaşmasının kapitalist tarımda eşanlı gözleendiğini de savlamaktadır (Oyan, 2016: 12-13).

Oyan'ın aksine Seyfettin Gürsel'in tezi ise, pre-kapitalist üretim tarzlarını haraççı üretim tarzı üst başlığında değerlendiren, kapitalist üretim tarzının yayılmasıyla çevreleşen toplumsal formasyonlara dikkat kesilen Amin'in çalışmalarına, başlığıyla, Osmanlı İmparatorluğu bağlamında bir atıf gibidir: *Haraççı Bir Formasyondan Çevresel Bir Formasyona: Osmanlı İmparatorluğu Örneği* (Gürsel, 1979). Zaten Vergopoulos da tez jüri üyesidir. Tezinin kuramsal çerçevesinde Amin'den faydalanan bir başka isim Yıldız Sertel'dir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de "çarpık ve bağımlı kapitalist gelişme" bağlamında emekçi göçünü inceleyen *Ekonomik Kriz ve Türk Göçü (Fransa'ya Türk Göçü)* başlıklı tezi Vergopoulos danışmanlığında hazırlamış (Sertel, 1985), tezin *Kuzey-Güney, Kriz ve Göç* başlığıyla kitaplaşmasına Amin bir önsöz ile katkı koymuştur (Sertel,1987).

Az gelişmişlik ve Emperyalizm

1970'li yıllarda bu başlık altında öne çıkan yayın Orhan Kurmuş'un *Emperyalizmin Türkiye'ye Giriş'i*dir (Kurmuş, 1974). Kitap klasik emperyalizm kuramları (özellikle Lenin) bağlamında bir iktisat tarihi araştırmasıdır. Diğer taraftan 1960'larla birlikte güncel gelişmeler ışığında ortaya çıkan yeni emperyalizm kuramları da Türkiye bağlamında etkili olmaya başlamıştır. Bu çerçevede Türkiye'de 1970'lere damga vuran asıl isim Immanuel Wallerstein'dır, kısmen de Andre Gunder Frank. Atilla Aksoy'un 1975'te yayımlanan *Az gelişmişlik ve Emperyalizm* derlemesi Frank'ı dönemin diğer önemli yeni emperyalizm kuramcılarıyla (C. Bettelheim, A. Emmanuel, E. Laclau, G. Pilling, H. Magdoff, T. Dos Santos, P. Florian, T. Szentos) Türkiye'deki okuyucuyla tanıştırmıştır (Frank, 1975). Buna rağmen ODTÜ Gelişme Dergisi'nin 1976'daki "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" başlıklı özel sayısının (Çağlar Keyder ve Korkut Boratav gibi isimleri içermesine rağmen) bu tür yeni kuramsal referanslardan tamamen uzak olduğu görülmektedir. 1977'de Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* kongresinde Wallerstein "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research" başlıklı bildiriye Osmanlı tarihçilerinin dikkatine, bizzat kendisi, sunmuştur (Wallerstein, 1980). Diğer taraftan 1977'de çıkmaya başlayan *Toplum ve Bilim* Dergisi Wallerstein'ın çalışmalarının tartışılması ve Osmanlı ve Türkiye'ye uyarlanması açısından etkili olmuştur. 1977'de hem *Toplum ve Bilim* Dergisi'nin hem de Fernand Braudel Center'in *Review* dergisinin 1. sayısında yayımlanan Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder'in "Agenda for Ottoman History"/"Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı:

Bir Öneri” makaleleri yeni tarih yazımı paradigmasını üretim tarzlarının morfolojisinde L. Althusser ve E. Balibar’a, merkez ve çevre kavramlarında Frank’a, inceleme birimi olarak dünya imparatorluğu ve dünya ekonomisi tanımlarında Wallerstein’a atıfla tanımlamaktadırlar (İslamoğlu ve Keyder, 1977a, 1977b). 1983’te *Toplum ve Bilim* dergisinin 23. sayısında Wallerstein’ın Reşat Kasaba ve Hale Decdeli ile ortak yazdıkları “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşmesi” makalesi yer almaktadır. 1987’de Huricihan İslamoğlu-İnan’ın bu yeni perspektifle ortaya çıkan yeni araştırmaları derlediği *The Ottoman Empire and the World Economy* kitabının temel referansı da Wallerstein’dır (İslamoğlu-İnan, 1987). İktisat tarihi çalışmalarının kuramsal dayanakları Wallerstein ve Frank olunca, eleştirel yaklaşımlar da bu ikilinin yaklaşımına odaklanmışlardır. 1975’te Birikim Dergisi (eski serisinin) ilk sayısında (yukarıda adı geçen Aksoy derlemesinde de) Frank’ı eleştiren temel metinlerden biri olan Ernesto Laclau’nun makalesini yayımlamıştır (Laclau, 1975). 1970’lerin sonu ve 1980’lerin başında Haldun Gülalp’ın yeni emperyalizm kuramlarını değerlendiren ilk dönem çalışmaları temelde Wallerstein ve Frank eleştirisi üzerine kuruludur (Gülalp, 1979, 1986, 1987). 1984’de Ahmet İnsel doğrudan hedefe Wallerstein’ın ekonomist tarih anlayışını alır ve eleştirir (İnsel, 1984); 2002’de Bağımlılık Kuramı ve Dünya Sistemi Analizi’nin Osmanlı-Türkiye tarihi çalışmaları bağlamında eleştirisini ortaya koyan Asım Karaömerlioğlu da hedefine Wallerstein ve Frank’ı almıştır (Karaömerlioğlu, 2002).

Buna karşın Amin’in 1980’lerin başında yayımlanmış, hala sosyal bilimlerde araştırmalarında etkili, iki önemli araştırmada temel referanslardan biri olduğu görülür. Bunlar Keyder ve Pamuk’un doktora tezi çalışmalarıdır. Çağlar Keyder’in Türkiye’nin çevresel kapitalist gelişmesini incelediği tez çalışmasının 1982’deki kitaplaşmış hali *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*’un kuramsal girişi şu tespitle başlar:

Kapitalizm öncesi üretim tarzlarının incelenmesi, kapitalizmin dönüşüme uğrattığı özgül toplumsal formasyonlar üzerinde yapılan tarihi araştırmalar ve dünya kapitalist gelişmesini bir bütün olarak ele almaya yönelik teorik çabalar, dış dinamiğin etkisi altında gelişen kapitalizmin ortaya çıkardığı sorunlara yaklaşma olanağını arttırdı (Keyder, 1993: 1).

Cümlelerin ilk dipnotu Amin’in *Eşitsiz Gelişme* atfı ile başlar, Perry Anderson, Barry Hindess ve Paul Hirst, Immanuel Wallerstein ve Barbara Bradby ile devam eder. Aslında Amin’in çalışmasının içerik açısından diğer atıfların içeriğini de kapsama iddiasında olduğu düşünülürse ilk sıranın Amin’e verilmesi, bu perspektif dahilinde çok da şaşırtıcı değildir. Kuramsal girişin ikinci paragrafı analizin temelinde *Dünya Ölçeğinde Birikim* referansı ile Amin tercihi konusunda

nettir: sermayenin kar arayışında faaliyet alanını genişletmesi, geleneksel ekonomilere nüfuzu, dünya pazarının genişlemesi, yeni uzmanlaşmaların ortaya çıkışı çerçevesinde sermaye birikiminin uygun analiz birimi çevreyi de içerecek şekilde hiyerarşileşmiş kapitalist pazar olacaktır; “dünya ölçeğinde birikim’ sermayenin bu hiyerarşik çerçeveyi kar oranını yükseltme yönünde kullanabilmesi demektir” (Keyder, 1993: 1-2).

Aynı şekilde Şevket Pamuk’un “kapitalist olmayan bir üretim tarzının egemen olduğu Osmanlı toplumsal kuruluşunu dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecini” açıklayan, “çevreleşme”yi inceleyen doktora tezi çalışmasının 1984’te kitaplaşmış hali *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*’ün kuramsal çerçevesini oluşturan klasik emperyalizm kuramları kadar, “1960’lardan sonra gelişen ve çevre-merkez kavramlarını kullanan dünya sistemi yaklaşımı ile değişik üretim tarzlarının eklemlemelerine ilişkin tartışmalar”dır (Pamuk, 1994: 1). İlk çerçevenin referansı Luxemburg iken, ikincinin referansları sırasıyla Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Barbara Bradby, Doug McEachern, Aidan Foster-Carter’dır. Amin’e yapılan doğrudan gönderme, tezde de incelenecek olan “merkez ve çevre arasındaki eşitsiz ilişkilerin sonucu merkeze artı-değer aktarılması” olarak tanımlanan “sermayesizleşme” dolayımıdır (Pamuk, 1994: 5-6).

Keyder ve Pamuk’un çalışmalarıyla birlikte Amin’in geliştirdiği perspektifin hakim olduğu bir diğer çalışma Fikret Başkaya’nın 1986 tarihli *Az gelişmişliğin Sürekliliği* kitabıdır. Kitabın içinde Amin ve Frank’a bol sayıda kuramsal ve olgusal atıf vardır, ama sonuç bölümünün ilk cümleleri aslında Amin’in çalışmalarının çerçevesini sunmaktadır:

Kapitalist üretim tarzı, bir sömürü metabolizması şeklinde gelişiyor. Gelişip yayıldıkça, henüz kapitalist üretim tarzını tanımayan pre-kapitalist sosyo-ekonomik formasyonları etkisi altına alıyor. İşte az gelişmişlik, bu yayılmanın bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. İşleyişin sömürü metabolizmasına dayanması eşitsiz bir gelişmeye neden oluyor ve hiyerarşik bir yapıyı ortaya çıkarıyor... Kapitalist yayılma ve genişleme sonucu kapitalizmin etkisi altına girerek “az gelişmişleşen” ülkelerdeki özerk sosyo-ekonomik yapılar çarpıtılıyor. Ekonomi kendi bütünlüğünü ve tutarlılığını yitiriyor. Dışa dönük ve dışarıdaki gelişmelerden etkilenebilir, kolaylıkla yara alabilir bir konuma geliyor (Başkaya, 1991: 171-172).

Amin’in yaklaşımını benimseyen çalışmaları böyle sıraladıktan sonra, Amin’in yaklaşımının yarattığı tartışmaların izini sürelim. Yukarıda anılan Gülalp’in, İnsel’in ve Karaömerlioğlu’nun Frank ve Wallerstein’a eleştirel yaklaşımları, Türkiye bağlamındaki ortaya konmuş benzer çalışmalara gelince sessiz kalmaktadır.

Kendini yalnızca Wallerstein'in eleştirisi ile sınırlayan İnel'in makalesini bir kenara koyarsak diğer iki çalışmada, örneğin Keyder, Pamuk ve Başkaya'ya yönelik, en azından ilk ikisinin de ana referanslarından olan Wallerstein bağlamında, herhangi bir eleştiri geliştirilmemektedir. Hatta Türkiye bağlamından çıkarak formüle edilen eleştirel yaklaşım Keyder ve Pamuk'un tezlerindeki olgularla bina edilmektedir. Tabi bu büyük bir ihtimalle Gülalp ve Karaömerlioğlu'nun Amin eleştirisi geliştirmediklerinden ve Keyder ve Pamuk'un ana referansının Amin olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan, Nadir Özbek 2003 yılında *Toplum ve Bilim* dergisinde yayımladığı değerlendirme yazısında kapsamlı, neredeyse retrospektif, bir Keyder eleştirisi getirmektedir (Özbek, 2003). Ama Özbek, Keyder'in kapitalizmin gecikmişliği veya az gelişmişliği meselesini soyut ve normatif bir analiz dahilinde tartıştığına dair eleştirisini temel referanslarına (Amin, Wallerstein, vd.) değinmeden ortaya koymaktadır. Özetle Türkiye'de yapılan eleştirel çalışmalar Amin'in çevresinde dolansa da bizi Amin tartışmasına götürmemektedir. Diğer taraftan, Keyder, Pamuk ve Başkaya'nın çalışmalarına doğrudan bir eleştiri sunmasa da Sungur Savran, Amin eleştirisini Frank-Amin-Emmanuel-Wallerstein hattının ortak eleştirisi bağlamında *11. Tez* dergisinin 1986'da çıkan üçüncü sayısında (Robert Brenner ve Haldun Gülalp'in Frank ve Wallerstein eleştirisi üzerine bina olan makaleleri ile birlikte) (Gülalp, 1986; Brenner, 1986) ortaya koymuştur (Savran, 1986). Bu; Keyder, Pamuk ve Başkaya'nın da dolaylı bir eleştirisi olarak düşünülebilir. Savran'ın birinci eleştiri noktası, dünya ekonomisinde tek yönlü, merkez ülkelerden çevre ülkelere, bir belirlenim ilişkisinin vurgulanarak sınıf çelişkilerinin ve mücadelelerinin göz ardı edilmesidir; ikincisi, geçiş kategorisinin elenerek az gelişmiş toplumların dinamizminin inceleme dışı bırakılmasıdır; üçüncüsü, özellikle Amin'e yapılan atıflarla, kapitalizmin ideal-çarpık ayrımı bağlamında incelenerek, az gelişmiş coğrafyalarda ulusal bir kapitalizmin savunulmasıdır. Haldun Gülalp de, 1987'de *Capital & Class* dergisinde yayımladığı makalesinde, (Türkiye bağlamını ele almandan) kapitalizmin az gelişmişliği yarattığını savunan Amin ile emperyalizmin kapitalist gelişmeye yol açtığını ileri süren Bill Warren'in çatışan kuramlarını değerlendirerek eleştirmiştir (Gülalp, 1986b). Ana vurgu, her iki analizin de sınıf mücadelesini dışlamasıdır. Hatta Amin'in analizinde kapitalizm, sermaye-emek çatışmasını değil merkez-çevre dengesizliğini ortaya koyarak bir üretim tarzı olmaktan da çıkmaktadır; kapitalizmin kalkınmacı evrimi, dünya ekonomisi ve uluslararası işbölümünün sınıf çatışmaları temelinde dönemselleştirmesini dışlayarak tarihsiz (*ahistorical*) bir çerçeve sunmaktadır.

Üretim Tarzları ve Toplumsal Formasyonlar

Türkiye'de üretim tarzı tartışmaları 1960'lar ve 1970'lere damgasını vurmuştur, Sencer Divitçioğlu'nun Asya Tipi Üretim Tarzı, Behice Boran'ın Feodalizm, Stefan Yerasimos'un Asya Tipi ile Feodal üretim tarzlarının mücadelesi

üzerinden Osmanlı toplumsal formasyonlarını incelemeleri, Korkut Boratav ile Muzaffer Erdost arasındaki Türkiye toplumunun feodal mi kapitalist mi olduğuna dair tarımsal yapılar üzerine tartışmaları bu çerçevede ilk akla gelen örneklerdir. Bu tartışmalar 19. yüzyılda emperyalizmin etkilerini ya da yarı-sömürgeleşmeyi ya da dünya sistemiyle bütünleşme sonucu çevreleşmeyi öne çıkaran incelemelerle de örtüşmektedir. Bu bağlamda pre-kapitalist toplumsal formasyonlarda (“bazen uygunsuz/yanlış bir şekilde Asya tipi olarak nitelendiren” (Amin, 1970a: 11)) haraççı üretim tarzını bir kural, feodal üretim tarzını da onun altında evrilmiş, “çevre”de konumlanan ve istisnai bir varyant olarak nitelendiren, kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğinde hakim olmasıyla merkezi ve çevresel toplumsal formasyonların oluşumunu inceleyen Amin’in çalışmaları bazı araştırmacıların Osmanlı ve Türkiye toplumlarının tarihini bu yeni bir kuramsal yaklaşım bağlamında değerlendirmelerini de beraberinde getirmiştir.

Çağlar Keyder’in 1976’da yazdığı “Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülmesi” başlıklı makalesi Osmanlı toplumunda hâkim olan Asya tipi üretim tarzının feodal üretim tarzına dönüşümü ile dünya ekonomisine eklenmesini ele almaktadır (Keyder, 1976). Bu makalenin bir sonraki aşaması sayılması gereken İslamoğlu ve Keyder’in 1977’deki “Bir Öneri” makalesi de pre-kapitalist formasyonların çevreleşmesi üzerinedir, ama bu sefer Asya Tipi Üretim Tarzının kapitalist dünya ekonomisinde çevreleşmesi tartışılmaktadır. İlk makale, Asya tipi üretim tarzının feodalizme dönüşümde (Althusser bağlamında) ekonomik düzeye odaklanırken Amin’in *Eşitsiz Gelişme* kitabına (artığın sınıflar arasında paylaşımı konusunda) bir atıfta bulunmaktadır (Keyder, 1976: 181). İslamoğlu ve Keyder’in makalesinde ise hiçbir Amin referansı yoktur, yukarıda belirtildiği gibi temel referanslar Althusser-Balibar, Frank ve Wallerstein’dır, oysa Amin’in *Eşitsiz Gelişme* kitabının tamamı pre-kapitalist formasyonların çevreleşmesi üzerinedir. Aynı şekilde Asaf Savaş Akat (1977)’nin (İslamoğlu ve Keyder makalesi gibi) *Toplum ve Bilim*’in 1. sayısında yayımlanan makalesinde de feodal ve Asya tipi üretim tarzlarını “birbirlerine dönüşme potansiyel çelişkinisi” taşıyarak eş düzeyde yer alan üretim tarzları olarak nitelendirmesi de, tüm makalede olduğu gibi, feodal üretim tarzını haraççı (Asya tipi) üretim tarzının bir varyantı olarak ele alan Amin referansından yoksundur.

Aslında *Toplum ve Bilim* dergisinin sayfalarında Amin eleştirisinin de dahil olabileceği bir tartışmanın ucundan dönülmüştür. Toktamış Ateş’in Dergi’nin 1978’de 4. sayısında yer alan eleştiri yazısı, İslamoğlu ve Keyder’in “Bir Öneri” makalesindeki Osmanlı toplumsal formasyonunda feodalizmin reddi ile Asya tipi üretim tarzı yaklaşımını paylaşmakla birlikte, iki noktada eleştiri getirmektedir: kuramsal olduğu kadar olgusal boyutta Osmanlı tarihi çalışmalarının yetersiz ve yüzeysel kullanımı; kapitalist dünya ekonomisinde çevre kavramı ve

türetilişi ile Osmanlı toplumsal formasyonunun kapitalist dünya ekonomisinde çevreselleşmesi yaklaşımının tartışmalı olması (Ateş, 1978). Ateş, maalesef yazısını birinci başlıkla sınırlandırırken bizi Amin değerlendirmesine de götürecek ikinci başlığı gündem dışı bırakmaktadır (“Fakat biz hiç olmazsa bu yazı çerçevesinde bunun tartışmasına girişmek niyetinde değiliz”) (Ateş, 1978: 96).

Amin’in üretim tarzı tartışmalarına girişi Seyfettin Gürsel aracılığıyla, 1977’de henüz doktora öğrencisi iken *Toplum ve Bilim* dergisinin ikinci sayısında yayımladığı “Tarihi Maddecilik ve Sorunları” makalesi ile olacaktır (Gürsel, 1977). Makale Paris VIII Vincennes Üniversitesi’nde yapılan *Kapitalizm Öncesi Yapılar ve Kültürler* başlıklı toplantının etkisiyle yazılmıştır. Daha önce Türkiye’de yapılmış çalışmalara atıfta/eleştiride bulunmadan René Gallisot ve Samir Amin’in pre-kapitalist toplumların tarihsel gelişimine dair görüşlerini tartışmaktadır. Bu tartışmada toplumların özgünlüklerine vurgu yaparak evrensel sınıflandırmalara mesafe koyan Gallisot tezleri eleştirilerek reddedilirken, Avrupa merkezci yaklaşımları aşarak evrensel özellikler taşıyan üretim tarzı (haraççı üretim tarzı) tartışması yapan Amin’in tezleri, getirilen birkaç eleştiri (geçiş toplumları ve küçük meta üretimi) ile birlikte olumlanmaktadır. Gürsel 1979’da savunduğu, *Haraççı Bir Formasyondan Çevresel Bir Formasyona: Osmanlı İmparatorluğu Örneği* başlıklı doktora tezinde de, (tezi inceleyemediğimizden) başlığından anlaşıldığı kadarıyla, Amin’in haraççı üretim tarzını vurgulayan kuramsal yaklaşımından faydalanmış gözükmektedir. Ama 1987’de tezinin kitaplaştırılmış versiyonunda haraççı üretim tarzı kavramı başlık ve metinden çıkarılmıştır; Amin kaynakçada *Dünya Ölçeğinde Birikim* ve *Eşitsiz Gelişme* kitapları ile yer alsada metinde bunlara doğrudan bir atıf bulunmamaktadır (Gürsel, 1987). Kitapta, Osmanlı toplumsal formasyonu bağlamında feodal üretim tarzı açıklaması bürokratik bir sınıfla örülmüş merkezi bir devletin varlığı dolayısıyla, Asya tipi üretim tarzı açıklaması da iktisadi ve toplumsal çelişkilerle örülmüş kompleks bir bütün olması dolayısıyla eleştirilmektedir. Gürsel’e göre Osmanlı toplumsal formasyonu için sınıf çatışmaları ve dinamizmi içeren tarımsal-bürokratik toplumsal formasyon kategorisi en uygun olanıdır, 16. yüzyıl itibarıyla söz konusu olan bu formasyonun çevreleşmesidir.

Gürsel’in Amin’in haraççı üretim tarzını Osmanlı toplumsal kuruluşu bağlamında tartışmasının 1988’de Şevket Pamuk’un *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* kitabı çıkana kadar başka olumlu ya da olumsuz bir yansıması olmamıştır (Pamuk, 1993). Pamuk, yaptığı sentez çalışmasında üretim güçlerinin gelişmişlik derecesine bağlı olarak aynı tarihsel zamanı paylaşan feodal ve Asya tipi üretim tarzlarını tartışmaktadır. Asya tipi üretim tarzı Avrupa

dışı toplumlar için önemli ipuçları vermektedir ama ender görülen özellikleri dolayısıyla evrensel bir kategori sunamamaktadır. Karşılaştırmalı bir çerçeve oluşturması ve çözümleme aracı oluşturabilmesi için Pamuk, Amin'in adını zikretmeden, bizim bu metinde "haraççı" üretim tarzı başlığıyla kullandığımız, "vergisel üretim tarzı" kavramını öne sürmektedir (Pamuk, 1993: 19-21). Feodal ve vergisel tipi üretim tarzlarının ortak noktası "aile emeği kullanılarak tarımsal üretimi gerçekleştiren köylülerden ekonomi-dışı güç kullanarak çekilip alınma"sı, farkı ise "tarımsal artığın hangi ekonomi-dışı unsurlar yoluyla [merkezi devlet-vergi; yerel güçler-kira] üreticilerden çekilip alındığı"dır (Pamuk, 1993: 21). Bu bağlamda, Osmanlı iktisadi tarihi ve toplumsal formasyonu dört dönemde incelenir: 13.-15. yüzyıllar arası feodal ve vergisel üretim tarzlarının mücadelesi; 16. yüzyıl vergisel üretim tarzının egemenliği; 16.-19. yüzyıl arası merkezi devlet ile taşra güçlerinin rekabeti çerçevesinde kurulamayan bir üretim tarzı; 19. yüzyıl ve sonrası vergisel üretim tarzının dünya kapitalizmine açılışı (Pamuk, 1993: 22-23).

Aynı yıl, 11. Tez'in 8. Sayısında Oğuz Oyan (1988), Pamuk'un Osmanlı toplumsal formasyonunda üretim tarzı tartışmasını ve vergisel üretim tarzı yaklaşımını eleştiren uzun bir yazı yazar. Eleştiri ilk önce toplumsal formasyon ve üretim tarzı kavramları, daha sonra Amin'in ve Pamuk'un vergisel üretim tarzı yaklaşımına odaklanır, son olarak Osmanlı toplumunu feodal üretim tarzı bağlamında tartışır. Oyan'a göre toplumsal formasyon kavramı "üretici güçlerin birliğini simgeleyen ekonomik temel... [yani] üretim tarzı ile üstyapının somut bir tarihi toplumun bağrında oluşturduğu karmaşık ilişkiler bütünüdür"; bu kavram tarihsel kesintisizlikleri ve kesintileri yansıtan dinamik bir kavramdır, dolayısıyla toplumun formasyon (oluşum) sürecini de ifade etmektedir (Oyan, 1988: 285-286). Bu tanımlama toplumsal formasyonun farklı üretim tarzları ile eklemelenmesini ve bunun çeşitliliklerini incelemeyi mümkün kılar. Diğer taraftan da ekonomik temelin üstyapıyı karşılıklı etkileşim içinde belirlemesinin yaratacağı çeşitliliği anlamayı mümkün kılar. Böylece özgüllükleri sistematik bir inceleme konusu yapmanın yolu açılır. Pamuk'un kullandığı üretim tarzı kavramı ekonomik temelden bağımsız üstyapıya ağırlık vermekte, böyle olunca da Oyan'ın tanımladığı şekliyle, bir toplumsal formasyon kavramına yer kalmamaktadır. Ekonomik temelin belirleyiciliğinin kalmadığı bir anlatıda birçok üretim tarzının bir aradalığı üstyapıyı kaotik bir dünyaya sokup analizi imkansız kılmaktadır. Bu bağlamda, farklı üretim tarzlarının hakim sınıfları arası çatışmalar üretim tarzları arası egemenlik savaşı olarak aktarılmakta, bu da farklı sınıflar arası çatışmaları analiz dışına itmektedir. Özetle vergisel üretim tarzı yaklaşımı ile üstyapı farklılıklarını birleştirici bir kavram altına almak, toplumsal formasyonların özgüllüklerini göz ardı etmeye yol açmaktadır.

Oyan'a göre feodal üretim tarzını vergisel üretim tarzının "çevre"sinde konumlandıran Amin'in 1973 çalışmasındaki Osmanlı toplumu analizi de Pamuk'unkinden farklı bir sonuç vermektedir, Amin'e göre:

Bizans İmparatorluğu ve sonradan onun mirasçısı Osmanlı İmparatorluğu da vergisel sistemin çevresel formasyonlarını – daha doğrusu formasyonlar bütünü – oluştururlar. Gerçekte, vergisel tarz burada tamamlanmış bir şekilde yeşeremiyor. (Amin, 1973: 46'dan aktaran Oyan, 1988: 294)

Buna rağmen, 1977'deki çalışmasında Amin, "Ne Bizans İmparatorluğu ne de izleyicisi Osmanlılar, Batı'nın feodal toplumları gibi örgütlenmemişlerdi" demiş, "Osmanlı vergisel üretim tarzı" kavramını ileri sürer hale gelmiştir (Amin, 1977: 21, 26-27 aktaran Oyan, 1988: 294). Bu tutarsızlığın nedeni Oyan'a göre Amin'in feodal üretim tarzı kavramsallaştırmasında yatmaktadır:

Amin'in kavram sistemi çok gevşek bir şekilde oluşmuş gözükmektedir. Buna bir başka örnek de, feodalleşmeyi ideal modele göre bir sapma olarak tanımlaması (ama "ideal modelin" ne olduğunu tanımlamaması), feodalleşmeyi toplumların sadece çöküş dönemlerinde, merkezi iktidarın zayıflamasıyla ortaya çıkan bir gerileme olarak görmesidir. Bu durumda feodalleşmeyi büyük bir hatayla sadece üstyapıda/siyasal düzeyinde kavramakla kalmamakta, tutarlı bir feodal üretim tarzı yaklaşımına da sahip olmadığını göstermektedir. Partikülarist Osmanlı tarihçilerinin yaptığı da esasen bundan başka bir şey değildir (Oyan, 2018).

Pamuk (1989), Oyan'ın eleştirilerine *11. Tez*'in 9. sayısında cevap vermiştir. Yazı, kapitalizm öncesi toplumlarda iktisadi unsurlarla iktisat dışı unsurların iç içe geçtiğini; iktisadi düzeyin her zaman üstyapının belirleyicisi olduğuna dair basit önermelerin, nedensellik ilişkilerinin karmaşıklığını göz ardı ettiğini vurgulamaktadır. Oyan'ın kapitalizm öncesi toplumları incelerken kullandığı üretim ilişkisi ve üretim tarzı kavramları iktisadi unsurla sınırlıdır, bu durumda feodal üretim tarzının iktisat dışı düzeyleri dışarıda kalmaktadır. Böylece, bir toplumun üretim tarzının feodal olup olmadığını göstermek için üstyapı kurumlarını, devlet ya da mülkiyet ilişkilerini incelemeye gerek kalmamaktadır. Bu halde feodalizm kavramının içi boşalmakta, "feodalizm her şeyi açıklayan ya da hiçbir şeyi açıklamayan bir statüye indirgenmektedir." (Pamuk, 1989: 281-282). Pamuk'a göre, tüm ortaçağ toplumlarını feodal olarak tanımlayınca, sonrasında hakim olan kapitalist üretim tarzını da düşünecek olursak, tarih tüm toplumların izlemesi gereken tek bir çizgiye indirgenmiş olmaktadır ki Pamuk için "bu türden deterministik bir tarih anlayışı" kabul edilemez (Pamuk, 1989: 282):

Yapılması gereken, bir yanda içi boşaltılmamış bir feodalizm kategorisine ve zorunlu aşamalar anlayışına, öte yanda da her kapitalizm öncesi toplumun kendine özgü bir üretim tarzı olduğunu iddia eden görüşlere kaymadan ve çok çizgili bir kapitalizm öncesi tarih anlayışını dışlamayarak, bu toplumların tek bir ortak paydası değil ortak paydalarını yakalamaya çalışmaktır (Pamuk, 1989: 282).

Bu bağlamda “eğer kapitalizm öncesi üretim ilişkisi ve üretim tarzı, ancak ekonomi-dışı unsurları da içeren bir çerçevede tanımlanabiliyorsa, eğer artığın dolaysız üreticilerden çekilip alınması sürecinde farklı ekonomi-dışı unsurlar önem kazanabiliyorsa, bu farklılıkların tümünü bir üretim ilişkisi tanımıyla karşılamak mümkün olmayabilir.” (Pamuk, 1989: 280). Feodal üretim tarzı ile birlikte vergisel üretim tarzının öne sürülmesi bu anlamda karşılaştırmalı tarih incelemeleri için faydalı bir çerçeve sunmaktadır.

Pamuk-Oyan tartışmasının bir başka versiyonu *Journal of Peasant Studies*'de Chris Wickham ile Halil Berktaş arasında aşağı yukarı aynı dönemde yürümüştür (Berktaş, 1987). Chris Wickham, *Past and Present* ve *Journal of Peasant Studies*'de üst üste yayımladığı iki makalede, bir taraftan Asya tipi üretim tarzı kavramının siyasi ve hukuki olanla sınırlı olması ve iktisadi kategoriyi içermekte zorlanmasından dolayı atfedildiği doğu toplumlarını incelemek için yetersiz olması, diğer taraftan feodal üretim tarzı kavramının ise özel adalet-serflik-hizmetlerle sınırlı tutulmasından, Çin ve Roma ya da doğu ile batı arasındaki incelemeler için ortak bir payda sağlaması açısından Amin'in haraççı üretim tarzının çok faydalı bir kavram olduğunu ileri sürmektedir (Wickham, 1984, 1985). Hatta “Doğu'nun Tekilliği” makalesinde Türkiye'yi de tartışmaya dahil etmekte, 11. yüzyıl sonrasında saf bir haraççı toplumu gözlemlemektedir: 15., 17. ve erken 19. yüzyıllarda feodal etmenlerin baskısına rağmen, haraççı üretim tarzı hakimiyetini koruyabilmiştir (Wickham, 1985: 180-181). Bu çerçevede, Wickham kendi analizine en yakın çalışmayı, Amin'e referans vermeyen, İslamoğlu ve Keyder (1977) olarak görmektedir (Wickham, 1985: 192).

Oyan gibi Osmanlı toplumunda feodal üretim tarzının savunucularından Berktaş, Wickham'ın her toplumu bir tanesi hâkim olmak üzere farklı üretim tarzlarının rekabet içerisindeki bir aradalığı olarak gören yaklaşımını reddetmektedir. Bu bağlamda Wickham'ın analizinde rant ve verginin niteliksel olarak farklı artık çekme şekline ve dolayısıyla iki farklı üretim tarzına denk gelmesinin, Amin'den ödünç alarak öne sürdüğü ve analizde her ikisini birleştirici görev görmesi gereken haraççı üretim tarzını tekrar ikiye ayırdığının altını çizmektedir. Buna göre batıda feodal üretim tarzının “vergi tarzı”na üstün gelmesi, doğuda “vergi tarzı”nın üstünlüğü hiçbir zaman feodal tarza kaptırmaması söz konusudur. Ama bu anlatı Berktaş'a göre evrensellik-tikelcilik sorunsalının yalnızca

terimlerini değiştirmektedir, feodal tarz ve vergi tarzı küresel olarak hem doğuda hem de batıda mevcuttur ama Avrupa'ya feodal tarz, doğuya vergi tarzı hükmetmektedir. Bu da aslında eleştirilen Asya tipi üretim tarzının başka bir şekilde, Terence Byres'in altını çizdiği gibi arka kapıdan (Byres, 1985: 14 aktaran Berktaş, 1987: 300), yeniden gündeme sokulmasıdır. Bu yaklaşım 1970'lerde Türkiye'deki Asya tipi üretim tarzı yaklaşımını temsilcileri Akat (1977) ile İslamoğlu ve Keyder (1977)'in yaklaşımları ile örtüşmektedir. Köylülüğün üstünde bireysel derebeylikleri değil kuvvetli devleti gözlemleyerek Asya tipi üretim tarzı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bunun arkasında yatan, üretim tarzının, Etienne Balibar görüşleri doğrultusunda (Balibar, 1972 aktaran Berktaş, 1987: 295), üstyapıyı da dahil edecek şekilde yeniden tanımlanmasıdır. Hatta Wickham hukuki formlar ile gücü de ayrıştırmaktadır; hukuki formlar üstyapıya ait kalırken, güç ilişkileri üretim tarzının bir parçası haline gelmektedir. Bu analiz evrensel doğru bir yönelme içerir ama üstyapıya dolanmış Asyacı tikelciliğinin yükünü taşımaktadır. Tek tarza dayalı evrenselcilikten yola çıkan Wickham iki tarza dayalı tikelciliğin savunmasını yapmaktadır. Berktaş'a göre esas olan köylü artığının yeniden bölüşümü üzerine yönetici sınıflar arası çatışmadır, tarihsel gelişmeler aynı yönetici sınıflar arası güç ilişkilerini yansıtır, her özgül feodal rant ya da vergi karışımı (feodal üretim tarzının sınırlamaları bağlamında) özgül toplumsal, siyasi ve askeri tarihin ürünü olacaktır (Berktaş, 1987: 301-316).

Berktaş-Wickham tartışması sonrasında, özellikle 1990'larla Doğu Bloku'nun çözülmesi ve tarihin sonunun geldiği yanılsamasıyla birlikte, üretim tarzlarına dair tartışmalar bir iki istisna dışında dünyada ve Türkiye'de neredeyse sönümlenmiştir. Osmanlı toplumunu ele alan ilk istisna olarak John Haldon'un çalışmaları gösterilebilir. Suraiya Faroğhi ve Halil Berktaş'ın 1991'de derlediği *Journal of Peasant Studies*'in "Osmanlı Tarihinde Devlet ve Köylüye Yeni Yaklaşımlar" başlıklı özel sayıda Haldon, Osmanlı toplumunu feodal tarz ile nitelendirmiştir ama kendi kullandığı feodal üretim tarzı kavramının Amin'in haraççı üretim tarzı ile, özellikle artık çekim tarzına dair iktisadi ilişki bağlamında, örtüştüğünü de vurgulamıştır (Haldon, 1991). Berktaş'ın yeniden bir tartışma açmadığı bu derleme sonrası, Haldon 1993 ve 2008'de tezini daha açık bir şekilde formüle ederek Anadolu ve Bizans toplumlarını haraççı üretim tarzı altında incelediği kitaplarını yayımlamıştır (Haldon, 1993, 2008).

İkinci istisna, Haldun Gülalp (1991)'in SUNY Binghamton'da 1991'de savunduğu doktora tezidir. 1980'lerde az gelişmişlik ve bağımlılık bağlamında geliştirdiği Amin eleştirisine rağmen, Amin'in tarihsel perspektifteki haraççı üretim tarzı yaklaşımı Osmanlı toplumunu incelemesinde açıklayıcı bir rol üstlenmiştir. Osmanlı toplumunu bir sınıf analizi çerçevesinde değerlendiren

Gülalp, Weberyen terimlerle patrimonyal devletin rasyonel-bürokratik bir devlete dönüşümünü ya da Marksist terimlerle haraççı üretim tarzının dünya kapitalist sistemle bütünleşme sürecinde kapitalist üretim tarzına dönüşümünü sorunsallaştırmaktadır. Her iki kavramsal çerçeveyi paralel kullanması tezin ilginç noktalarından biridir. Her iki istisna birlikte düşünülecek olursa, üretim tarzı tartışmalarının sönümlenme sürecinde, Osmanlı toplumuna dair tartışmanın Türkiye dışına çıktığını söylemek gerekir.

Küçük Meta Üretimi ve Köylülük

Korkut Boratav 1980’de yayımlanan *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* kitabının ilk bölümünde üretim ilişkilerini (köleci; feodal-Asya tipi; küçük meta üretimi; kapitalist) hukuki egemenlik ölçütü (mülkiyet) ve piyasa ölçütü (meta üretimi) ile birlikte ele alarak tartışır (Boratav, 1980). Feodal ve Asya Tipi toplum kategorilerine ise ayrıca odaklanır, vardığı sonuç ikisinin ortak özellikleridir:

Üretim araçları üzerindeki hukukî egemenlik çeşitliliklerine rağmen, ikinci ölçüt (piyasa ölçütü) bakımından ise, köylünün artı-emeğine, örf-adet, hukuk, siyasetle desteklenen cebri bir el koyma olgusunun hem feodal, hem Asya-tipi ilişkilerde ortak olduğunu görüyoruz. Kısacası, bu iki farklı yapı, dolaysız üreticinin durumu bakımından önemli bir fark içermemekte, buna karşılık, artığa el koyan sınıfların konumu bakımından bazı farklılıklar taşımaktadır. Bu türden gerekçelerle bugüne kadar daha çok ayrılıkları tartışılan bu iki üretim biçiminin, aslında, “haraçlık-vergisel” diye nitelendirilebilen daha geniş bir üretim biçiminin kolları olduğunu savunan yeni bir tez geliştirilmektedir (Boratav, 1980: 15).

Son cümleye ait dipnot bizi Amin (1973) *Eşitsiz Gelişme* kitabının ilk bölümüne yönlendirmektedir. Ama Boratav’ın bu kitaptaki sorunsalı üretim tarzları tartışması üzerine kurulu değildir, vurgulamaya çalıştığı esas nokta, üretim tarzlarının bırakın tek bir ölçütü (mülkiyet ölçütü), iki ölçütle (mülkiyet ve piyasa ölçütleri) bile tüm zenginlikleriyle kavranamayabileceğidir. “Bu saptama, az gelişmiş tarım yapıları içinde çok önemli bir yeri olan küçük meta üretimini... kavramaya ve nitelendirmeye çalışırken... önem taşıyacaktır” (Boratav, 1980: 15-16). Küçük meta üretimi aslında Boratav’ın araştırma gündeminde yeni bir kavram değildir, 1969 ve 1970’de yazdığı iki polemik yazıda ve 1972’deki iki makalesi de (Boratav, 1969, 1970, 1972a, 1972b), küçük meta üretiminin, “Türkiye koşullarında egemen üretim biçimi olan kapitalizme tabi, bu anlamda kapitalizmin (ancak, “geri” bir kapitalizmin) parçası olan bir ilişki olduğunu” ileri sürmektedir (Boratav, 1987: 188). Bu süreç Amin tarafından şöyle incelenmektedir:

Tarımın bağımlılaştırılmasının ilk koşulu, egemen sermayenin tarımdaki fiili üretim sürecine müdahalesidir. Bu, sermayenin, tarımsal üretimde kullanılan teçhizat formunda yayılması değildir. Sermaye, besin sanayilerinin ve tarımsal üreticilerle bağlantısı olan ticaret çevrelerindedir. Ürünlerin standartlaştırılması, besin işleme endüstrisinin genişlemesi ve satın alma-pazarlama şebekelerinin merkezileşme yoluyla, tarım üreticisinin üretim planı bu sermayenin denetimine bağlanır. Üretici, artık, ilk önce istediğini üreten ve daha sonra onun bir bölümünü satan, gerçekten özgür bir meta üreticisi değildir. O, evinde çalışan bir proleterin statüsüne indirgenmiştir. Üretim sürecine bu müdahale, açıkça, sermayenin, bireysel sermayelerin basit toplamı olmadığını gösteriyor. Bundan da öte, sermaye parçalanmış olmaktan daha çok globaldir... Toprak mülkiyetinin yoğunlaşması ve köylülüğün doğrudan proleterleştirilmesi yolu, kapitalizmin tarımla ilişkilerini geliştirirken izlediği başlıca yolu değil, tersine, oldukça ayrıksı bir çizgidir ve bu çizgi, rantın temsil ettiği kaybı koruduğu ve genellikle güçlendirdiği için, daha pahalıya patlar (Amin, 1992: 106).

Görülüyor ki Boratav'ın 1970'lerin başında oldukça özgün şekilde ortaya koyduğu sorunsal Amin'in sorunsalı ile örtüşmektedir. Ama bu ortak sorunsal her ikisinin de gündeminde birbirlerinden bağımsız ve özgün şartlarda gelişmiş, ancak 1980'de Boratav'ın *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* çalışması ile kesişmiştir. Boratav kitabında haraççı üretim tarzı dışında yürüttüğü tartışmanın birçok noktasında da Amin ve Vergopoulos'un çalışmalarına atıfta bulunmuştur (Boratav, 1980: 97, 103, 114, 143, 155, 163, 166, 169, 170). Yukardaki Amin alıntısı paralelinde Boratav şunları not eder:

... [Köylünün, “aşırı emek” ve “asgarî tüketim”e yönelik davranışsal özellikleri... bir başka ifadeyle küçük meta üretiminin sadece rantı değil, sermayenin ortalama karını da içermeyen fiyatlarla varlığını sürdürebileceği hususu] küçük üreticinin, sadece aile emeğinin yeniden üretilmesini ve maddî üretim giderlerinin karşılanmasını sağlayan fiyatlarla tarım-dışı kesimle mübadele ilişkilerini sürdürebileceğini göstermektedir. Böyle bir durum, üretim araçlarına hukuken sahip olan toprak emekçisinin, fiyat ve bölüşüm ilişkileri bakımından sermayeye karşı fiilen “ev işçisi”, “yarı-proleter” statüye dönüşmesi anlamına gelir. Tarım-dışı kapitalizmin gelişme imkanları bakımından bunun olumlu bir çerçeveye oluşturacağı kuşkusuzdur (Boratav, 1980: 169).

Diğer taraftan, küçük meta üretimi üzerinden köylülük tartışmasının benzer perspektifte Keyder'de, belli farklılıklarla Pamuk'ta da, Amin'e atıf olmadan, 1980'lerde kendini gösterdiğini not etmek gerekiyor. Keyder (1985)'in Michel Gutelman (toprak parçalanması ve rant ödemeleri), Harriet Friedmann (üretim ve toprak mülkiyetinde dünya pazarlarının etkisi) ve Amit Badhuri'nin (borçluluk-

ortaklık ilişkisi) kuramsal katkıları Türkiye bağlamında tartıştığı küçük meta üretiminin konsolidasyonuna dair temel çalışması 1985'te *Yapıt* dergisinin 11. sayısında yayımlandıktan sonra, Pamuk, derginin 13. sayısında yayımlanan eleştiri yazısında "1850-1950 yılları arasında Anadolu'daki tarımsal yapıların temel özellikleri konusunda Keyder'le aynı bakış açısını paylaş"tığını söyler (Pamuk, 1985: 109). Ama Keyder'in bir taraftan somut verilere dayanmayan ve geçerliliği test edilemeyen bir model geliştirdiğinden, diğer taraftan iktisadi düzleme çok fazla ağırlık vererek sınıf mücadelesinin özgüllüğünü, bölgesel farklılıkları ve tarihsel patikaların çeşitliliğini göz ardı ettiğinden dolayı eleştirir. İlginçtir ki derginin aynı sayısında Vergopoulos'un (1985) Yunanistan'da küçük meta üretiminin konsolidasyonunu konu alan makalesi de yayımlanmıştır.

Amin'in çerçevesi ile örtüşen Boratav, Keyder ve Pamuk'un küçük meta üretimi yaklaşımları özel olarak tarım ve köylülük, genel olarak üretim tarzları üzerine tartışma konusu da olmuştur: Boratav ve Muzaffer Erdost'un Türkiye'de tarımın kapitalist mi feodal mi olduğuna dair tartışma 1969'da başlamış, 1970'lere damgasını vurmuş, 1980'lere kadar devam etmiştir (Boratav, 1969, 1970, 1972a, 1972b, 1980, 1987a; Erdost, 1969a, 1969b, 1969c, 1970, 1984), hatta *Journal of Peasant Studies* sayfalarına kadar yansımıştır (Seddon ve Margulies, 1984). Aslında bu tartışma Laclau'nun 1971'de geliştirdiği Frank eleştirisi ve bağlamı ile kısmen örtüşmektedir (Laclau, 1971). Laclau, Latin Amerika tarımında *latifundiaların* dolaşım ilişkileri dolayısıyla dünya kapitalist sisteminin bir parçası ve dolayısıyla kapitalist olduğunu savunan Frank'ı, üretim ilişkilerini göz ardı etmekle eleştirmekte, *latifundialarda* feodal ve köleci üretim tarzlarına özgü iktisat-dışı baskı biçimlerinin geçerli olduğunu savunmaktadır. İlginçtir ki *Birikim Dergisi*, 1975'teki 1. sayısında Laclau'nun Frank eleştirisi üzerine kurulu makalesini "Türkiye'de devrimci hareketi uzun süre iki kampa ayıran 'SD [sosyalist devrim/doğrudan devrim]-MDD [milli demokratik devrim/feodalizmden kapitalizme geçişle aşamalı devrim]' tartışmasının Latin Amerika'daki biçimi" olarak sunmuş (Laclau, 1975: 16); Laclau'nun analizi MDD'yi temsil etmesine rağmen Frank'ın analizinin Türkiye'de karşılığının olmadığını ifade etmiştir (*Birikim*, 1975: 33). Bu gözlemden yola çıkarak, Boratav-Erdost tartışmasının uluslararası tartışmadaki olası (mantıksal olarak) uzantısı Amin-Laclau arasında olmalıdır diyebiliriz.

Boratav-Erdost tartışmasının külleri 1980'lerin ikinci yarısında yeniden alevlenmiştir. Bunda, Zülküf Aydın'ın *11. Tez*'de 1986'da üst üste yayımladığı Boratav eleştirisi de içeren iki makale etkili olmuştur (Aydın, 1986a, 1986b). Sonrasında *11. Tez* sayfalarında Boratav ve Aydın'ın karşılıklı tartışmalarını içeren metinler yayımlanmıştır (Boratav, 1987a, 1987b; Aydın, 1987). Aydın'a göre, Boratav, Amin'le paralel olarak, küçük meta üretimini kapitalist üretim

tarzı ile bütünleşme sürecinde gelişen eklemleme ilişkisi olarak görmektedir. Bu çerçevede üretim sermayenin kontrolü altındadır, köylü de dışa (devlet, tüccar, tefeci) bağımlıdır, eşitsiz değişim sonucu kır kente artık aktarımı yapmaktadır; köylü statik bir durumdadır, sınıfsal farklılaşma da söz konusu değildir. Aydın'ın vurgusu ise, Henri Bernstein ile aynı doğrultuda, sermayenin köylüler üzerindeki kontrolü değişim ilişkileri bağlamında değil üretim ilişkileri bağlamında sağladığı üzerinedir. Boratav'ın, Chayanov kökenli bir yaklaşım çerçevesinde köylü üretimini bir üretim tarzı olarak incelemesini eleştiren Aydın'a karşı, Boratav şu cevabı vermektedir:

Üretim ilişkileri, artı-ürüne dolaysız üreticinin ödenmemiş emeğine el koymanın özel biçimleri ile açıklanır; bu biçimler esasta değişikçe farklı üretim ilişkileri; keza farklı üretim biçimleri ve bu biçimlerin egemenlik derecesine bağlı olarak farklı toplumsal kuruluşlar (Marx'ın örneğine göre köleci veya kapitalist toplum biçimleri) söz konusu olur" (Boratav, 1987a: 187).

Basit meta üretimi, dolaysız üreticiyi (piyasa için üretim yapan köylüyü) tefeci-tüccar (mali-ticari sermaye) ikilisi ile karşıtlık içinde... getiren ve artı-ürünün piyasa ilişkileri içinde ticari kar-faiz biçiminde somutlaştığı bir üretim ilişkisidir (Boratav, 1987a: 188).

"Türkiye tarımına damgasını vuran özelliğin, küçük köylülük ya da küçük meta üreticiliği olduğunu savunan"lara karşı bir diğer eleştiri, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin 20. kuruluş yıldönümü vesilesiyle düzenlenen sempozyumda Oya Köymen (1988) tarafından dile getirilmiştir. Köymen, tarımın bu özelliğinin Türkiye'de kapitalizmin tam anlamıyla gelişmesine engel olduğu (çarpık kapitalizmle sonuçlandığı) ya da kapitalist üretim ilişkilerinin gelişme dinamiklerine (proleterleşmeye) karşı direnç gösterdiği görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre, tez çalışmasında Oyan (1978)'in de Amin-Vergopoulos tezine karşı savunduğu gibi, bir taraftan Türkiye ekonomisinde küçük üreticilik (ticaret, sanayi ve tarımda) devam etmektedir ve edecektir, diğer taraftan ise sermaye yoğunlaşmaktadır ve yoğunlaşacaktır, zaten belirleyici konumdadır.

Sonuç

Bu makalede Amin'in çalışma gündemindeki temel konuların Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihine yansımalarını, iktisat tarihinin ve kuramsal tartışmaların gözde olduğu 1970'ler ve 1980'lerde öne çıkan üç başlık çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık: az gelişmişlik ve emperyalizm; üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar; köylülük ve küçük meta üretimi.

İlk başlıkta, Amin'in kuramsal çerçevesinin, dünya sistemi analizi eşliğinde, Keyder, Pamuk ve Başkaya'nın çalışmalarıyla (farklı derecelerde de olsa) Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihi yazımına yansıdığı görülüyor. Bu bağlamda ortaya konan eleştirel yaklaşımlar ise ya Amin'i ya da adı geçen yazarları (daha çok Keyder'i) hedef almış, aradaki kuramsal bağı sorunsallaştırarak bir eleştiri geliştirememiştir. Bize göre bu özellik konu etrafından özgün bir tartışmanın önünü tıkamıştır. Buna rağmen, özellikle Pamuk ve Başkaya'nın çalışmalarının dünya sistemi analizinin Wallerstein versiyonunun çevre ülkelerindeki siyasetsiz analizini, büyük ölçüde Amin etkisiyle, devlet ve sınıf mücadelelerini sorunsallaştırarak aşmaya çalıştığını, böylece de dünya sistemi analizine yerelden katkı koyduklarını belirtmek gerekir.

İkinci başlık altında Amin'in literatüre özgün, hatta oldukça ayrık, katkısını göz önüne alınca, Türkiye'deki çalışmaların da literatüre oldukça özgün katkı sunduklarını belirtmek gerekiyor. Gürsel ve Pamuk'un çalışmaları Amin'den esinlenmiştir; akran bir kuramsal atmosferde Keyder-İslamoğlu ve Akat'ın çalışmaları Amin'in kuramsal çerçevesine paralel incelemeler ortaya koymuştur. Bunların eleştirisi Oyan ve Bertay tarafından aradaki kuramsal geçişleri de ortaya konarak kaleme alınmış, hatta *Journal of Peasant Studies* sayfalarına Wickham ve Haldon gibi uluslararası akademik camiadan diğer araştırmacıları çekerek evrensel boyut kazanmıştır.

Üçüncü başlıkta ise, Amin ve Boratav'ın çalışmalarının birbirinden bağımsız gelişerek evrensel boyutta özgün katkılar sunduklarının altını çizmek gerekiyor. Türkiye bağlamındaki Boratav-Erdost tartışmasının *Journal of Peasant Studies*'de bir makaleye konu olması bunun önemli bir göstergesidir. Hatta bu tartışma üretim tarzları tartışmasında önemli yeri olan Frank-Laclau tartışmasının, olası bir Amin-Laclau versiyonu olarak da özgünlük içerir. Ama tarım sorunu tartışmaları bağlamında küçük meta üretimi/köylülük yaklaşımına karşı sermaye-emek kutuplaşmasını vurgulayan eleştirel çalışmaların, Oyan ve Köymen eleştirilerinde görüldüğü gibi, Türkiye'de sınırlı karşılık bulduğunu da not etmek gerekir. Bu tür bir eleştiri tartışmanın seviyesini daha da yükseltebilirdi.

Türkiye'de iktisadi düşünce bazı istisnalar (*Kadro* dergisi, Asya tipi üretim tarzı tartışmaları, Murat Sertel'in iktisadi tasarım çalışmaları) dışında dışa bağımlıdır (Özveren, 2017). Yürüttüğümüz tartışma bağlamına da oturan Boratav'ın şu tespiti çarpıcıdır:

1960 sonrasında toplumsal bilimlerde sağlanan gelişmelerin önemli bir bölümü Batı yazınına yakından izleyen yeni bir kuşak tarafından gerçekleştirildi. Bu insanlar Türkiye toplumu üzerinde sağlam bir kuramsal kaynaktan hareket ederek özgün çözümler getiren İsmail Hüsrev, Şevket Süreyya, Doktor Hikmet gibi düşünürlerimizden, hatta 1940'lı yılların toplumsal bilimcilerinden habersiz

yetiştiler ve bu yüzden ülkelerine ait pek çok gerçeği sıfırdan başlayarak tartışmak ve yeniden keşfetmek zorunda kaldılar. Kuşaklar arasındaki bu kopukluğun nedenleri ayrıca incelenmelidir (Boratav, 1990: VII).

Yine de Amin bağlamında yaptığımız tartışma gösteriyor ki bu dışa bağımlılık 1970’ler ve 1980’lerin büyük iktisat tarihi başlıklarında göreli olarak zayıftır, hatta özgün tartışmalar doğurmuştur. Bu bağlamda makalelerine bolca atıfta bulunduğumuz *Toplum ve Bilim, Yapıt ve 11. Tez* ve hatta neredeyse *Journal of Peasant Studies* dergileri bu tartışmaların ev sahibi kadar lokomotifi olmuştur. 1990 sonrasında ise Marksist kuramdan beslenen iktisat tarihi tartışmaları (tarihin sonunun geldiği yanılısamasından olsa gerek) gündemden düşmüştür. Bunların Türkiye’de yürütüldüğü mecralar daha farklı alan ve konulardan beslenir hale gelmiştir, ama bu alan ve konular da ne büyük ne küçük tartışmaları beraberinde getirmiş, eleştirisiz ve kuramsal olarak dışa bağımlı bir ortam ortaya çıkmıştır. İşte böylesine bir ortamda Amin’in güncel çalışmalarının daha çok Türkçe’ye çevrilmesi söz konusudur. Amin, 1990’lar sonrası Türkiye’deki muhalif sosyal bilimler yazınını etkilemiştir ama bu etki eleştirel gelenekten, tartışma ortamı yaratmaktan ve özgün çalışmalara evrilmekten uzak olmuştur. Belki Boratav-Aydın tartışmasında ifade edilen “hem eleştirici, hem de ‘kadir bilen’ bilanço” zorunluluğunu hatırlatmak yerinde olacaktır:

Batıdaki kuramsal gelişmeleri birkaç adım geriden – ve haklı olarak – izlemeye çalışan aydınlarımız, sosyal bilimcilerimiz, hele ilerici iseler, ülkemizin fikir mirasının hem eleştirici, hem de “kadir bilen” bir bilançosunu yapmak zorundadırlar. Örneğin yirminci yüzyıl içinde bu mirasın –artık yaşamayanlardan bazılarını sayarsak – şevket Süreyya Aydemir, Hikmet Kıvılcımlı, Ahmet Hamdi Başar ve Doğan Avcioğlu’nun sadece Türkiye için değil, genel olarak da önemli ve özgün katkılarıyla zenginleştiğinin farkında olmayan Türk düşünürünün bu mirasa herhangi bir şeyler eklemesi çok güçtür. Kendi içinde bile iletişimi olmayan her kuşağın her şeyi yeni baştan keşfederek ülkenin kültür ve fikir birikimini zenginleştirmesi, daha doğrusu bu birikimin içinde yer alması olacak şey değildir” (Boratav, 1987a: 184-185).

Sonnotlar

¹ şevket Pamuk’la 27 Ekim 2018 tarihli görüşme.

² Bu alışma ilk olarak İktisat Tarihi alışmaları Grubu’nun Ege niversitesi’nde 27 Ekim 2018’deki toplantısında sunulmuştur. Tartışma ve önerilerle katkı koyan, aynı zamanda yayımı için teşvik eden tüm katılımcılara müteşekkirim. Aynı şekilde makaleyi okuyup yorum ve önerilerini benimle paylaşan Eyüp zveren ve Ali Onur Peker’e de ayrıca teşekkür ederim. Tabi ki makaledeki tüm hataların sorumluluğu bana aittir.

³ Amin'in bu kitapta yazdığı bölüm, "Kapitalizm ve Toprak Rantı", *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme* kitabında da yer almaktadır (Amin, 1992).

⁴ Bu makale bağlamında Amin'in 1970'li yıllarda yayımlanmış klasikleşmiş çalışmalarının 1970'ler ve 1980'ler Türkiye'sine yansımalarına odaklanacağız, güncel gelişmeleri inceleyen 1980 sonrası çalışmaları ve bunların Türkiye'ye yansımaları makale konusu dışında kalmaktadır. Yine de 1970'lerde ortaya koyduğu azgelişmişlerin kapitalist dünya sisteminden kopmasına dair "huruç" (déconnexion/delinking) tezinin 2000'li yıllardaki yansımaları örneklandırmek için öne çıkan şu kapsamlı çalışmayı not düşelim: Somel C (2000). Bağımlılık Kuramı ve Güney Kore Deneyimi. İçinde: E A Tonak (der), *Küreselleşme, Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 65-110.

⁵ Nail Satlığan'ın doktora tezinde tartıştığı bölüm ilk ikisinin eleştirisi, üçüncüsünün ise olumlama üzerine kuruludur.

⁶ Frank'ın *Crisis in the World Economy* (1980), *Crisis: in the Third World* (1981) ve *Reflections on the World Economic Crisis* (1981) kitapları üzerine *Monthly Review*'de (1984-85 (35), 52-58) yayımlanan eleştiri yazısı çevirisidir. Yapıt dergisi aynı sayıda Frank'ın bu kitaplardan yola çıkarak yazdığı ("Global Crisis and Transformation", *Development and Change*, 1983, 14 (3), 323-346) bir makaleyi de çevirerek "Dünya Krizi ve Dönüşüm" başlığı ile yayımlamıştır.

⁷ Bu makale eleştirel ekonomi politik dünyasının 1980'lerde ne kadar birbirine yakın olduğunu göstermesi kadar kopukluğunu da göstermesi açısından ilginçtir, burada Raşit Kaya ve Galip Yalman tarafından Fransızcadan çevrilen makalenin bir başka İngilizce çevirisi 1987'de çıkmıştır, bkz. A Note on the Concept of Delinking. *Review (Fernand Braudel Center)*, 10 (3) (Winter, 1987), 435-444. Maalesef makalenin Fransızca orijinaline dair bilgiye ulaşamadık.

⁸ Avrupamerkezcilik çalışması Amin'in üretim tarzları ve toplumsal formasyonlar tartışmasının bir uzantısıdır. İlginçtir ki Türkiye'deki Avrupamerkezcilik tartışmaları bu tür bir iktisat tarihi yaklaşımından çok kültürel çalışmalar perspektifinden ilerlemiş, Edward Said'in Oryantalizm tartışması hakimiyetinde olmuştur. Bu konuda dikkatimi çeken Eyüp Özveren'e müteşekkirim.

⁹ Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan makaleler şöyledir:

Amin S (1987). İslam Radikalizminde Bir Ekonomi Politik Var Mı? *Mülkiye Dergisi*, 11 (86), 71-78.

Amin S (1991). Sosyalizmin Geleceği. *Mülkiye Dergisi*, 15 (131), 7-13.

Amin S (1991). Kapitalist Sistemde Gelir Dağılımı. *Mülkiye Dergisi*, 16 (147), 28-37.

Amin S (2001). Yirminci Yüzyılın Ekonomi Politikası. *Mülkiye Dergisi*, 25 (227), 199-222.

Amin S (2009). Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi. *Mülkiye Dergisi*, 33 (262), 89 – 97.

¹⁰ Türkiye’den katılımcıların sunduğu bildiriler şöyledir: Korkut Boratav, “Türkiye’de Kapitalizmin Gelişiminde Devletin Rolü” ve “İktisat Politikası Seçenekleri Üzerine Bazı Düşünceler”; Çağlar Keyder, “Türkiye’nin Sanayileşmesinde Politikalar ve Çatışmalar, 1965-1980” ve (I. Wallerstein ve G. Arrighi ile birlikte) “1918 Sonrasında Kuzey Akdeniz Ülkelerinde Devlet Yapıları ve Ekonominin Gelişimi”; Şevket Pamuk, “Uluslararası İşbölümü İçinde Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Bir Perspektif”; Yıldız Sertel, “Türkiye’de Bunalım ve Toplumsal Dönüşümler” (*Yapıt*, 1984 :93). Akat davetli olduğu halde toplantıya gelememiş ve bildiri sunamamıştır. Boratav, Pamuk ve Keyder’in bildirileri daha sonra şu kitapta yayımlanmıştır: Boratav K, Keyder Ç, Pamuk Ş (1984). *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu*. İstanbul: Kaynak Yayınları. Toplantıda Samir Amin’in “Les conditions d’une autonomie de la Région méditerranéenne” başlıklı sunuşunun geliştirilmiş bir versiyonu Yachir F (1989). *The Mediterranean, Between Autonomy and Dependency*. United Nations University Press’de “Conditions for Autonomy in the Mediterranean Region” başlığıyla yayımlanmıştır.

¹¹ Özel sayının sonunda konu ile ilgili bibliyografya denemesi ODTÜ Ekonomi Bölümü 4. Sınıf öğrencisi R. Ayşegül Akın tarafından yapılmıştır, Marksist yazının yer almadığı 15 sayfalık bibliyografya Amin’in *Journal of Contemporary Asia* (1976, 6 (3), 309-313)’de çıkmış “After Nairobi”, Wallerstein’in *Monthly Review* (1974, 26 (1), 12-18)’de çıkmış “Trends in World Capitalism” makaleleri, Christopher Chase-Dunn’un *American Sociological Review* (1975 (40, 720-738)’de çıkmış “The Effects of International Economic Dependence on Development and Inequality: A cross-National Study”, Jacob Morris’in *Monthly Review* (1975 (27 (6))’da çıkmış “The Weird World of International Money” istisnalar olarak gözükmektedir.

¹² Wallerstein, Kasaba, Decdeli makalesi burada da “The Incorporation of the Ottoman Empire in the World Economy” başlığı ile yayımlanmıştır.

¹³ Birikim Dergisinin eski seri sayılarında geliştirilen eleştirel yaklaşımla birlikte Bill Warren ve Emmanuel’in önemli makalelerinin çevirileri de yayımlanmıştır, bkz. <http://www.birikimdergisi.com/70ler/1577/2>; <http://www.birikimdergisi.com/70ler/1593/18-19> (Son erişim tarihi, 21.12.2018).

¹⁴ Keyder, 1979’de yayımlanan *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye* kitabının önsözünde ise kitabı yazarken en çok faydalandığı yazarları Wallerstein, Emmanuel, Palloix ve Amin olarak sıralamaktadır (Keyder, 1979, 7).

¹⁵ Brenner’in makalesi, 1977’de New Left Review’un 104. sayısında çıkmış olan “The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism” makalesinin yazarın onayıyla kısaltılmış çevirisidir.

¹⁶ Yazının güncel bir versiyonu için bkz., Savran S (2008). *Kod Adı: Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*. İstanbul: Yordam Kitap, 251-269.

¹⁷ Savran'ın bu çalışması da yine *11. Tez* dergisinde eleştirilmiştir, bkz. Eralp A ve Yalman G (1986). Azgelişmişlik Kuramları ve Bir Yaklaşımın Eleştirisi. *11. Tez*, (4), 217-229.

¹⁸ “Haraççı üretim tarzı”, Amin’le yaygınlaşmış bir kavramdır ama ondan önce Jiro Hayakawa’nın 1930’lar ortasında Asya tipi ile haraççı üretim tarzını birbiriyle eş kullandığını [Wolf ER (1982). *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press, 402], İon Banu’nun da 1960’larda “Asya toplumsal formasyonu” kavramını “haraççı toplumsal formasyon” olarak nitelendirdiğini görüyoruz, bkz. Banu I (1967). La formation sociale ‘tributaire’. *Recherches internationales à la lumière du marxisme, Numéro spécial: Premières sociétés de classes et mode de production asiatique*, (57-58), 251-253.

¹⁹ Paris 8 Vincennes Üniversitesi’nde düzenlenen toplantıya katılıp Osmanlı ve Ortadoğu coğrafyasını tartışanlar Bistra Cvetkova, Stefan Yerasimos, Yıldız Sertel ve Nikki R. Keddie’dir. Toplantı kitabı da yayımlanmıştır: René Gallissot (der) (1981). *Structures et cultures précapitalistes: actes du colloque tenu à l’Université Paris VIII Vincennes*. Paris: Éditions Anthropos.

²⁰ Ahmet İnel tezin kitaplaşma sürecinde “ekonomizm ağırlıklı yorumların ayıklandığı”nı ifade etmektedir, bkz. İnel A (2003: 30). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*. İstanbul: İletişim Yayınları. Seyfettin Gürsel 1983 tarihli “Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm” makalesinde de haraççı üretim tarzı yaklaşımı yerini “merkezi bürokratik” terimine bırakmıştır, makale Amin’e hiçbir atf içermemektedir (Gürsel, 1983).

²¹ Wickham’a göre, feodal üretim tarzı haraççı üretim tarzı olmaksızın yaşayabilmesine rağmen, haraççı üretim tarzı feodal üretim tarzı olmadan yaşayamamaktadır (Wickham, 1985: 184).

²² Bu bölümde hem Amin hem de Vergopoulos’un (1977) *Köylü Sorunu ve Kapitalizm* kitabına atf vardır. Amin’in 2000’lerde “yeni köylü sorunu” başlığı altında köylülüğün çözüme eğilimini ve yoksullaşmayı vurguladığı makalesi ise Boratav tarafından eleştiri konusu olmuştur, bkz. Boratav K (2009). Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi. *Mülkiye Dergisi*, 33 (262), 9-24; Amin S (2009). Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi. *Mülkiye Dergisi*, 33 (262), 89-90.

²³ Birçok çalışma arasında Türk Sosyal Bilimler Derneği’nin 20. kuruluş yıldönümü vesilesiyle düzenlenen sempozyum bildirilerini içeren derleme kitap bu tezin sergilenmesi açısından öne çıkmaktadır, bkz. Pamuk ve Toprak (1988).

²⁴ İlk önce İngilizce yayımlanan makale için bkz. The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey. *Journal of Peasant Studies*, 1983, 10(2-3), 130-145.

²⁵ Türkçesi için bkz. Laclau E (1975). Latin Amerika’da Feodalizm ve Kapitalizm. Çev. E Tulpar, *Birikim*, (1), 16-29.

²⁶ Amin, *Eşitsiz Gelişime* kitabında Amerikan çevre formasyonları kısaca değerlendirirken, Laclau'nun latifundiaların feodal ve köleci karakter taşıdığı iddiasını reddederek, doğan kapitalizmin hizmetinde olduklarının, Frank'ın analizi doğrultusunda, altını çizmektedir, bkz. Amin (1973).

²⁷ Ayrıca bkz. Aydın Z (1987). Turkish Agrarian Debate: New Arguments and Old Scores. *New Perspectives on Turkey*, (1), 81-108.

²⁸ Aydın (1986a: 174)'e göre, köylüleri gizli proleter olarak nitelendiren Amin "bu sonuca Marx'tan esinlenen kapitalist ve Chayanov'dan esinlenen köylü üretim tarzlarının eklemlenmesi kavramından kalkarak varmaktadır".

²⁹ İlginçtir ki, Aydın, 11. Tez'deki ikinci makalesinin sonunda yer alan "Az gelişmiş ülke kırsal yapısı nasıl irdelenmeli: klasik dönüşüm kuramlarına bir alternatif" başlıklı bölümde herhangi bir eleştiri getirmeden Amin'i özetlemekte, sonrasında olumlayarak Bernstein özetine geçmektedir (Aydın, 1986b: 207-211).

³⁰ Aydın'ın olumladığı Bernstein'in, Chayanov eleştirisi geliştirse de, küçük üreticiliği ön plana çıkararak tarımsal popülizmden kurtulamadığına dair bir eleştiri için bkz. Brass T (2011). Book review: Henry Bernstein *Class Dynamics of Agrarian Change*, Fernwood Publishing: Halifax NS, 2010; 142 pp.. *Capital & Class*, (35), 342-344.

³¹ Oysa Türkiye'de bu başlık altında özgün çalışmalar Kadro dergisinde 1930'larda yayımlanmıştır, özellikle İsmail Hüsrev Tökin'in *Türkiye Köy İktisadiyatı* çalışmasını Bağımlılık Okulu öncülü olarak nitelendirmek hiç de abartı olmayacaktır, bkz. Özveren E (1996). The Intellectual Legacy of the Kadro Movement in Retrospect. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 23(4), 565–576; Özgür M E ve Kaya A Y (2018). The Kadro Journal on the Agrarian Question in Turkey in the 1930s. *Historia Agraria, Revista Agricultura e Historia Rural*, (76), 221-250.

Kaynakça

Akat A Ş (1977). Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlara: Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım. *Toplum ve Bilim*, (1), 34-48.

Amin S (1957). *Les effets structurels de l'intégration internationale des économies précapitalistes: une étude théorique du mécanisme qui a engendré les économies dites sous-développées*. (Basılmamış Doktora Tezi). Paris: Paris Sorbonne Üniversitesi.

Amin S (1970a). *L'accumulation à l'échelle mondiale: critique de la théorie du sous-développement*. Dakar, Paris: I.F.A.N. Éditions Anthropos.

Amin S (1970b). L'évolution des structures du financement du développement économique en Egypte de 1952 à 1967. İçinde: M A Cook (der), *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, London, New York: Oxford U.P.

Amin S (1973). *Le Développement inégale: Essai sur les formations sociales du capitalisme périphérique*. Paris: Les Éditions de Minuit.

Amin S (1984). Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk. İçinde: S Amin vd. (der), *Genel Bunalımın Dinamikleri*. Çev. F Akar, İstanbul: Belge Yayınları.

Amin S (1992). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. S Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Amin S vd. (1982). *Dynamics of Global Crisis*. New York: Monthly Review Press.

Amin S vd. (1990). *Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System*. New York: Monthly Review Press.

Amin S ve Vergopoulos K (1974). *La question paysanne et le capitalisme*. Paris: Editions Anthropos-Idep.

Ateş T (1978). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneriye Yanıt. *Toplum ve Bilim*, (4), 93-102.

Aydın Z (1986a). Kapitalizm Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (I). *11. Tez*, (3), 126-156.

Aydın Z (1986b). Kapitalizm Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (II). *11. Tez*, (4), 171-216.

Aydın Z (1987). Boratav'a Yanıt – Tarım Sorunu. *11. Tez*, (5), 193-199.

Azikiwe A (24/09/2018). Theoretical Contributions of Samir Amin (1931-2018). <https://www.pambazuka.org/global-south/theoretical-contributions-samir-amin-1931-2018>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Balibar, E (1972). The Basic Concepts of Historical Materialism. İçinde: L Althusser ve E Balibar, *Reading Capital*, London: New LeftBook.

Başkaya F (1991). *Azgelişmişliğin Sürekliliği*. 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Başkaya F (19/08/2018a). 'Büyük İnsanlığın' kurtuluşuna adanmış, harika bir yaşam. <https://www.birgun.net/haber-detay/buyuk-insanligin-kurtulusuna-adanmis-harika-bir-yasam-227573.html>. Son erişim tarihi, 21/12/2018.

Başkaya F (13/08/2018b). "Ezilen halkların, sömürülen sınıfların organik aydını" artık yok. <http://ozguruniversite.org/2018/08/13/samir-amin-fikret-baskaya-ezilen-halklarin-somurulen-siniflarin-organik-aydini-artik-yok/>. Son erişim tarihi, 19/12/2018.

Berktaş H (1987). The Feudalism Debate: The Turkish End – Is 'Tax – vs. – Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference? *Journal of Peasant Studies*, 14 (3), 295-333.

Birikim (1975). Ernasto Laclau'nun Yazısı ve 'Geri Bıraktırlmış Ülke Sorunu'. *Birikim*, (1), 30-37.

Boratav K (1969). Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi. *Emek*, 14 Temmuz 1969, 8-9.

Boratav K (1970). Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine. *Proleter Devrimci Aydınlik, Sosyalist Dergi*, Ocak 1970, 177-217.

Boratav K (1972a). Türkiye’de Tarımın 1960’larda Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler. *SBF Dergisi*, 27(3), 771-814.

Boratav K (1972b). Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri. *SBF Dergisi*, 27(4), 227-246.

Boratav K (1980). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Boratav K (1987a). Eski Bir Tartışmanın Yansımaları Üzerine. *11. Tez*, (5), 182-192.

Boratav K (1987b). Birkaç Son Saptama. *11. Tez*, (5), 200-202.

Boratav K (1990). Sunuş. İçinde: İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, III-VII.

Boratav K (16/08/2018). Samir Amin. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/samir-amin-245582>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Brenner R (1986). Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith’çi Marxizmin Eleştirisi. *11. Tez*, (3), 10-27.

Chandrasekhar C (01/09/2018). Samir Amin (1931-2018), A Marxist from the Third World. <http://www.networkideas.org/news-analysis/2018/09/obituary-samir-amin-1931-2018/>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Economie: décès de Samir Amin, une des figures de l’altermondialisme en Afrique. <http://www.rfi.fr/afrique/20180813-economie-samir-amin-deces-altermondialisme-afrique-developpement>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Erdost M (1969a). Türkiye’de Feodalizmin Bugünkü Durumu Üzerine Bir Taslak. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, (5), 345-368.

Erdost M (1969b). Doğu Anadolu’da Hayvancılığın Feodal Niteliği. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, (8), 117-126.

Erdost M (1969c). Türkiye Tarımında Hakim Üretim İlişkisi Üzerine. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, (13), 34-58.

Erdost M (1970). Yeni Oportünizmin Eleştirisi. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, (19), 5-85.

Erdost M İ (1984). *Kapitalizm ve Tarım: Küçük Köylülüğün Yoksullaşmadığı Tezinin Eleştirisi*. İstanbul: Onur Yayınları.

Frank A G (1975). Azgelişmişliğin Gelişmesi. İçinde: A Aksoy (der.), *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, İstanbul: Gözlem Yayınları.

Ghosh J (22/08/2018). Remembering Samir Amin, Who Dedicated Himself to Overcoming Capitalism. <http://www.networkideas.org/news-analysis/2018/09/obituary-samir-amin-1931-2018/>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Gülalp H (1979). *Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Gülalp H (1986a). Bağımlılık ve Dünya Sistemi Teorileri: Frank ve Wallerstein'in Eleştirisi. *11. Tez*, (3), 28-48.

Gülalp H (1986b). Debate on Capitalism and Development: The Theories of Samir Amin and Bill Warren. *Capital & Class*, (10), 139-159.

Gülalp H (1987). *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. 2. Baskı, Ankara: Yurt Yayınları.

Gülalp H (1991). *Nation-State Formation: A Study of the Turkish Revolution*. (Basılmamış Doktora Tezi). New York: SUNY Binghamton.

Güldağ H ve Ekinçi İ (2010). *Aydınlık Bir Adam, Korkut Boratav*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Gürsel S (1977). Tarihi Maddecilik ve Sorunları. *Toplum ve Bilim*, (2), 113-132.

Gürsel S (1979). *La transition d'une formation tributaire à une formation périphérique: l'exemple de l'Empire ottoman*. (Doktora Tezi). Paris: Paris 10 Üniversitesi.

Gürsel S (1983). Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm. *Yapıt*, (1), 19-35.

Gürsel S (1987). *L'Empire ottoman face au capitalisme*. Paris: L'Harmattan.

Haldon J (1991). The Ottoman state and the question of state autonomy: Comparative perspectives. *Journal of Peasant Studies*, 18(3-4), 18-108.

Haldon J (der) (2008). *A Social History of Byzantium*. Chichester, U.K. ; Malden, MA : Wiley-Blackwell.

Haldon J F (1993). *The State and the Tributary Mode of Production*. Londra: Verso.

İslamoğlu H ve Keyder Ç (1977a). Agenda for Ottoman History. *Review (Fernand Braudel Center)*, 1 (1), 31-55.

İnsel A (1984). Tanrı'nın Hikmetinden Sermayenin Hikmetine: Wallerstein Tarihi'nin Bir Eleştirisi. *Toplum ve Bilim*, (25/26), 133-148.

İslamoğlu H ve Keyder Ç (1977b). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri. *Toplum ve Bilim*, (1), 49-80.

Kaya A Y (2019). Samir Amin'in Ardından Türkiye'de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak. *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 355-386.

İslamoğlu-İnan H (der) (1987). *The Ottoman Empire and the World Economy*. Paris, Cambridge: MSH and Cambridge University Press.

Karaömerlioğlu A (2002). Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye çalışmaları. *Toplum ve Bilim*, (91), 81-99.

Keyder Ç (1976). The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. *Economy and Society*, 5(2), 178-196.

Keyder Ç (1979). *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye*. İstanbul: Birikim Yayınları

Keyder Ç (1983). The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey. *Journal of Peasant Studies*, 10 (2-3), 130-145

Keyder Ç (1985). Türkiye’de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekışmesi. *Yapıt*, (11), 89-105.

Keyder Ç (1993). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*. 2. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kozanoğlu H (19/08/2018). Samir Amin’in Üçüncü Alternatifi. <https://www.birgun.net/haber-detay/samir-amin-in-ucuncu-alternatifi-227572.html>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Köymen O (1988). Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirman-Eralp’in Tebliğlerine İlişkin Yorum. İçinde: Ş Pamuk ve Z Toprak (der), *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Ankara: Yurt Yayınları.

Kurmuş O (1974). *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*. İstanbul: Bilim Yayınları.

Laclau E (1971). Feudalism and Capitalism in Latin America. *New Left Review*, (67), 19-38.

Laclau E (1975). Latin Amerika’da Feodalizm ve Kapitalizm. Çev. E Tulpar, *Birikim*, (1), 16-29.

Monthly Review (01.10.2018). Remembering Samir Amin (1931-2018). https://monthlyreview.org/2018/10/01/mr-070-05-2018-09_0/. Son erişim tarihi, 20/12/2018.

Oyan O (1978). *Le Développement du capitalisme dans l’agriculture de Turquie*. (Basılmamış Doktora Tezi). Paris: Paris 1, Panthéon-Sorbonne Üniversitesi.

Oyan O (1988). Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine. *11. Tez*, (8), 280-301.

Oyan O (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı’dan Türkiye’ye*. İstanbul: Yordam Kitap.

Oyan O (21/08/2018). Samir Amin ve Üretim Tarzı Tartışması. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/oguz-oyan/samir-amin-ve-uretim-tarzi-tartismasi-245817>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Özbek N (2002). Alternatif Tarih Tahayyülleri, Siyaset, İdeoloji ve Osmanlı Türkiye Tarihi. *Toplum ve Bilim*, (98), 234-255.

Özgür M E ve Kaya A Y (2018). The Kadro Journal on the Agrarian Question in Turkey in the 1930s. *Historia Agraria, Revista Agricultura e Historia Rural*, (76), 221-250.

Özveren E (1996). The Intellectual Legacy of the Kadro Movement in Retrospect. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 23(4), 565-576.

Özveren E (2017). İster İstemez Karşılaştırmalı ve Dışa Bağımlı İktisadi Düşünce Tarihimiz: Gözlemler ve Sorunlar. İçinde: M E Özgür, A Duman, A Y Kaya (der), *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, 13-48.

Pamuk Ş (1985). Anadolu’da Küçük Köylülük Üzerine Tezler. *Yapıt*, (13), 102-110.

Pamuk Ş ve Toprak Z (der) (1988). *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*. Ankara: Yurt Yayınları.

Pamuk Ş (1989). Üretim Tarzı ve Karşılaştırmalı Tarih. *11. Tez*, (9), 277-282.

Pamuk Ş (1993). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Pamuk Ş (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Patnaik P (14/08/2018). Samir Amin (1931-2018). <http://www.networkideas.org/news-analysis/2018/09/obituary-samir-amin-1931-2018/>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

RFI (2018). Economie: décès de Samir Amin, une des figures de l’altermondialisme en Afrique, (13/08/2018). <http://www.rfi.fr/afrique/20180813-economie-samir-amin-deces-altermondialisme-afrique-developpement>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Satlıgan N (2014). *Emek-değer Teorileri ve Dış Ticaret*. İstanbul: Yordam Kitap.

Savran S (1986). Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme. *11. Tez*, (3), 49-72.

Savran S (20/08/2018). Samir Amin: bir Maoist’in trajedisi. <https://gercekgazetesi.net/teori-tarih/samir-amin-bir-maoistin-trajedisi>. Son erişim tarihi, 18/12/2018.

Seddon D ve Margulies R (1984). The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate. *Journal of Peasant Studies*, 11(3), 28-59.

Sertel Y E (1985). *La Crise économique et la migration Turque (l’immigration Turque en France)*. (Doktora Tezi). Paris: Paris 8 Üniversitesi.

Setel Y (1987). *Nord-Sud, crise et immigration : le cas turc : étude du phénomène migratoire dans le contexte de la crise économique mondiale et les rapports Nord-Sud*. Paris: Publisud.

Kaya A Y (2019). Samir Amin’in Ardından Türkiye’de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak. *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 355-386.

Vergopoulos K (1977). *Le capitalisme difforme et la nouvelle question agraire : l'exemple de la Grèce moderne*. Paris: Maspero.

Vergopoulos K (1985). Balkan Ekonomisinde Kapitalizm ve Büyük Yunanistan'da Tarım Reformu (1917). *Yapıt*, (13), 84-97.

Walkenbach H ve K P Zeitinger (der) (1971). *Kapitalismus in den siebziger Jahren: Referate vom Kongreß in Tilburg im September 1970*. Frankfurt am Main: Europ. Verl.-Anst.

Wallerstein I (1980). The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research. İçinde: O Okyar ve H İnalçık (der), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri- Ankara, Temmuz 11-13, 1977*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Wallerstein I (19/08/2018). Samir Amin: Mücadelede Yoldaş. <https://www.birgun.net/haber-detay/samir-amin-mucadelede-yoldas-227567.html>. Son erişim tarihi, 19/12/2018.

Wickham C (1984). The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism. *Past & Present*, (103), 3-36.

Wickham C (1985). The Uniqueness of the East. *The Journal of Peasant Studies*, 12(2-3), 166-196.

Yapıt (1984). "Akdeniz Bölgesinde Alternatif Stratejiler" Kollokyumu Üzerine Notlar. *Yapıt*, (3), 92-94.

Amortisman Sandığı'ndan Devlet Yatırım Bankasına: Borç İtfasından Sermaye Türetmek

Ferhat Akyüz, Samsun Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu Havacılık Yönetimi Bölümü, ORCID : 0000-0001-6825-294X, e-posta: akuzferhat@yahoo.co.uk

Özet

Devlet Yatırım Bankası (DYB) 1964 yılında kalkınma planlarının finansmanından sorumlu bir banka olarak kuruldu. DYB, 1953 yılında kurulan kamu borçlanma politikasının bir mekanizması olan Amortisman ve Kredi Sandığı'nın zaman içinde dönüşmesiyle açığa çıktı. Amortisman ve Kredi Sandığı ise yine kamu borçlanması açısından benzer fakat daha dar bir niteliğe sahip olan, 1935 yılında kurulan Amortisman Sandığı'nın yeniden düzenlenmiş haliydi.

1930-1960 döneminde ekonomik kalkınma; ülke içi kaynaklarla, özellikle iç borçlanma ile gerçekleştirilmişti. Bu durum devlet borçlanma piyasasının düzenlenmesini zorunlu hale getirmişti. Amortisman Sandığı iç borçlanmanın devamlılığı ve devlet borçlanma piyasasının dalgalanmasının önlenmesi için ara mali bir mekanizma olarak işlev görmektedir. 1953'te güvenilirlik inşasının yanında kamu yatırımları için piyasadaki borçlanabilme niteliği eklendi. 1964'te ise sadece kalkınmanın finansmanından sorumlu kamu bankası haline getirildi. Bu çalışmada Devlet Yatırım Bankası'nı oluşturan sürecin tarihsel analizi yapılacak ve 1930-1960 döneminde kamu borçlanma politikasının bir ürünü olduğu ortaya konulacaktır. Özellikle de 1930-1960 döneminde iç borçlar ve dış borçların itfasının bankanın sermayesinin kaynağı olduğu iddia edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Amortisman Sandığı, Amortisman ve Kredi Sandığı, Devlet Yatırım Bankası, kamu borçlanması, kamu borç itfası.

From Amortization Fund to State Investment Bank: Deriving Capital from Debt Amortization

Abstract

The State Investment Bank (abbreviated as *DYB* in Turkish) was established in 1964 as a bank that was responsible for financing the development plans. In 1953, the DYB came into light by the transformation of The Amortization and Credit Fund, a mechanism of public borrowing policy. As for the Amortization and Loan Fund, it was a reorganization of the Amortization Fund, which was established in 1935 and showed similar but narrower qualifications in terms of public borrowing.

During the 1930-1960 period, economic development was carried out by domestic borrowing, especially by domestic resources. The situation necessitated the regulation of state debt market. The Amortization Fund functioned as the interim financial mechanism for the prevention of fluctuations in the debt and the continuity of the government debt market. In addition to building credibility in 1953, the ability to borrow from the market for public investments was added. In 1964, it was turned into a public bank that was responsible for the financing of development. In this study, the historical process that constituted the State Investment Bank will be analyzed and it will be put forward that it was a product of public debt policy in 1930-1960 period. In particular, it will be claimed that the debts of domestic debts and foreign debts in the 1930-1960 period were the source of the bank's capital.

Keywords: Amortization Fund, Amortization and Credit Fund, State Investment Bank, public debt, redemption of public debt.

Giriş

Devlet Yatırım Bankası (DYB) 1964 yılında İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin yatırımları için gerekli kredileri sağlamak, gerektiğinde bu maksatla garanti vermek amacıyla bir milyar TL sermaye ile kuruldu. Bu sermayenin dayanağı 1930'lu yılların ortalarından itibaren gerçekleştirilen kamu iç ve dış borç itfasıdır. Kamu borç itfası için 1935 yılında Amortisman Sandığı isimli Maliye Bakanlığı'na bağlı bir fon kuruldu. 30 yıllık bir sürecin sonunda fon/sandık, kamu yatırımlarından sorumlu DYB'ye dönüştürüldü.

1935 yılında faaliyete geçen Amortisman Sandığı, hem iç borçlar hem dış borçların itfası ve yönetimi/denetimi amacıyla kuruldu. Sandığın yönettiği iç borçlar, 1920'li yılların ortalarından itibaren başlayan ve cumhuriyetin inşasının temelini oluşturan kamu borçlarıydı. Bu borçlara Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanı için gerçekleştirilen 1918 iç borçlanması da dahildi. Dış borçlar ise Osmanlı'dan kalan ve geri ödenmesi ancak 1928 yılında takvime bağlanan Düyun-u Umumiye yönetiminden kalan kamu dış borçlarıydı. Sandığın temel görevi kamu iç ve dış borçlarını yönetmek ve uygun şartlarda erken itfasını sağlamaktı. Sandığa bu işleri yürütmesi amacıyla bütçe içinden ve bütçe dışından bazı kaynaklardan sermaye aktarılmıştı. Sandık, bunun ötesinde borçların erken itfasıyla da sermaye elde etmişti. 1947 yılında sandığa borç itfası dışında ekonomik kalkınmanın finansmanı görevi de tarif edildi. Tarif edilen bu görev 1953 yılında tamamen kurumsallaştı. 1953 yılında Amortisman ve Kredi Sandığı adı altında kalkınmanın finansmanı ve devlet borçlanmasının yönetimini üstlenecek şekilde faaliyet alanı genişletildi. 1964 yılında bir kamu yatırım bankasına dönüştürülene kadar kamu kurumlarına kredi sağlayan ve devlet borçlanma piyasasını düzenleyen bir kurum olarak faaliyetlerine devam etti.

Bu çalışmada 1964 yılında faaliyete geçen DYB'nin kuruluşunun/inşasının kendinden önceki yapılar üzerine kurulduğu ve DYB'nin 30 yılı aşkın devlet borç yönetiminin ürünü olduğunu ortaya konulacaktır. DYB'nin bir sonuç olduğu ve bu sonucu açığa çıkaran ön koşulların ne olduğu geriye doğru izlenerek tarihsel bir analiz yapılacaktır. Geriye doğru izleme yapılırken bir başlangıç noktası bulmaktan ziyade DYB'ye atfedilen yapının geçmişte hangi uğraklardan geçtiğini anlamak amaçlanmaktadır. 1930-1960 arasında devlet borçlanma piyasasının yapısının 1960'ların ortalarında kurulan Devlet Yatırım Bankası'nda saklı olduğu ortaya konulacaktır.

Amortisman Sandığı İçin Kavramsal Çerçeve

Amortisman Sandıkları, bütçe veya bütçe dışı kaynakların tahsis edildiği ve devlet borçlarının ana para ve faiz itfası için kurulan fon niteliğindeki mali yapılarıdır. Bu sandıklar, bütçe ödeneğinin tahsis edildiği bir kaynak havuzu olmasının ötesinde itfa edilmek üzere devlet borçlanma araçlarının yatırım amaçlı satın alındığı mali kurumlardır ve kaynaklarıyla devlet tahvillerini satın alıp bunları erken itfa ederek faiz geliri elde etmekteydiler. Dolayısıyla, bu sandıklar devlete hem borcundan kurtulma hem de gelir elde etme imkanı sunmaktaydı.

Amortisman Sandığı/fonu 17. yy sonlarında İngiltere'de artan devlet borçlarının geri ödenme amacıyla kuruldu. Bu fona ilişkin teorik zemin Richard Price tarafından öne sürülmüştür. Price, bir başlangıç sermayesinden hareketle sonsuz miktarda sermaye üretilebileceğini ve sermayenin birikebileceğini vurgulamış ve bu mantıkla ulusal borçlar için, bileşik faiz ile işleyen bir itfa planı hazırlamıştır Price (1816). Bu itfa planı biçimi birçok Avrupa ülkesi ve ABD'de kullanılmıştır. Amortisman Sandığı/fonu uygulandığı dönemde yasal bir hokus pokus olduğu, ulusal borçları azaltmada etkili olmadığı yönünde eleştiriye tabi tutulmuştur (Ross, 1892: 221). Ricardo (1893: 290) bu fon aracılığıyla devletin borç içindeyken sermaye biriktiremeyeceğini belirtmiştir. Uygulandığı dönemden itibaren amortisman sandıkları bir dizi eleştiriye uğramış olmasına rağmen kamu borçlanması politikasının kolaylaştırıcısı olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Uygulandığı dönem için kamu mali politikasının önemli bir aracı olan amortisman sandıkları 1770'lerden itibaren varlığını sürdürmüş, 1930'lu yıllarda ise birden kaybolmuştur.

17. yy'da topyekün ve süresi uzayan savaşlar ve genişleyen sosyal alan, kamu harcamalarının artışı sağlamıştır. Genişleyen kamu harcamaları karşısında kamu gelirlerinin kısıtlılığı dönemin devletlerini borçlanmaya yöneltmiştir. Dolayısıyla, bu borçlanma yöneliminin nedeni iki yönlü açıklanabilir. Bir yandan belli bir zaman içinde istisnai hallerde (savaş) yapılması gereken yüksek

miktarlardaki kamu harcamalarının artışı bir yandan da belirli bir dönemde toplanabilen ve belirli bir miktar ile sınırlı kamu gelirleri/vergiler söz konusuydu. Kamu gelirlerinin/vergilerin sınırlılığını aşmanın yolu geleceği şimdide taşımak oldu. Devletler, gelecek gelirlerini/vergilerini teminat göstererek şimdide tahvil etmenin yolunu denediler. Bu yol devletin kamu harcamaları ile kamu gelirlerinin zaman ve miktar bağdaşmazlığına bulunan çözümdü. Uzun vadeli tahvil ve tahvil benzeri mali araçlarla tüccarlar, toprak sahipleri ve aristokratlardan savaş ve istisnai haller için borçlanıldı. Özellikle savaş dönemlerinde devletler yüksek miktarda tahvil ihraç ettiler. Fakat uzun süren savaşlar nedeniyle tahvillerin borsa fiyatı düşük kalmaktaydı. Bunun da çözümü tahvillerin ana para ve faizlerinin geri ödenmesini teminat altına alan ara bir formun kurulması olmuştur. İngiltere’de 1770’lerde amortisman sandığı/fonu adı altında kamu borç itfasından sorumlu bir fon kuruldu. Bu fon ile kamu gelirleriyle/vergilerle devlet tahvilleri arasında bir köprü kurularak devlete borç verenlere taahhüt verilmişti. amortisman sandığının işlevi; sanayicilerin, toprak sahiplerinin ve tüccarların dikkatini kamu borcunun kasvetli düşüncesinden uzaklaştırarak, vergiden kaçınmaya yönelik güçlü eğilimlerini azaltan bir fikir ortamı yaratmaktı (O’Brien, 2008: 182). Bu, aynı zamanda devlete sürekli borçlanabilme kapasitesi sağlamıştır. Adam Smith, amortisman sandıklarının eski borçların ödenmesini sağlayarak devlete daha yüksek miktarda borçlanabilme olanakları sağlayan kurum olarak değerlendirmiştir (Smith , 2009: 1044).

ABD 1790’da İngiltere’dekine benzer bir amortisman fonu oluşturmuş ve İngiltere’den sonra bu fonu en yoğun olarak kullanan ülke olmuştur. Bunun öncesinde ABD’de kamu borçlanma meselesi ABD ulusunun inşasının bir bileşeni olarak ele alınmıştır. Dönemin ABD Maliye Bakanı Alexander Hamilton amortisman fonunu “ulusal borç ölçüsüz değilse ulusal bir lütüf ve ulusumuzu birleştiren çimentodur” şeklinde değerlendirmiştir (Sylla ve Wilson., 1999: 200). Bağımsızlık mücadelesi ve sonrası ABD’nin inşasında gerekli kaynaklar için Avrupa’dan -özellikle Hollanda’dan- tahvil bazlı borçlanılmıştır. Bu borçların itfası için İngiltere’dekinden farklı olarak vergi kaynaklarından değil; ABD posta servisinin gelirleri, toprak satışından elde edilen gelir gibi bütçe dışı kaynaklardan oluşan bir amortisman sandığı kurulmuştur. Sandık/fon; kamu/devlet politikalarının zaman bağdaşmazlığı meselesiyle başa çıkacak bir mekanizma olarak kurgulanmıştır (Sylla ve Wilson., 1999: 201).

17. yüzyıl öncesinde vergiye bağlı ve hantal niteliği olan devlet egemenliği, amortisman fonu/sandığı ile taahhüt edilmiş kamu borçlanmasıyla akışkan bir hale gelmiştir. 17.yy-19.yy arasında topyekün savaşların neden olduğu yüksek miktardaki kamu borçlanmasıyla başa çıkmanın mekanizması olarak kullanılan amortisman fonu 19. yy’da kıta Avrupasında ve ABD’de unutulmuştur.1930’larda

ise yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde kamu borçlanması ile baş etmenin bir aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde kamu borçlanması, ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde kilit araç olarak kullanılmıştır. Amortisman Sandığı da kamu borçlanmasının önemli bir bileşeni olmuştur.

1923-1960 Döneminde Türkiye'de Kamu Borçlanması ve İtfası

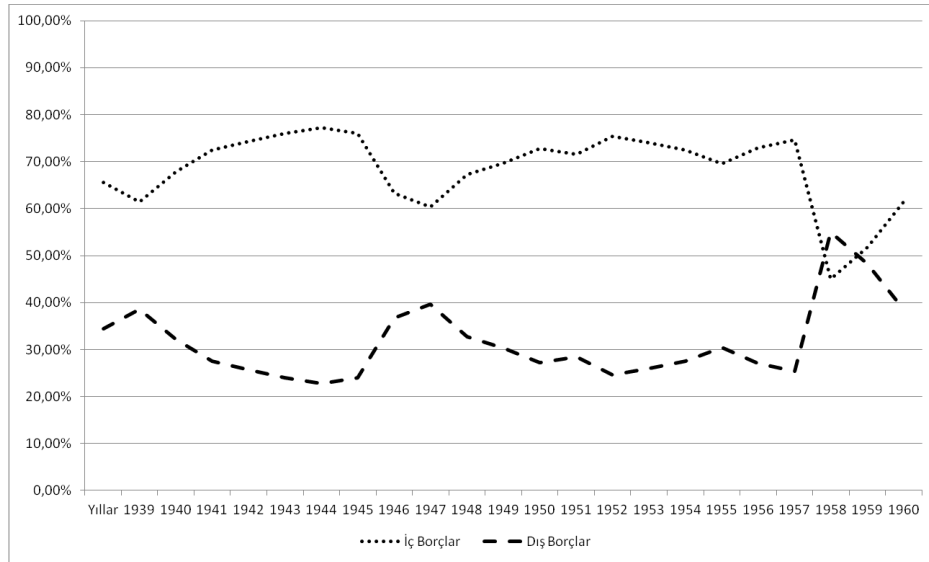
İmparatorluktan Cumhuriyet yönetimine yüklü miktarda borç devredilmişti. Bu borçların büyük bir kısmı dış borçlar, küçük kısmı ise iç borçlardan oluşmaktaydı. Bu borçlara I. Dünya Savaşı sırasındaki Tekalif-i Harbiye ve Kurtuluş Savaşı sırasındaki Tekalif-i Milliye borçlanmaları da eklenebilir. 1923 yılında cumhuriyetin kurulması ile dünyaya verilen sulh/uzlaşma mesajı, Osmanlı'dan kalan borçların ödeneceğinin işaretiydi. Ancak borçların ödenmesi Lozan Anlaşması'nda daha sonraya ertelenmiş ve takvime bağlanması 1928 yılına kalmıştı.

1923'te cumhuriyetin kurulması ile birlikte Osmanlı Düyun-u Umumiyesi vergi toplama kaynaklarını fiili olarak kaybetmişti. Buna rağmen Düyun-u Umumiye, bir kamu borç idaresi olarak 1928 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. 1928 yılında Paris Anlaşması ile hukuki yapısı lağvedilmiş ve Paris'e taşınmıştır. Lağvedilmiş olmasına rağmen cumhuriyet bütçelerinin önemli harcama hesabı ve Maliye Bakanlığı'na bağlı bir birim olarak 1960'lı yılların başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. 1923-1960 döneminde kamu dış ve iç borçlarının itfası, sözü edilen bu bütçe hesabı üzerinden yapılmıştır. Gider bütçesi içinde yer alan Düyun-u Umumiye bütçesinin adı 1946 yılında Devlet Borçları bütçesi olarak değiştirilmiş; sözü edilen bu bütçeye ödenekler ayrılarak hem iç hem dış borçların itfası ve geri ödenmesi gerçekleştirilmiştir.

Grafik 1'den 1923-1960 döneminin kamu borç düzeyine bakıldığında bütün dönem boyunca iç borçlanma düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Dış borçlanmada -Osmanlı'dan devir alınan borçların haricinde- tahvil bazlı uzun vadeli borçlanmaya gidilememiş; ancak kısa vadeli borçlanmalar yapılabilmıştır (Yavuz, 2009: 211-212). Çoğunlukla uluslararası kurumlardan ve bazı devletlerden alınan kredilerden oluşan dış borçların bütün dönem boyunca toplam borçlar içindeki oranı %40'ın üstüne çıkmamış ancak 1950'lerin sonlarına doğru %50'nin üzerine çıkmıştır. İç borçlanma ise dönem boyunca % 60'ın üzerinde seyretmiştir. 1790'larda ABD Maliye Bakanı Alexander Hamilton'ın ulusal borçları "ulusal lütuf" değerlendirdiği gibi Türkiye'de iç borçlanma ekonomik kalkınma için "ulusal lütuf" olarak değerlendirilebilir.

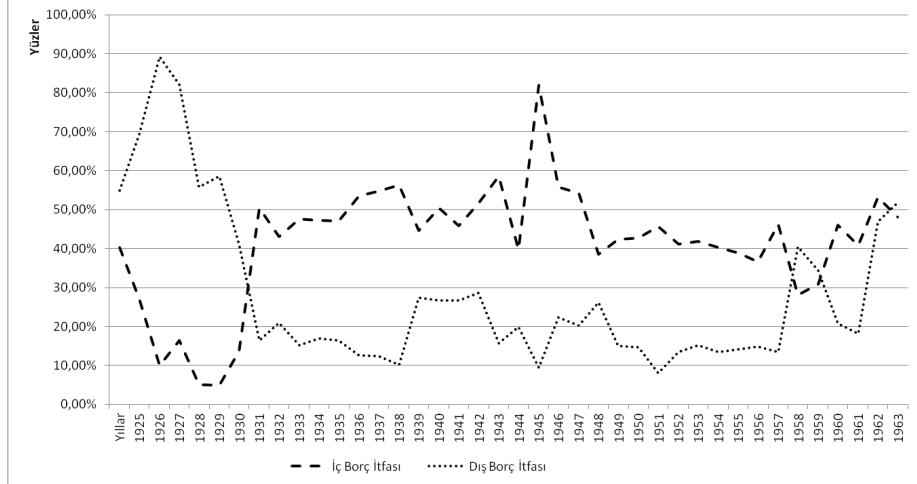
Türkiye’de iç borçlanma; kısa vadeli ve uzun vadeli iç borçlar olmak üzere iki biçimde yapılmıştır. Kısa vadeli borçların çoğunluğu kamu kurum ve kuruluşlarının sahip olduğu kısa vadeli borçlanma yetkilerinden kaynaklıydı. Alt yapı işlerinden sorumlu kamu kurumları ile kamu iktisadi teşebbüsleri, kuruluş kanunlarında veya ilgili kanunlarda kısa vadeli bono ihraç edebilme yetkileriyle donatılmıştı. Bu yetki kısa vadeli/dalgalı kamu borçlarının yükselmesine neden olmuştur. 1940’lara kadar tahvil bazlı uzun vadeli borçlanmalar, ulaştırma gibi alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmek için yapılmıştır. Fakat 1940’lı yılların ortalarından sonra bütçe açıklarını kapatmak, dalgalı borçları konsolide etmek ve kalkınmanın finansmanı için uzun vadeli borçlanma yoluna gidilmiştir. Grafik 1’de, 1940’lı yılların sonlarında iç borçların azaldığı görülmektedir. Çünkü bu dönemde kısa vadeli/dalgalı borçların konsolidasyonu için uzun vadeli borçlanmaya gidilmiştir. Grafik 2’de de ilgili dönemde borçlar için ayrılan ödeneğin yüksek olduğu görülmektedir. 1940’lı yılların sonlarında, kısa vadeli kamu kurum ve kuruluşlarına ait borçlar uzun vadeli borçlanmaya çevrilmiştir. Fakat 1950’li yılların ortalarından itibaren kamu kurum ve kuruluşlarının kısa vadeli borçlanmaları tekrar artmaya başlamış ve toplam borçlar içindeki payı yine yükselmiştir. 1960’lı yılların başlarında ise bir dizi tahkim/konsolidasyon kanunlarıyla uzun vadeli borçlara çevrilmiştir. Bu tahkim işlemine devlet borçları bütçesinde önemli bir pay ayrıldığı Grafik 2’den görülebilir.

Grafik 1. 1939-1960 Yılları Arasında İç ve Dış Borçlar (%)

Kaynak: 1939-1960 arasında Bütçe Kanunları’na ait bütçe komisyon raporlarındaki devlet borçlanmasına ilişkin verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_erisim.Giris

Grafik 2. İç ve Dış Borçların İtfası İçin Düyun-u Umumiye/Devlet Borçları Bütçesi'nden Ayrılan Tahsisat Oranları (%)

Kaynak: 1925-1963 dönemindeki Bütçe Kanunları'na ait bütçe komisyon raporlarındaki devlet borçlanmasına ilişkin verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_erisim.Giris

1960 öncesi kamu borçlarının geri ödenmesi ve itfası Düyun-u Umumiye/Devlet Borçları Bütçesi'ne ayrılan ödeneklerle yapılmış; böylece kamu borçlarının düzenli bir şekilde itfası sağlanmıştır. Fakat 1935 yılında Düyun-u Umumiye/Devlet Borçları Bütçesi'nin yanında, olağandışı itfa işlemleri ile sorumlu Amortisman Sandığı kurulmuştur.

DYB Sermayesinin Kaynağı: 1930'lardan İtibaren Devlet Borcunun İtfası

1964 yılında kurulan DYB'ye odaklanarak 1930'lu yıllardan 1960'lı yıllara kadarki devlet iç borçlanmasında kilit rol alan Amortisman Sandığı'nın işlevi anlaşılabilir. 1960 yılında kamu kurumlarının borç krizi açığa çıkmış ve bu borca ilişkin tahkim/konsolidasyon yasası çıkarılmıştır (Akyüz, 2015: 52). Bu yasa ile birlikte Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin yeniden düzenlenmesi ve finansmanı için bir yatırım bankasının kurulması zorunlu hale gelmiştir. Bu zorunluluğa istinaden; 1960'ların başlarına kadar kamu işletmelerinin finansmanını kısmen üstlenen Amortisman ve Kredi Sandığı (AKS), DYB'ye dönüştürülmüştür (Akyüz, 1973: 220). DYB, kamu yatırımları için gerekli kredileri sağlamak ve gerektiğinde bu maksatla garanti vermek amacıyla kurulmuştur. DYB'nin kurulmasıyla eş zamanlı olarak İktisadi Devlet Teşekkülleri ve iştiraklerinin reorganizasyonu amacıyla yasal düzenleme yapılmıştır. DYB, sözü edilen bu yasanın ve 1960 sonrası kalkınma planlarının tamamlayıcısı olmuştur. Kalkınma literatüründe az gelişmişliğe ilişkin "sermaye kıfayetsizliği ve yatırımların kısa vadeli kredilerle finanse edilmiş olması" temel argümanı, DYB'nin 1960'lardaki işlevini daha açık

hale getirmektedir. Kalkınma hedeflerine ulaşılmasındaki sermaye yetersizliği DYB ile aşılmaya çalışılmıştır. Kalkınma hedefleri için kamu yatırımlarına önem verilmiş ve DYB'ye bunun finansmanı için sınırsız yetkiler tanınmıştır. En kilit yetki, Maliye Bakanlığı'nın kefaleti altında sermayesiyle sınırlı olmaksızın tahvil çıkarmak suretiyle borçlanma yetkisidir. Bu borçlanma yetkisiyle elde edilen kaynaklar, 1960'ların ortalarından itibaren gerçekleştirilen kamu yatırımlarının finansmanında kullanılmıştır (Akyüz, 2015: 67-68). 1950'li yılların ortalarından 1964 yılına kadar kamu yatırımlarının finansmanı DYB'ye benzer bir mantıkla AKS aracılığıyla yürütülmüştür. AKS, 1935 yılında Maliye Bakanlığı'na bağlı borç itfa fonu olarak kurulmuş; fakat 1950'lerin sonlarına gelindiğinde kamu yatırım bankası işlevini üstlenmiştir.

Banka gibi Sandık: Amortisman ve Kredi Sandığı

AKS, 1960'lı yılların başlarında kamu yatırımlarının finansmanını hem ülke içi hem ülke dışı kaynaklarla gerçekleştirmiştir. 1962 yılında AKS bünyesinde oluşturulan iç finansman fonu, dış borçlanma ile elde edilen kredilerden meydana getirilmiştir. AKS'nin ülke içi kaynakları birkaç kanaldan oluşturulmuştur. Birincisi 1953 tarihli 6115 sayılı kuruluş kanuna dayanarak tahvil ihraç yoluyla; ikincisi ise 6115 sayılı kanun gereğince bankaların mevduat munzam karşılıklarının AKS'ye aktarılmasıyla elde edilen kaynaklardır. Tablo 1'de görüldüğü üzere, 1963 yılına kadar AKS tarafından Türkiye'nin sanayileşmesinde önemli rollere sahip kamu işletmelerine 4,5 milyar TL'lik kredi sağlanmıştır. Bu kredinin yarısı iç finansman fonundan, yarısı da AKS'nin 6115 sayılı kanuna istinaden elde ettiği kaynaklardan sağlanmıştır.

Kamu yatırımlarına verilen yaklaşık 2 milyar TL'lik kredi, 1962 yılında kurulan iç finansman fonu aracılığıyla sağlanmıştır. İç Finansman Fonu, 17.04.1959 tarihinde AKS gözetiminde/nezdinde yönetmelikle kurulmuştur (IMF, 1959: 46). Bu fonun başlıca kaynaklarını; OECD ülkelerinden temin olunan kredilerin Türk Lirası karşılıkları, Amerika Birleşik Devletleri'nden sağlanan hibe ve kredilerin Türk Lirası karşılıklarından bu maksatla ayrılan miktarlar, İktisadî Devlet Teşebbüsleri'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere uluslararası kurumlardan temin edilen kredilerin Türk Lirası karşılıkları ile Maliye Bakanlığınca çeşitli kaynaklardan temin olunan fonlar oluşturmuştur (TCMB, 1963: 12). DYB kurulduğunda AKS kanunu ilga edilmiş ve böylece iç finansman fonu da DYB'ye devredilmiştir.

1963 yılı itibarıyla AKS'nin kaynak miktarı 5 milyon TL'ye ulaşmıştır. Biriken bu kaynağın menşei, 1935 yılında Amortisman Sandığı olarak kurulan ve 1953 yılında da kapsamı genişletilerek AKS'ye dönüştürülmesiyle yürütülen spesifik

bir kamu borçlanma politikasında saklıdır. Kapsamı genişletilen AKS, kamu borçlanma piyasasının hem düzenleyicisi hem de bu piyasanın kreditorü olarak dizayn edilmiştir.

Tablo 1. 31.12.1963 Tarihi İtibariyle %1,3,5,6 (6,25), (6,5), 7 Faiz Nispetlerinde AKS Kaynaklarından Kamu Kurumlarına Açılan Kredi Bakiyeleri (TL)

Borçlu Kurumu Unvanı	6115 Sayılı Kanuna Göre Açılan Kredilerin Bakiyeleri	İç Finansman Fonundan Verilen Kredi Bakiyeleri	AKS Toplam Krediler
Maliye Bakanlığı	177.483.684,78		177.483.684,78
Makina Kimya Endüstrisi K.	139.063.341,48	202.175.004,84	341.238.346,32
Etibank	199.043.677,65	261.701.131,64	460.744.809,29
İller Bankası	192.592.719,81	35.248.229,10	227.840.948,91
T.CDD İşletmesi	357.425.535,67	336.720.174,14	694.145.709,81
Et ve Balık Kurumu	10.216.935,98		10.216.935,98
Sümerbank	190.844.024,38	95.863.707,28	286.707.731,66
Denizcilik Bankası	166.228.312,22	156.321.965,02	322.550.277,24
Şeker Fabrikaları	284.990.319,28	194.137.554,12	479.127.873,40
T. Çimento Sanayii	97.407.500,37	41.335.652,30	138.743.152,67
PTT İşletmesi	69.201.974,45	16.283.121,90	85.485.096,35
T. Emlâk Kredi Bankası	827.879,43		827.879,43
T. Kömür İşletmeleri	161.210.038,78	215.005.866,70	376.215.905,48
Azot Sanayii	39.903.378,52	245.258.520,03	285.161.898,55
T. Seluloz ve Kâğıt Fabrikaları	11.835.695,30	81.930.482,47	93.766.177,77
T. Demir ve Çelik İş.	68.342.781,18	302.609.352,32	370.952.133,50
Petrol Ofisi	1.040.485,37	46.000.000,00	47.040.485,37
Türk Hava Yolları	41.921.762,65	4.218.560,01	46.140.322,66
Toprak Mahsulleri			
Ankara Çimento Sanayii	3.000.000,00		3.000.000,00
Emekli Sandığı		58.163.715,25	58.163.715,25
Atatürk; Orman Çiftliği	900.000,00		900.000,00
Toplam	2.213.480.047,30	2.292.973.037,12	4.506.453.084,42

Kaynak: TBMM. (1964). *1964 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Karma Bütçe Komisyonu Raporu*. Ankara : TBMM Basımevi.

AKS, 03.07.1953 tarihli ve 6115 sayılı Kanun ile Maliye Bakanlığı'na bağlı tüzel kişiliği olan ve özel hukuk ilkelerine tabi bir kamu yatırım bankası niteliğinde kurulmuştur. AKS'ye iki temel rol biçilmiştir. Bu roller, kamu kurumlarının uzun

vadeli kaynak ihtiyacının karşılanması ve devlet borçlanma piyasasının yönetimi şeklindedir. AKS'ye kamu borç yönetimiyle devlete ait iç ve dış borçlanma tahvil ve bono piyasasını düzenlemek ve bu borçların tevhit (birleştirme), tahvil (dönüştürme), tahkim (sağlamaştırma) ve itfası için gerekli işlemleri yapılması rolü verilmiştir. Bununla birlikte sanayi, maden, ulaştırma, enerji ve su işleriyle uğraşan veya bu gibi işlerin finansmanına yardım etmekle görevli olan kamu kurum ve işletmelerine AKS kaynaklarından uzun vadeli borç verebilme imkânı tanınmıştır.

Tablo 2. 31.12.1963 İtibariyle Sandığın Kaynakları (TL)

Öz Kaynaklar	
Ödenmiş Sermayesi	250.000.000,00
İhtiyatlar	55.887.546,35
Karşılıklar	80.396.188,51
Yabancı Kaynaklar	
Tahviller	706.739.606,00
Munzam Karşılıklarından 301 Sayılı Kanun'la Sandığa Bırakılan Kısım	1.247.001.472,28
İç Finansman Fonu	
AID	1.047.396.198,14
OECD	989.471.079,70
Alman	465.852.178,12
Kambiyo Kredi Fonu	73.480.516,92
Toplam	4.916.224.786,02

Kaynak: TBMM. (1964). 1964 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Karma Bütçe Komisyonu Raporu. Ankara : TBMM Basımevi.

Tablo 3. 31.12.1963'e Kadar İhraç Edilmiş Tahvillerin Dökümü ve Tedavülde Olan Miktarları (TL)

Tahvilin Cinsi	İhraç Edilen Miktar	Resûlmal Bakiyesi 31.12 .1963
%5 Faizli 1955 Tertip I	60.000.000,00	42.680.000,00
%5 Faizli 1955 Tertip II	20.000.000,00	14.225.000,00
%3 Faizli 1955 Tertip II	30.000.000,00	20.072.000,00
%5 Faizli 1957 İstikrazı	50.000.000,00	41.650.000,00
%5 Faizli 1958 İstikrazı	40.000.000,00	33.320.000,00
%5 Faizli 1959 İstikrazı I	50.000.000,00	43.490.000,00
%5 Faizli 1959 İstikrazı II	25.000.000,00	21.750.000,00
%3 Faizli 1957 İstikrazı III	25.000.000,00	21.108.000,00
%5 Faizli 1960 İstikrazı	100.000.000,00	90.470.000,00
½ Faizli Hususi Tertip	250.000.000,00	1.529.740.606,00
%6 Faizli 1963 İstikrazı	225.000.000,00	225.000.000,00
Toplam		706.739.606,00

Kaynak: TBMM. (1964). 1964 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Karma Bütçe Komisyonu Raporu. Ankara : TBMM Basımevi.

AKS'ye bu iki rolün ifası için kaynaklar sağlanmıştır. Sandığın öz kaynağı ve itibari sermayesi 250 milyon TL olarak belirlenmiştir. Yabancı kaynakları ise iki kalemden oluşmaktadır. İlki sandığa itibari sermayesinin iki katına kadar uzun vadeli tahvil çıkarma yetkisi verilmesi, ikincisi ise bankaların mevduat munzam karşılıklarının Merkez Bankası'nda AKS hesabına faiz karşılığında yatırılması ile elde edilen kaynaktır.

Tablo 4. 28.02.1963 Tarihi İtibariyle Banklar Mevduat Munzam Karşılıkları Bakiyeleri (TL)

Banka Adı	%4 Vadeli ve Vadesiz Toplam
Akbank	30.092.226,64
Osmanlı Bankası	55.300.561,25
Ziraat Bankası	368.327.910,78
Emlak Kredi Bankası	74.591.439,88
Garanti Bankası	21.346.772,37
İş Bankası	313.059.078,32
Türk Ticaret Bankası	47.980.136,35
Vakıflar Bankası	29.348.894,55
Yapı ve Kredi Bankası	150.324.056,46
Diğer (42 Banka)	145.894.671,11
Toplam	1.236.265.747,71

Kaynak: Amortisman ve Kredi Sandığı. (1963). *01.03.1962-28.02.1963 Hesap Dönemi Faaliyet Raporu*. Ankara: Amortisman ve Kredi Sandığı, ss. 72-73

Sandığın tahvil çıkarma yetkisi 6115 sayılı yasa ile itibari sermayesinin iki katı ile sınırlandırılmışken 1959 tarihli 7348 sayılı yasa ile bu yetki genişletilerek üç katına çıkarılmıştır. 1955 ile 1963 yılları arasında 2 özel amaçlı toplam 11 tertip tahvil ihraç edilmiş ve piyasadaki AKS tahvilleri 700 milyon TL'yi aşmıştır. Sözü edilen tahvile ilişkin 6115 sayılı yasadaki düzenleme yapılarak tahviller, 20 yılda ifta olmak üzere hamiline muharrer ve faiz kuponlu olarak düzenlenmiştir. İhraç edilen tahvillerin kamu kurum ve kuruluşlarının ve yerel yönetimlerin ihalelerinde teminat olarak kullanılması hükmü de konulmuş; böylece sandık tahvillerine likit bir nitelik kazandırılmıştır. Likit nitelik kazandırmanın yanında daha önce hazine tahvillerine tanınan imkân AKS tahvillerine de tanınmıştır. Hazine tahvillerine tanınan bu imkân iki biçimdedir: Birincisi bankaların ve şirketlerin ayırmaya mecbur oldukları yedek akçeleri karşılığında devlet iç istikraz tahvilleri almak zorunda olmalarıdır. İkincisi ise kamu kurumları, yerel yönetimler, kamu iktisadi teşebbüsleri ve her türlü emekli ve yardım sandıklarının üstlendikleri işleri yaptıktan sonra kalan kaynaklarıyla herhangi bir işlemde kullanmamak üzere devlet iç istikraz tahvilleri satın almak

zorunluluğudur. Bu yöntemle şirketlerde, bankalarda ve kamu kurumlarında atıl duran kaynakların kalkınmanın finansmanında kullanılması sağlanmıştır. AKS tahvillerinin ekonomide atıl duran kaynaklara yatırılma zorunluluğu, onu vergi benzeri bir yapıya kavuşturmuştur. AKS, tahvil ihraç yetkisi ile ekonomide atıl kaynakları hamiline muharrer menkul kıymet haline getirerek sermayenin dolaşım hızını artırmıştır.

Yukarıda ifade edilenle beraber 1953 tarihli 6112 sayılı yasa ile bankalarda atıl duran bazı kaynakların AKS aracılığıyla kalkınmanın finansmanında kullanılması sağlanmıştır. Sözü edilen bu kaynak, bankaların Bankalar Kanunu uyarınca ayırmak zorunda oldukları mevduat munzam karşılıklarıdır. 1936 tarihli Bankalar Kanunu'nda bu karşılıkların devlet tahvillerine ve menkul kıymetlere yatırılması hükmü konulmuştur. 1942 yılında mevduat munzam karşılık oranı %15'ten %20'ye yükseltilmiştir. 1953 tarihli 6112 sayılı yasa ile bankalar; mevduat munzam karşılıklarını tahvillere değil, Merkez Bankası'nda AKS adına açılmış hesaba nakden yatırmak ile mükellef kılınmıştır. Yatırılan bu kaynağa uygulanacak faiz oranı %4 olarak belirlenmiş ve böylece 1963 yılı itibariyle yaklaşık 1 milyar 250 milyon TL'lik kaynak elde edilmiştir. Tablo 4, 1963 yılı itibariyle sözü edilen bu kaynakların banka dağılımını göstermektedir. 1963 yılında 50'yi aşkın banka arasında en çok pay Ziraat Bankası ve İş Bankası'na aittir. Sözü edilen bu yasal düzenleme ile Merkez Bankası hesabında atıl duracak olan mevduat munzam karşılıklarının kamu finansmanında kullanılması sağlanmıştır.

Tablo 5. AKS'nin Yaptığı Kamu Borç İtfası (değer TL)

Dönem	İç Borçlar				Dış Borçlar			
	İç Borç Tahvil Alımı		İç Borç Tahvil İtfası		Dış Borç Tahvil Alımı		Dış Borç Tahvil İtfası	
	Değeri	Adedi	Değeri	Adedi	Değeri	Adedi	Değeri	İtfa
10.07.1953-28.02.1954	7.397.200	73.972	205.203	2.053			62.155	2.157
01.03.1954-28.02.1955	14.841.400	143.779	5.678.940	56.983	1.083.887,26	63.869	819.452,28	2,839
01.03.1955-29.02.1956	13.284.776,93	128.801	2.307.342,99	23.621	184.189,26	4428	818.656,96	3.141
01.03.1956-28.02.1957	21.153.113,63	816.232	5.116.205,82	539.744	2.363	20	701.018,47	7.626
01.03.1957-31.05.1957	40.388.394,55		26.480.119,52					

Kaynak: Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivleri, 030.00.001.000.000.88.553.9

1953 yılında AKS'nin kurulmasıyla eş zamanlı olarak Merkez Bankası Kanunu'nda değişiklik yapılarak AKS'ye kaynak yaratılmıştır. Bu kaynaklar, kamu yatırımlarının finansmanında kullanılacak şekilde düzenlenmiştir. Kamu yatırımlarının finansmanı AKS'nin ikincil işleviydir. Temel görevi ise kamu borçlanma piyasasını düzenlemek, denetlemek ve borçların itfasını sağlamaktır. Kuruluş gerekçesinde AKS'ye kamu borçlarının itfasına ek olarak bu borçların her türlü düzenlenme yetkisi de verilmiştir. Bu düzenlemedeki amaç, devletin yeniden borçlanabilmesi için güven tesis etmek ve kamu borç piyasasının temizlenmesini sağlamaktır. Değeri düşen ve bu nedenle borçlanma piyasasında güven zedeleyen tahvilleri satın alıp itfasını sağlayarak kamu borçlanma piyasasını temizlenmesi amaçlanmıştır. Tablo 5'te gösterildiği gibi, 1953 ile 1957 yılları arasında AKS kamu borç itfasını gerçekleştirmiştir.

Bu tasarı ile Sandığın eski görevlerinde yapılan genişleme, devlet borçlarının azaltılması ve itfasına zamimeten (ek olarak) kendisine bunları tevhit, tahvil ve tahkim vazifelerinin verilmesi suretiyledir. Diğer taraftan sandığın devlet tahvilât piyasasının nâzımı olduğu ve kendisine bu defa tahvil ihraç yetkisinin de verildiği göz önüne alınarak, kanunlarında tahvil ihraç salâhiyeti mevcut olan idare ve teşekküllerin malî piyasaya tevcih edecekleri geliş güzel taleplerin menfi neticelerini önlemek maksadıyla bunların istikraz salâhiyetlerini kullanmaları Sandığın mütalâasına ve Maliye Bakanlığının muvafakatine tâbi tutulmuştur. (Başbakanlık, 1953: 2)

AKS, kamu borç itfasını yapmak üzere Maliye Bakanlığı'ndan avans almaya yetkili kılınmıştır. Bunun yanında 1955 yılı 6544 sayılı Yasa ile Merkez Bankası Kanunu'nda değişiklik ile kamu tahvillerinin satın alınması amacıyla AKS'nin 120 gün vadeli borç alabilmesi yönünde düzenleme yapılmıştır. Bu borçlanabilme yetkisi Merkez Bankası'nın ticari senetler hesabının üçte biri oranında düzenlenmiştir.

AKS 1953 yılında kurulduğunda kamu kurumlarına ait kısa vadeli borçlanma piyasası çok genişlemiş ve bunun enflasyonist etkisi artmıştır. 1923'ten sonra kurulan kamu bankaları, kamu iktisadi teşebbüsleri ve alt yapıdan sorumlu bazı kamu kurumlarına kendilerine ait kuruluş kanunlarında uzun ve kısa vadeli ve tahvil ve bono bazlı borçlanma yetkileri verilmiştir. 1953 yılı bütçesine yansıyan kısa vadeli borçlanma miktarlarına bakıldığında bu yetkilerin geniş ölçülerde kullanıldığı görülmektedir. AKS'nin kurulmasıyla bu yetkiler Sandığın ve Maliye Bakanlığının iznine tabi kılınmıştır. Kamu borçlanma piyasasının tanzimi iki biçimde yapılmıştır. Birinci olarak sermayesine devletin iştiraki bulunan bankalarla, katma bütçeli kuruluşlar ve bunlara bağlı yardım ve emeklilik sandıklarının, ellerinde bulunan tahvilleri satış koşullarını AKS'nin belirleyeceği hükmü getirilmiştir. İkincisi olarak ise tahvil ihracına yetkili katma bütçeli

kurumlar, belediyeler, kamu bankaları, İktisadi Devlet Teşekkülleri ve ileride aynı yetkiye sahip olacak kurumların, Sandığın ve Maliye Bakanlığı'nın izni olmadan tahville veya tahvilsiz uzun vadeli borçlanamayacağı hükmü konulmuştur. Böylece AKS kamu borçlanma piyasasının kilit kurumu haline gelmiştir. Bir yandan tahvil ihraç ve tahvil piyasasını düzenleyici yetkileriyle donatılmış olarak, bir yandan da kamu kurumlarına uzun vadeli kaynak sağlayıcı olarak gölge merkez bankası konumunu üstlenmiştir.

AKS, 1953 yılında kalkınmada önemli roller üstlenen kamu kurumlarına uzun vadeli borçlanma imkanı tanıyan kredi kurumu olarak inşa edilmiştir; bunun yanında Amortisman Sandığı'ndan kalan esas işlevini de yerine getirmektedir. Amortisman Sandığı'nın ilgisiyle AKS'ye 35 milyon TL'lik sermaye aktarılmıştır. Bu sermaye, Sandığın 1935 yılından 1953 yılına kadar yürüttüğü kamu borç itfa işlevini yerine getirmesiyle elde edilmiştir.

Tablo 6. 1935-1952 Yılları Arasında Amortisman Sandığının Gelir Gider Durumu (TL)

Yıllar	Gelir	Tahsis Edilen Kaynak	Gider	Yıllar	Gelir	Tahsis Edilen Kaynak	Gider
1935	12.235,50		46.163,00	1945	2.254.974,05	372.374,01	219.439,58
1936	31.464,18	774.155,71	46.163,00	1946	13.518.079,16	11.298.996,44	
1937	196.829,95	5.135.423,90	44.946,66	1947	14.402.669,08	466.731,77	8.140.787,00
1938	944.867,87	973.332,89	142.677,99	1948	2.304.535,99	2.304.535,99	
1939	1.089.723,00	1.027.533,90	1.016.973,48	1949	3.672.390,58	3.672.390,58	
1940	1.734.169,17	261.232,17	13.682,99	1950	3.085.748,17	3.085.748,17	
1941	3.168.786,66	948.098,78	316.562,00	1951	2.871.692,04	2.871.692,04	
1942				1952	2.181.607,57	2.181.607,57	
1943	4.977.406,17	5.231.180,32					
1944	820.182,00	187.056,05	14.371,15				

Kaynak: 1935-1952 yıllarına ait Kesin Bütçe Kanun verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_erisim.Giris

Amortisman Sandığı'na ilişkin niceliksel veriler ancak 1935-1953 yılları arasındaki kesin bütçe kanunlarından elde edilebilmektedir. Tablo 6'daki verilere bakıldığında, sandığa yıllar itibariyle tahsis edilen kaynak arttığı görülmektedir. Söz konusu kaynak ileride anlatılacağı üzere devlet borçlanma piyasasına olan güvenin sürdürülmesi amacıyla kullanılmıştır. Bunun yaparken sandık gelir elde etmiştir. Bu süreçte, sandığın tek işlevinin itfa ile kalmayacağı; 1953'te üsteleneceği kamu kredi kurumu işlevinin sinyalleri 1947 yılındaki dönüşümde açığa çıkmıştır.

Kamu Borç İtfasından Kredi Sandığına: Amortisman Sandığı

1946 yılında Amortisman Sandığı'nın aktif mevcudu 65 milyon liraya ulaşmış ve Sandık, Maliye Bakanlığı'na bağlı tüzel kişiliği olan ve özel hukuk hükümlerine bağlı bir kurum olarak kurgulanmış ve Sandığın itibari sermayesi de 150 milyon TL olarak belirlenmiştir (Başvekalet, 1946: 2). Sandığın sermayesinin artırılması ve yasal yapısının yeniden düzenlenmesi, 1935 -1946 yılları arasında kamu borçlarının itfasının bir sonucuuydu. Söz konusu olan borçlar, Osmanlı'dan kalan Düyun-u Umumiye borçları ile 1918'de yapılan iç borçlanmadır. Söz konusu iki kamu borcu, ilgili dönemdeki kamu borçlanması sürekliliği açısından önemli engeller olmuşlardır. Amortisman Sandığına 1935-1946 yılları arasında özel kanunlarla 1918 Osmanlı İç Borçlanması, Türk Borcu Tahvilleri ve Anadolu Demiryolu ve Haydarpaşa Limanı Şirketleri hisse senetleri ve tahvillerinin itfası gerçekleştirilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, kamu borçlarının geri ödenmesi genel bütçe üzerinden rutin olarak tahsisat ayrılarak yapılmıştır. Fakat Amortisman Sandığı'nın kilit rolü, devlet itibarını her daim canlı tutmak için olağanüstü itfalar gerçekleştirmek olmuştur.

Türk borcu tahvilleri, 1854 yılından itibaren yapılan uzun vadeli borçlanma tahvillerinden ödenmemiş olanların konsolide/tahkim edildiği borçlanma tahvilleridir. 1928 yılındaki anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan dış borçların Türkiye'ye kalan kısmının tespiti ve kabulü sağlanmıştır (Başvekalet, 1928). 1929 dünya krizi ve bütçeye önemli bir yük getirmesi nedeniyle borçların geri ödenmesi Kasım 1929 ve Mayıs 1930 taksitleri dışında yapılamamıştır (Soylu, 2015).¹ Bu nedenle 1933 yılında yapılan yeni bir anlaşma ile sözü edilen borçlar %7,5 faizli ve 50 yıl vadeli Türk Borcu Tahvilleri (Akdeniz, 1964; Özdemir, 2010) ile konsolide edilmiştir. Konsolidasyon sonucunda Osmanlı dış borçlarından Türkiye'ye 8.5 milyon altın Türk Lirası miktarında borç kalmıştır. 1933 yılında yapılan borç anlaşmasında iki önemli avantaj elde edilmiştir. Birincisi borçlanmada altın kaydı reddedilmiş ve alacaklı ülkelerin ulusal paraları ile borç ödemesinin yolu açılmıştır. İkincisi ise konsolide Türk Borcu Tahvilleri'nin erken ödeme imkânı elde edilmiştir (Başvekalet, 1933: 5).

1930'larda birçok Avrupa ülkesinde altın para sistemi aşamalı olarak terk edilmiş ve 1929 durgunluğunun giderilmesi için devalüasyon yaygınlık kazanmıştır. 1930'lardaki bu devalüasyonlar, rekabetçi devalüasyon veya komşuyu yoksullaştıran (beggar-thy-neighbor) devalüasyon olarak tarif edilmektedir (Rickards, 2013: 82). Rekabetçi devalüasyonlar, Avrupa ülkelerinin 1929 krizinin etkilerini bertaraf etmek için kendi aralarında uyguladıkları kısa vadeli bir stratejidir. 1928 ve 1933 yıllarında yapılan Düyun-u Umumiye borçlarının geri ödeme anlaşmaları Fransız Frangı üzerinden yapılmıştır. 1936 yılında

Fransız ve İsviçre Frangı'nın %30 civarında devalüe edilmesiyle bu borçların geri ödenmesinde avantaj elde edilmiştir. Avrupa'da bulunan %7,5 faizli Türk Borcu tahvillerinin piyasa değeri de azalmıştır. Bu azalma zaman içinde dalgalanma gösterse de 1937'nin Kasım ayında 14,31 frank değerine kadar düşmüştür (Akşam Gazetesi, 1937). Söz konusu tahvillerin değerinin düşüşü fırsat bilinerek tahvillerden erken itfa, satın alma ve iç borçlanma tahvilleri ile mübadele gibi bir dizi yöntemle kurtulmanın yolları aranmıştır. Döviz bazlı tahvillerin iç borçlanma tahvilleriyle mübadelesi görevi Amortisman Sandığına verilmiştir.

...Dövizle natık borçlarımızın dâhili borç haline ifrağı (dönüştürme) yolunda takip olunan gayeye vusul (erişme) için Amortisman Sandığına verilmiş olan salâhiyetlere müsteniden mezkûr sandığın girdiği taahhüttün gerine getirilebilmesi ve mübadele müddetinin 22 kânunusani 1940 da hitam bulması dolayısıyla fazla miktarda arz edileceği tahmin olunan Türk borcu tahvillerinin alınabilmesi için sandığa 3,5 milyon liralık avans verilmesi zarurî görülmüştür. (Başvekalet, 1939: 1)

Tahvil mübadelesi için iki özel kanun hazırlanmıştır. Birincisi Anadolu Demiryolu ve Haydarpaşa Limanı Şirketleri esham, tahvil ve mümessil senetlerinin Sivas-Erzurum ile Ergani Tahvilleri ile mübadeleyi ön gören 1937 tarihli 3136 sayılı Kanun'dur. İkincisi ise 1918 Dahili İstikraz Tahvilleri ve Türk Borcu Tahvillerinin 1938'de çıkarılacak olan devlet tahvilleriyle mübadeleyi ön gören 1938 tarihli 3322 sayılı Kanun'dur. Türk borcu tahvilleri Osmanlı dış borçlarının konsolide edildiği tahvillerdir. 3322 sayılı yasa ile bu kez konsolide edilmiş Osmanlı dış borçlarının iç borçlanmaya tahvili sağlanmıştır. Yani Osmanlı'dan kalan borçlar, tahkim/konsolide edilerek cumhuriyet dönemi iç borçlanması ile bağı kurularak sürekli borç haline getirilmiştir.

Her iki kanunda da borç mübadelesindeki temel vurgu altın para sisteminin terk edilmiş olması ve Fransız ve İsviçre Frankı'nın devalüe edilmesi üzerinedir. Bu kanunlarla Avrupa ülkelerinde döviz bazlı tahvillerin mübadelesi yapılmak istenmesinden öte esas mesele sözü edilen tahvillere sahip Türk yatırımcıları korumak olmuştur. Söz konusu kanunların iki temel amacı vardır. Tahvillerin Türkiye'deki sahiplerinin, Avrupa'daki devalüasyon nedeniyle karşılaştıkları zararları gidermek ve devlet tahvil piyasasındaki dalgalanmaya neden olan 1933 Türk Borcu Tahvilleri ve Anadolu Demiryolu ve Haydarpaşa Limanı Şirketleri Tahvilleri gibi tahvilleri satın alarak devlet tahvil piyasasının istikrarını sağlamaktır.

Bu yeni vaziyet altın esasına istinat eden ve daima İsviçre Millî bankasınca altın ile tediye edilmesi mecburî olan frankla yapılmış istikrazların hepsinin altın esasından ayrılmış frankla tediyesini kanunî kılmıştır. Hükümet şu kanunî vaziyet karşısında bugün geçer akçe mahiyetini kaybetmiş olan eski altın frank esasından tediye devamda ısrarı Türk vergi mükelleflerine karşı caiz görülemeyecek bir haksız muamele teşkil edeceğini düşünerek Türk mükelleflerini İsviçre Hükümetinin yukarıda sözü geçen kanunun (1929 tarihli 1375 sayılı kanun) bilumum borçlulara temin ettiği vaziyet ve menafiden istifade ettirmeği kendisine terettüp eden vazifelerden biri olarak görmüştür. (Başvekalet, 1937a: 1).

Devalüasyondan sonra Anadolu Demiryolu ve Haydarpaşa limanı şirketleri iştirak mukavelenamelerinde mevcut altın kayıtlarının bertaraf edilmesi üzerine tahvilât kayıtlarında vukua gelen mühim sukutlardan Türk hâmilleri vikaye (koruma) maksadıyla 3136 sayılı kanunla alman tedbirlerin, Türk borcu tahvillerine de teşmil edilmesi bir taraftan hak ve adalet icabı diğer taraftan Devlet kredisi için lüzumludur. Hak ve adalet icabıdır. Çünkü bu tahvillerin servisini devalüe frank veya dolarla yapmağa karar verdikten sonra Anadolu Demiryolu ve Haydarpaşa Limanı Şirketleri Tahvillerinde olduğu gibi bunlarda da vukubulan sukut yüzünden Türk hâmilleri mühim zararlara maruz kalmışlardır. (Başvekalet, 1937b: 1).

Söz konusu tahvillerin iç borçlanma tahvilleriyle mübadelesi, bir yandan tahvil piyasasında istikrarı sağlarken bir yandan da Hazine'ye/Maliye Bakanlığı'na bazı avantajlar sağlamıştır. 3322 sayılı ve 3136 sayılı Kanunlar ile tahvilleri mübadele işlemi Amortisman Sandığı'na verilmiştir. Hem bu iki kanunla hem ek kanunlarla Amortisman Sandığı'na ek avans verilmiştir. Verilen avansların yanında sandığın sermayesini artıracak olanaklar sağlanmıştır. Tablo 6'da 1935 yılından itibaren Amortisman Sandığı'na kaynak tahsisi yapılmakta olduğu görülmektedir. Yapılan tahsile yukarıda ifade edilen borçların erken itfası sağlanarak gelir elde etmiş olduğu görülmektedir.

Mübadeleye konu olan 1918 Dahili İstikraz Tahvilleri 20 yıl itfa süreli ve 16 milyon liralık (Osmanlı İmparatorluğu Lirası) ihraç edilmiştir (Georgeon, 2006). Bu miktarın 8 milyon TL'lik kısmı 1938'e kadar itfa edilmiştir; 7 milyon TL'nin Hazine'de, 700.000 TL'nin Merkez Bankası'nda, Ziraat Bankası ve diğer özel bankalarda, 300.000 TL'nin ise piyasada olduğu tahmin edilmektedir (Başvekalet, 1937b: s. 4). 3322 sayılı Kanun ile Hazine'nin elindeki 7 milyon TL'lik sözü edilen tahvil Amortisman Sandığı portföyüne devredilmiştir. İtfa süresi sonuna gelinmiş 1918 dahili istikraz tahvillerinin 1938 ikramiyeli devlet tahvilleri ile mübadele edilmesiyle tahvillerin ömrü 20 yıl daha uzatılmıştır. 1918 tahvilleri

devlet ihalelerinde teminat olarak kullanılabilmekteydi. Böylece bu tahvillerin devlet ihalelerinde tekrar kullanılma süresi de 20 yıl uzatılmış oldu.

Mübadeleye konu olan 1933 Türk Borcu Tahvilleri 50 yıl itfa süreli %7,5 faizli olarak ihraç edilmiştir. Bu tahvillerin kupon faizleri ise 180 kuruştur. Nominal değeri 500 Fransız Frangı olarak 1.925.272 adet 3 tertip olarak ihraç edilmesi planlanmıştır. Tahvillerin ihraç edildiğindeki piyasa fiyatı 27 TL iken 1934'te 29 TL'ye kadar yükselmiştir (Akşam Gazetesi, 1934). Fakat yukarıda belirtildiği gibi 1937 yılında tahvillerin piyasa fiyatı 14,31 TL'ye kadar düşmüştür. Tahvillerin değeri iki nedenle düşmüştür. 1936'daki Fransız Frangı'nın devalüasyonu birinci nedendir. İkinci neden ise 1935 yılında Düyun-u Umumiye Meclisi ve Fransız Hükümeti ile yapılan anlaşma ile borcun yarısının malla ödenmesinin kabul edilmesidir.

Tahvillerin değer yitirmesi karşısında mali piyasalara etkisini azaltmak için ikili bir yol izlenmiştir. Önce 3322 sayılı kanunla 1933 Türk Borcu Tahvillerine sahip Türk hamillerini korumak için %7 faizli 20 yıl itfa tarihli ve kupon faizi 140 kuruş olan 1938 ikramiyeli dahili istikraz tahvilleri ile mübadelesi yapılmıştır. Türkiye'de bulunan Türk Borcu Tahvilleri'nin miktarı 578.000 TL olarak tahmin edilmektedir. Bunların mübadelesi ile tasarruf sağlanacağı öngörülmüştür. Mübadelesi öngörülen tahviller hem kupon faizi hem de tahvil faizi daha düşük olan tahvillerdir. 50 yıl itfa süreli tahvil yerine 20 yıl itfa süreli tahvil verilerek devlet tahvil piyasasının güvenilirliği tesis edilerek başka bir avantaj daha elde edilmiş olacaktır. Tahvil mübadelesi haricinde söz konusu tahvillerin Avrupa piyasalarından satın alınması ile devlet tahvil piyasasına etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Nitekim 1940 yılında Türk Borcu Tahvilleri'nin 840.738 adedine -745.132 adedi Hazine'de olmak üzere- Türkiye sahip olmuştur.

Amortisman Sandığı söz konusu tahvillerin mübadelesinden ve satın alınmasından sorumlu kurumdur. 1939 yılında 12.041.170 TL'lik tahvili bünyesinde toplamış ve yaptığı işlemler sonucunda 31.10.1939 hesap döneminde 7.282.926 TL'lik ödenmiş sermayeye sahip olmuştur. Bu sermayenin kaynağı *hariçte tahvil mübadelesi dahilinde tahvil mübadelesi* görevini yürütmesi sonucunda elde edilmiştir. 1940'lı yıllara gelindiğinde Amortisman Sandığı, Hazine için tasarruf ve ihtiyat sandığı ve döviz temin eden bir kurum olarak tarif edilmiştir (Başvekalet, 1939: 3).

Sandığın 1939 yılında, kamu borçlanma piyasasında 'hariçte tahvil mübadelesi, dahilinde tahvil mübadelesi' biçiminde işlevi belirgin hale gelmiştir. Bu işlev, Sandığın kurulduğu dönem ve öncesindeki kamu borçlanma piyasasının gerekliliğinde saklıdır. 1920'li yılların ortalarından itibaren ulaştırma öncelikli

olmak üzere alt yapı yatırımları hız kazanmıştır. Altyapı yatırımları önce bütçe olanakları ile daha sonra ise kısa vadeli devlet borçlanmaları ile finanse edilmiştir. Bu, kısa vadeli/dalgalı devlet borçlanma piyasasını genişletmiş ve 1930 yılında bu piyasanın işlerliğini sağlayacak Merkez Bankası kurulmuştur. Bunun yanında devlete ait borçlanma senetlerini takip, denetleme, düzenleme ve itfasını yapacak bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca dayanarak 1935 tarihli 2794 sayılı Kanun ile bir Amortisman Sandığı (fonu) kurulmuştur. Sandık, Maliye Bakanlığı'na bağlı fakat yönetimi Merkez Bankası ile ortak yürütülecek şekilde kurgulanmıştır. Sandığın temel görevi devlet iç ve dış borçlanma tahvillerini satın almak ve bu piyasayı düzenlemek amacıyla müdahale etmek şeklindedir.

Devlet tahvilleri piyasasının kontrolsüz kalması spekülâtif muamelelerin ve bazı arazi ve istisnâî ahval ve şeraitin tesiriyle tahvilât kıymetlerinde zaman zaman temevvüçler vukua gelmesine sebebiyet verebilir. Hakikî ve tabîî sebeplere istinat etmeyen bu temevvüçlerin hem devlet itibarını ve hem de devlet istikrazlarına paralarını yatırmış olan tasarruf erbabını müteessir etmesi tabiidir. Birçok memleketlerde zamanında piyasaya müdahale edebilmek ve bu gibi ahvalin önüne geçebilmek için Maliye vekâleti emrine hususî (fond)'ler verilmektedir. Bazı memleketlerde ise devlet borçlarının sureti muntazamda ve en müsait şekillerde ifasını temin edebilmek maksat ile idaresi müstakil (autonome) amortisman sandıkları vücuda getirilmiş ve bir kısım Devlet varidatı bu sandıklara sureti daimede tahsis edilmiştir.

İşte bu amortisman sandığı vücuda getirilmesi hakkında merbut kanun lâyihası projesi bizde mevcut olan bir boşluğu doldurmak maksat ile tanzim edilmiştir. Bu projenin iki hedefi vardır. Birisi devlet tahvilleri piyasasının tanzimi için icabında müdahalelerde bulunmak ve diğeri de devlet bütçesine her sene vazedilen taksitlerle yapılan normal itfa haricinde olarak müsaid ahval ve şeraitten istifade ederek *fevkalâde itfalarla* Devlet borçlarını hafifletmek ve mümkün mertebe süratle ödemek. (Başvekalet, 1935: 2)

Amortisman Sandığı'nın kurulmasındaki temel gaye; hem ilgili kanunun genel gerekçesinde hem maliye ve bütçe komisyon zabıtlarında "Hem *devlet itibarını ve hem de devlet istikrazlarına paralarını yatırmış olan tasarruf erbabını müteessir etmek*" olarak belirtilmiştir (Başvekalet, 1935: 2). Sandığa bu temel gayeyi yerine getirebilmesi için geniş yetkiler verilmiştir. Bu yetkiler, devlet borçlanma piyasasının kontrolü için iki biçimde kurgulanmıştır. Birincisi; ülke çapında devlete ait borçlanma senetlerinin hangi kurumda ve ne kadar olduğunun tespiti amacıyla, katma ve özel bütçe ile yönetilen kurumlara ve bunlara bağlı her türlü sandıklara ve bütün bankalara ellerindeki devlet tahvillerini Amortisman Sandığı'na bildirme zorunluluğu getirilmiştir. İkincisi

ise devlet borçlanma piyasasındaki dalgalanmayı kontrol etmek üzere sözü edilen kurumların ellerindeki tahvillerin satışının kontrollü yapılması hükmü konulmuştur. Tahvillerin satışı iki kurumun sorumluluğuna bırakılmıştır. Devlet tahvillerinin satış şartları, ilgili kurumların Amortisman Sandığı'na müracaatı ve Maliye Bakanlığı ile Sandık yönetim kurulunun ortaklaşa kararlaştırması planlanmıştır (Amortisman Sandığı Hakkında Kanun, 1935). Sandığa tarif edilen işleri yapılabilmesi için Maliye Bakanlığı 5 milyon TL'lik sermaye vermeye yetkili kılınmıştır. Verilecek bu sermaye; bütçe fazlaları, zaman aşımına uğramış devlet tahvillerinin kupon ve amortisman bedelleri, zaman aşımına uğrayan mevduatlar, zaman aşımına uğrayan şirket kupon, esham ve tahvilât bedelleri gibi olağan dışı gelirlerden oluşmaktadır.

1935 yılında 5 milyon TL sermaye ile kurulan Amortisman Sandığı, 1964 yılında 1 milyon TL sermaye ve bu sermaye ile sınırlı olmaksızın tahvil ihraç yetkisi ile donatılmış, kalkınma planlarının finansmanından sorumlu kamu bankası haline dönüştürülmüştür. 1935-53 yılları arasında görevi kamu borçlanma piyasasında güven inşa etmekken, 1953-64 yılları arasında söz konusu piyasada hem güven inşa eden hem de bu piyasadan kamunun finansmanı için borçlanan bir yarı kamu bankası niteliğindedir. Kamu borçlanma piyasasını süpürmekle sorumlu olan söz konusu sandık, 30 yıllık süreçte evrilerek bir kamu yatırım bankasına dönüştürülmüştür.

Sonuç

1920'li yılların ortalarından itibaren "memleketi imar edecek sermaye" yeni cumhuriyetin önünde duran kilit bir sorundu. Bu sorunu daha da ağırlaştıran, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan uzun vadeli dış borçlardı. Her iki sorunun temeli kamu gelirleri/vergiler ile kamu harcamalarının zaman ve miktar bağdaşmazlığına dayanmaktaydı. 1923 yılında aşar vergisinin kaldırılması, sözü edilen bağdaşmazlığı daha artırdı. Buna bulunan çözüm kamu borçlanmasıydı ve bu da iç borçlanma ile sınırlı kaldı. Çünkü I. Dünya savaşı sonrası uluslararası sermaye akımlarının sekteye uğramasıyla dış borçlanma imkanı ortadan kalkmıştı.

Dahili istikraz sistemi milli kalkınmanın en emin vasıtasıdır. Bu siyaset: vatandaşın devletine itimatına, milli paranın kıymetine güvenmesine, memleket imarını ve inkişafını bir borç bilmesine ve bütün bu yollarda kendi şahsının ve ailesinin menfaatini emniyette bilmesine bağlıdır.

Yeni vatana dahili istikrazlar yapabilir. Vatandaşların anlayışına, gönüllü rızasına istinat eden dahili istikraz siyaseti sermaye noktai nazarından içinde bulunduğumuz dar ve sakat daireyi, geniş, doğru ve müspet işler bir düzen haline getirecek tek vasıta ve çaredir. (İnönü, 2003: 52)

Cumhuriyetin inşasında dış borçlanma değil de iç borçlanma kaynaklarının daha çok kullanıldığı Grafik 1’de de görülmektedir. 1960’lı yıllara kadar iç borçlanma dış borçlanmadan yüksek olmuştur. Bununla beraber Grafik 2’de iç borçlanma itfası için ayrılan bütçe ödeneği iç borçlanma yüksekliği ile paralellik göstermektedir. İç borçlanmanın cumhuriyet inşasındaki önemi bir yana, üstelik ‘gönüllü rızaya istinat’ etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Gönüllülüğe dair yapılan vurgu, devlet borçlanma piyasasının güvenilirliğinin sağlanmasını gerektirir ki iç sermaye kaynakları bu piyasaya aksın. Bu nedenle 1935 yılında devlet borçlanma piyasasında güvenilirliği sağlayacak Amortisman Sandığı kurulmuştur. Osmanlı’dan kalan dış ve iç borçlanma tahvilleri ve bununla beraber cumhuriyet dönemindeki iç borçlanma tahvillerinin piyasa değeri düştüğünde “*hariçte tahvil mübayaası dahilinde tahvil mübadelesi*” mantığıyla hareket edilmiştir. Bunun için sandığa bütçe dışı kaynaklardan sermaye verilmiştir. Tablo 6’te, 1935-1953 yılları arasında erken itfa işlemlerini yapmak üzere ayrılan kaynak gösterilmektedir. Tahviller için ayrılan kaynaklar ile dış borçların satın alınması gerçekleştirilmiş, iç borçların mübadele edilmesi ile sandığın sermayesi artırılmıştır. 1935 yılında 5 milyon olarak tarif edilen sermaye ile 1939’da 12.041.170 liralık tahvil satın alınmış ve Sandık 7.282.926 liralık ödenmiş sermayeye sahip olmuştur. Devlet, borçlanma piyasasının değersizleşmiş tahvillerini geri satın alarak bu piyasayı temizlemeye çalışmış; bunu yaparken sermaye elde etmiştir. 1946 yılına gelindiğinde Sandığın 65 milyonluk aktif mevcudu oluşmuş ve itibari sermayesi de 150 milyon olarak belirlenmiştir. Yarı banka niteliği 1953 yılından önce fiili olarak gerçekleşmiştir. 1953 yılında yeni bir yasa ile AKS adı altında bir yapıya kavuşturulmuştur. Amortisman Sandığı’ndan 35 milyon liralık sermaye devredilmiştir. AKS’nin Amortisman Sandığı’ndan devraldığı piyasa süpürücüsü işlevini devam ettirdiği Tablo 5’te de görülmektedir. Bunun yanında AKS süpürdüğü piyasaya tahvil ihraç eden bir aktör olarak katılmıştır. AKS, genişleyen kapsamı ile farklı kaynaklardan da sermaye elde etmiştir. Çünkü AKS aynı zamanda kamu yatırımlarının finansmanından sorumlu kamu yatırım bankası olarak tarif edilmiştir. Tablo 1’de görüldüğü gibi 1963 yılına kadar çok sayıda kamu kurum ve kuruluşu AKS’yi finanse etmiştir. 1963 yılına gelindiğinde sandığın Tablo 2 ‘de görüldüğü gibi yaklaşık 5 milyar liralık kaynağı mevcuttur. 1964 yılında AKS bütün yapısıyla lağvedilerek DYB’ye dönüştürülmüştür.

1964 yılında kamu yatırımlarının finansmanından sorumlu olarak kurgulanan DYB bir birikimin ürünüydü ve kendisinden önceki bir dizi yapı ve ilişkinin üzerine inşa edildi. DYB’nin önkoşulları, 1930’lu yılların ortalarından itibaren gerçekleştirilen kamu iç ve dış borç itfasında açığa çıkan Amortisman Sandığı’nda saklıydı. DYB, 1953’te kurulan Amortisman ve Kredi Sandığı’nın sonucu; Amortisman ve Kredi Sandığı ise 1935 yılında kurulan Amortisman

Sandığı'nın sonucuydu. Amortisman Sandığı 1935'te hem iç borçlar hem dış borçların itfası ve yönetimi/denetimi amacıyla kurulmuş; 1953 yılında süreç içinde faaliyet alanı genişleyerek yarı kamu bankası (Amortisman ve Kredi Sandığı'nın) niteliğine kavuşmuştur.

Sonnot

¹ Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan dış borçların için 1933 yılından önce de ödemeler yapılmıştır. Bu konuda en somut ve doğru veriler, 1929 ve 1930 Hesabı Katı Kanunlarındaki verilerdir. 1929 yılında 3.833.500 TL 1930 yılında ise 4.960.000 TL "Mürettebatı seneviyeye ve meclis masarifi umumiyesinden Türkiye'ye aid hisse" adı altında ödemeler yapılmıştır. 1931 ve 1932 Hesabı Katı Kanunlarına bakıldığında bu ödemelerin yapılmadığı görülmektedir.

Kaynakça

Akdeniz G (1964). 1933 Türk Borcu Tahvillerinin İtfası. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 10, 75-82.

Akşam Gazetesi (1934, 09 27). Borsa Rehberi.

Akşam Gazetesi (1937, 11 30). Borsa Rehberi.

Akyüz F (2015). İşçi Tasarruflarının Sermayeye Aktarılması: Türkiye ve Devlet Yatırım Bankası Örneği. *Praksis*, 2(38), 39-71.

Akyüz Y (1973). *Money and Inflation in Turkey 1950-1968*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Amortisman Sandığı Hakkında Kanun (1935, 06 22). www.resmigazete.gov.tr. Son erişim tarihi: 12.12.2018.

Amortisman ve Kredi Sandığı (1963). *01.03.1962-28.02.1963 Hesap Dönemi Faaliyet Raporu*. Ankara: Amortisman ve Kredi Sandığı.

Başbakanlık (1953). TBMM Tutanak Dergisi Yüz Birinci Birleşim Dönem:IX Cilt:24 Toplantı: 3, 03.07.1953. *Amortisman ve Kredi Sandığı Hakkında Kanun Lâiyhası ve Maliye ve Bütçe Komisyonları Raporları (1/398)*. Ankara: TBMM.

Başvekalet (1928). TBMM Zabıt Ceridesi, Onuncu İnikat, Cilt:6, Devre:3 İçtima Senesi:2 1.12.1928. *Türkiye Cumhuriyeti İle Osmanlı Düyunu Umumiyesi Hamillerinin Mümessilleri Arasında Akdedilen mukavelenamenin Tasdikine Dair (1/379) Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası*. Ankara: TBMM.

Başvekalet (1933). Türkiye Cumhuriyeti Hükûmet İle Osmanlı Umum Borçları Hâmilleri Arasında İmza Edilen İtilaf Name ve İlişiklerinin Tasdikine Dair 1/703 Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazb. *TBMM, Zabıt Ceridesi Altmış Birinci İnikat, Devre:4 Cilt:15 İçtima:2 28.05.1933*. Ankara: TBMM.

Başvekalet (1935). TBMM, Zabıt Ceridesi, Otuz Sekizinci İnikat, Devre : V Cild : 4 İçtima :F. 14/06/1935. *Amortisman Sandığı Hakkında Kanun Lâyihası ve Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (I/140)*. Ankara: TBMM.

Başvekalet (1937a). TBMM, Zabıt Ceridesi, Otuz Dördüncü İnikat, Devre:5, Cilt:16 İçtima:2, 08.02.1937. *Anadolu Demiryolları ve Haydarpaşa Liman Şirketleri Mubayaa Mukavelenamelerinin Bazı Maddelerinin Tadiline Dair İki Kıta Mukavelamenin Tasdiki Hakkında Kanun Lâyihası ve N*. Ankara: TBMM.

Başvekalet (1937b). TBMM, Zabıt Ceridesi Yirmi Sekizinci İnikat, Devre :V Cilt:22 İçtima:1 14.01.1938. *1334 - 1918 Dâhilî İstikraz Tahvillerinin 1938 İkramiyeli Tahvilleriyle ve 1933 Türk Borcu Tahvillerinin de Dâhilî İstikraz Tahvilleriyle Mübadelesine Dair Kanun Lâyihası*. Ankara: TBMM.

Başvekalet (1939). TBMM, Zabıt Ceridesi Yetmiş Altıncı İnikat, Devre :VI Cilt:8 İçtima:1 14.01.1940. *Amortisman Sandığına Verilmiş Olan 6,5 Milyon Liralık Avansın Arttırılması Hakkında Kanun Lâyihası Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/250), S. Sayısı: 83 09.10.1939*. Ankara: TBMM.

Başvekalet (1946). TBMM Zabıt Ceridesi Yirmi Altıncı birleşim, Devre:8, Cild:6, İçtima:1 25.08.1947. *Amortisman Sandığı Hakkındaki 2794 Sayılı Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun Tasarısı ve Maliye ve Bütçe Komisyonları Raporları, Kanun No:5119, (1/74), S. Sayısı: 218, Kanun No: 30.11.1946*. Ankara: TBMM.

Georgeon F (2006). Harp Maliyesi ve Milli İktisat:1918 Osmanlı İç İstikrazı. İçinde: F. Georgeon (der), *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 159-179.

IMF (1959). *1959 Consultations - Turkey*. IMF.

İnönü İ (2003). *Konuşma, Demeç, Makale Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları .

O'Brien P K (2008). Mercantilist Institutions for the Pursuit of Power with Profit. The Management of Britain's National Debt, 1756-1815. İçinde P. F. Caselli (der), *Government Debts and Financial Markets in Europe*. Routledge.

Özdemir B (2010). *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.

Price R (1816). *An Appeal to the public on the Subject of the National Debt*. London: T. Cadell.

Ricardo D (1893). Letters on The Sinking Fund From David Ricardo to Francis Place. *The Economic Journal*, 3(14), 289-293.

Rickards J (2013). *Kur Savaşları: Bir Sonraki Küresel Krizin Oluşumu*. İstanbul: Scala Yayıncılık.

Ross E A (1892). *Sinking Funds*. Baltimore: American Economic Association.

Smith A (2009). *Milletlerin Zenginliği*. (H. Derin, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Soylu P Ü (2015, Mart). Osmanlı Borçlarının Çözüm Süreci Üzerine İktisadi Politik Bir Değerlendirme (1928-1933). *Tarih Okulu Dergisi*(XXI), 236-262.

Sylla R ve Wilson J W (1999). Sinking Funds as Credible Commitments: Two Centuries of US National Debt Experience. *Japan and the World Economy*, 11(2), 199-222.

TBMM (1964). *1964 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Karma Bütçe Komisyonu Raporu*. Ankara : TBMM Basımevi.

TCMB (1963). *1962 Müdürler Kurulu ve Murakabe Komisyonu Raporları*. Ankara: TCMB.

Yavuz A (2009, Aralık). Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durum ve Beklentiler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(20), 203-226.

Davranışsal İktisat Deneylerinde Toplumsal Cinsiyet Temelli Farklar

Umur Öneş, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü,
ORCID: 0000-0002-6410-3880, e-posta: uones@ankara.edu.tr

Özet

Davranışsal iktisatta kullanılan deneysel yöntemler sadece standart kuramın temel varsayımlarının deney ortamında test edilmesini sağlamamakta, aynı zamanda standart kuramlara göre her koşulda ve her kurumsal yapıda tutarlı ve değişmez kabul edilen tercihlerin deney kurgusundaki basit değişiklikler karşısındaki duyarlılığını da ölçebilmektedir. Bu açıdan, iktisadi laboratuvar ve alan deneylerinde gözlenen toplumsal cinsiyet temelli tercih farklılıklarının özel bir önemi vardır: Basit ve soyut deney kurgularında kadın ve erkek denekler arasındaki davranış farklılıklarının, deneylerin kurgulanış biçimleri ve deneklerin ait olduğu sosyo-kültürel yapılar göz ardı edilerek genelleştirilmesi, akademik çevreler dışında toplumdaki ve iş hayatındaki kadın-erkek eşitsizliği için bir meşruiyet aracı olarak kullanılmalara yol açabilmektedir. Bu yüzden, bu çalışmada kadın ve erkeklerin deneysel ortamda sergiledikleri davranış farklılıkları; olası çerçeve etkilerine, toplum bilimsel ve kültürel etmenlere ağırlık verilerek ele alınmıştır. Genel olarak risk alma davranışı, rekabet karşısında tavır ve sosyal tercih deneylerinin sonuçları çerçeveleme etkilerinden ve deneklerin seçildiği toplumdaki toplumsal cinsiyet normlarından büyük ölçüde etkilenmektedir. Risk alma davranışlarında gözlemlenen farklar, alınan kararların alındığı bağlama bağlıdır ve gerçek hayatta karşılaşılan iktisadi tercihler belli bir bağlam içinde tanımlandığından deney ortamındaki soyut şans oyunlarında sergilenen tavırların iş hayatında da sürdürüleceğini beklemek hatalı olabilmektedir. Ayrıca anasoylu toplum yapılarından gelen kadınların risk alma davranışının, ataerki toplumlardan gelen kadınlarınkinden anlamlı düzeyde farklı olduğu da gösterilmiştir. Rekabet tercihi deneylerinde ise kadınların rekabetten kaçınma davranışının yarattığı potansiyel iktisadi verimlilik kaybı, kadınlara eşit temsil garantisi sunulduğunda ortadan kalkabilmekte, bu olumlu etki pozitif ayrımcılığın getirdiği iktisadi maliyeti de baskılayabilmektedir. Aynı zamanda, risk davranışında olduğu gibi, anasoylu toplumlarda kadınların rekabete erkeklerden daha istekli olduğuna dair bulgular, ataerki toplumdaki kadınların rekabetten kaçınma davranışının büyük ölçüde kültürel kaynaklı olduğuna işaret etmektedir. Sosyal tercih deneylerinde, kadın deneklerin deney ortamındaki değişikliklere erkeklere nazaran daha duyarlı olduğu gözlemlenmiş, aynı zamanda kadın deneklerin diğer kadın deneklere gösterdiği ayrımcı tutumun denekler arası sosyal mesafe azaldığında ortadan kalktığı ve kadınlar arası dayanışmanın güçlendiği gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Toplumsal cinsiyet eşitliği, davranışsal iktisat deneyleri, risk, toplumsal tercihler, pozitif ayrımcılık.

Gender Differences in Behavioral Economics Experiments

Abstract

The experimental methods utilized in behavioral economics research do not solely aim to verify or reject the basic behavioral assumptions of the standard economic theory, they may also measure the sensitivity of economic choices, which the standard theory accepts as consistent and unchanging, to the modifications in experimental design. The latter function of the experimental methods has a specific importance when gender differences in economic behavior is considered: Generalization of experimental results built on abstract concepts without taking into consideration the possible impact of framing effects and the socio-cultural backgrounds of the subjects by the groups outside academia has the potential to be used as justifications for gender-based discrimination practices in economic life. Therefore, we choose to focus on experimental studies that emphasize possible framing effects and cultural impacts on gender-based differences in economic behavior. In general, framing and the socio-cultural background of the subjects have been shown to have a significant impact on behavior in risk-taking, competition and social preference experiments. The gender-based differences in risk attitudes display significant sensitivity to context effects, and since everyday decisions and business life in general are highly contextualized, it might be a mistake to expect the gender differences in risk attitudes displayed in an abstract experimental setting to be carried on into real-life economic behavior. Furthermore, it has been shown that women from matrilineal tribes are significantly less risk-averse compared to women living in strictly patriarchal tribes or modern Western societies. In competition experiments, researches have shown that the economic efficiency loss due to the reluctance women display when faced with competition can be significantly reduced when equal representation for women is guaranteed in tournaments, in so far to outweigh any potential loss due to affirmative action policies applied. At the same time, experiments conducted in matrilineal societies show a total reversal of attitudes towards competition between genders, pointing to the significance of cultural effects on competitive behavior. Social preference experiments reveal that women in general are more receptive to the changes in experimental design and environment, also the discriminatory attitudes by women towards other female subjects are reduced and replaced by a more solidarity attitude when the social distance between subjects closes.

Keywords: Gender equality, behavioral economics experiments, risk, social preferences, affirmative action.

Giriş

Davranışsal iktisat kısaca laboratuvar deneyleri, psikoloji ve diğer sosyal bilimlere ait bulguların ve fikirlerin iktisat alanına uygulanması olarak tanımlanabilir. 21. yüzyılın başından itibaren davranışsal iktisada (ve davranışsal iktisadın bir alt kolu olan davranışsal finansa) artan yoğun ilgi iki temel olguyla açıklanabilir. Bunlardan ilki davranışsal iktisat alanına katkılarıyla tanınan iktisatçıların ve psikologların 2001 yılı ve sonrasında peş peşe Nobel ekonomi ödülüne layık görülmeleridir. Nobel ekonomi ödüllerinin verilmeye başladığı tarih olan 1969 yılından 2001 yılına kadarki 32 senelik süreçte, davranışsal alanlarda çalışan iktisatçılar arasından sadece sınırlı rasyonellik kuramını ortaya atan Herbert Simon “iktisadi teşekküllerde karar alma süreçleri üzerine öncül çalışmaları nedeniyle” (Kungl. Vetenskapsakademien, 1978) ödüle layık görülmüştür. 2001 yılında ödül Spence ve Stiglitz ile paylaşan George Akerlof ise asimetric bilgi, verimlilik ücretleri ve kimlik iktisadı gibi davranışsal iktisat konularında önemli katkılar yapmıştır. Takip eden 2002 yılında ise ödül, aslen doktorası psikoloji alanında olan ve belirsizlik altındaki iktisadi tercihlere psikolojik bulguları uygulayan Daniel Kahneman ile iktisatta laboratuvar deneylerinin kullanılmasının öncülerinden Vernon L. Smith arasında paylaşılmıştır. 2009 yılında ödüle hak kazanan Elinor Ostrom ise standart rasyonellik yaklaşımı altında öne sürülen “ortak malların trajedisi” olgusunu reddeden, dayanışmanın ve karşılıklı güvenin kurumsal çerçeveleri analiz ettiği çalışmalarıyla tanınmaktadır. 2013 yılında ödüle layık görünen Robert J. Shiller, Ekim 1987 hisse senedi piyasası krizi sırasında finansal yatırımcıların standart rasyonellik hipotezlerinin aksine daha çok akıllarının değil duygularının güdülemesiyle hareket ettiklerini göstermiş ve çağdaş davranışsal finansın temellerini atmıştır. Son olarak 2017 yılında ödülü alan Richard Thaler ise Daniel Kahneman ve Amos Tvesky ile birlikte yaptığı iktisadi davranışta rasyonellikten sapmalar üzerine çalışmalarının yanı sıra tüketicileri bireysel ve toplumsal düzeyde arzu edilen tercihlere yönlendirmeyi hedefleyen “seçim mimarisi” ve “dürtme kuramı (nudge theory)” kavramlarını şekillendirmiş, böylece davranışsal iktisat bulgularının politika tasarımı alanında kullanılmasına öncülük etmiştir.

Davranışsal iktisada yönelik ilginin son yıllarda artmasının ikinci önemli nedeniyse 2008’de ABD emlak piyasasında patlak veren ve etkileri küresel düzeyde hissedilen finansal krizdir. Kriz öncesi rekor düzeyde kazançlarını diğer yatırım bankalarından farklı olarak riskten korkmamalarıyla açıklayan ve bununla övünen Lehman Brothers ve benzeri büyük ölçekli yatırım bankalarının emlak balonu patladığında bir bir iflas etmeleri, krizi takip eden süreçte finansal sistemlerin ve yatırımcı davranışlarının standart iktisadi modellerde ele alınışının sorgulanmasına yol açtı. Küresel düzeyde 2007-2008 yılları arasında

hisse senedi piyasaları kapitalizasyonunda 26.400 milyar dolarlık bir azalmaya yol açan finansal çöküş (Blanchard, 2009), sadece global finansal sisteme entegre ülkelerde değil, gerileyen ticaret gelirleri ve gelişmiş ülkelerdeki göçmen işçilerin göçtükleri az gelişmiş ülkelere aktardıkları fonların azalması nedeniyle düşük gelirli ülkelerde de bütün şiddetiyle hissedildi (Naudé, 2009). Gelişmiş ülkelerde ise krizden en şiddetli etkilenen gruplar orta ve düşük gelir gruplarındaki hanelerdi (Resnick ve Wolff, 2010).

İktisadi düşüncede paradigma kaymaları, geçmişte genellikle büyük ekonomik dönüşümleri takip eden süreçlerde ortaya çıkmıştır: Adam Smith, modern iktisadi analizin ilk örneklerini verirken sanayi devrimi Britanya’da filizleniyordu, Karl Marx’ın kendinden önceki iktisatçılara yönelik sınıf tabanlı eleştirilerinin geri planında 1847 demiryolu şirketleri finansal balonunun patlaması ve krizi takip eden burjuva devrimleri vardı. “Keynesyen devrim” 1929 büyük bunalımını takiben şekillendi, 1973 petrol krizi kaynaklı stagflasyon önceden entelektüel çevrelerde genel olarak kabul görmeyen yeni muhafazakâr iktisadi ideolojileri İngiltere’de Thatcher, ABD’de Reagan’le birlikte iktidara taşıdı (Klein, 2008). Benzer şekilde 2008 krizi, sınırsız rasyonel ajanların kararlarına odaklanan standart iktisadi ve finansal kuramlar yerine psikolojik ve davranışsal öğeleri ön plana çıkaran kuramlara olan ilgiyi arttırdı (Colander vd., 2009; Roszkowski ve Davey, 2010; Hoffman ve ark., 2013; Szyszka, 2010).

Yeni yüzyılın getirdiği bu değişiklikler davranışsal çalışmalara ilgiyi arttırmış olsa da, aslında davranışsal yaklaşımın iktisadi düşüncedeki kökenlerini bulmak için epey bir geriye, 1759 yılına dönmemiz gerekir. Adam Smith, *Ulusların Zenginliği* eserini yayınlamadan 17 sene önce yazdığı *Ahlaki Duygular Kuramı* kitabında bugün herhangi bir davranışsal iktisat ders kitabında bulabileceğimiz pek çok konuya değinmiştir (Ashraf vd., 2005). Adam Smith’in ardılı erken dönem iktisatçılar da duyguların, içtepelerin (impulse), uyartıların (stimulus), ahlaki kaygıların iktisadi kararlara etkili olduğunu vurguladılar. Örneğin standart tüketici tercihi kuramının merkezinde yer alan azalan marjinal fayda kanunu aynı dönemdeki psikolojik bulgulardan esinlenilerek oluşturulmuştur (Stigler, 1950). Ana akım iktisadın, hemen hemen aynı dönemlerde gelişen psikoloji ve diğer sosyal bilimlerden kendini soyutlaması ve fizik gibi doğal bilimlere ait yöntemlere öykünmesi süreci, bu bakımdan yeni bir olgudur denilebilir; bu soyutlamanın başlangıç noktasında ise Vilfredo Pareto vardır. Pareto 1900 yılında şekillendirdiği yeni tercih kuramı hakkında yazarken kendisinin en önemli katkısının “iktisada giren her bir psikolojik analizin ortadan kaldırılması” olduğuyla övünmüştür (Bruni ve Sugden, 2007). Pareto ve ardılları psikolojik analizin zorlayıcı ve karmaşık sorunlarından azade matematiksel modellere dayalı bir rasyonellik kuramı inşa etmişler, iktisadi kararların neden ve nasıl alındığına

değil kararların ne olduğuna odaklanmışlardır. Aslında, böyle bir yaklaşım bir hayli indirgemeci olsa da araştırmacılara her alana uygulayabilecekleri basit matematiksel modeller sunması açısından bir avantaj sağlamaktadır. Ancak zamanla rasyonelliğin sınırları zorlanarak ekonomik sistemde karar alan işçilerin ve girişimlerin makro iktisadi verileri kusursuz bir şekilde değerlendirip para politikalarının gelecekteki etkilerini tam olarak hesapladığına dayalı “rasyonel beklenti kuramı” gibi yaklaşımların ortaya çıkması bir hayli sorunludur. Bu tarz yaklaşımların mimarı olan Robert Barro gibi iktisatçılar, Thaler’in (1990) belirttiği gibi, sokaktaki sıradan insanların en az kendileri kadar makro iktisadi kuramlara ve ileri düzey ekonometri yöntemlerine hâkim olduklarını varsaymaktadırlar.

Böylece, davranışsal iktisadın gelişim süreci 20. Yüzyılın başından 1960'lara kadar kesintiye uğramış, alanın yeniden doğuşu ise Herbert Simon'un rasyonellik varsayımına yönelik eleştirileri sayesinde gerçekleşmiştir. Simon'ın öne sürdüğü “sınırlı rasyonellik (bounded rationality)” kuramı her ne kadar insanların karar alırken karşılaştıkları zihinsel kısıtları vurgulaması açısından önemli olsa da, bu kısıtları kesin kanıtlarla ortaya koymak ve mevcut standart kurama alternatif üretmek açısından eksik kalmış, dolayısıyla da kendi döneminde standart iktisadi kuram üzerinde kalıcı bir etki bırakmamıştır. Simon'ın eleştirileriyle aynı dönemde, Vernon Smith standart kurama ait piyasa modellerine dayanan bir dizi laboratuvar deneyi gerçekleştirmiş ve kuramın öngörülerinin sınırlı sayıda karar alıcı ve eksik bilgi kısıtları altında bile doğrulanabileceğini göstermiştir (bu tarz çalışmaların öncül bir örneği için bkz. Smith, 1965). Smith ve ardılarının piyasa sistemleri üzerine kurguladığı deneyler, standart kuramın kısıtlayıcı varsayımları olmaksızın piyasaların öngörülen dengeye ulaşması açısından önemlidir; ancak Smith'in davranışsal iktisat açısından en önemli katkısı iktisadi deneylerin standart kuramların test edilmesinde kullanılmasına meşruiyet kazandırmasıdır.

Davranışsal iktisadın yeniden doğuşuna bir diğer katkı da hiç beklenmeyen bir kaynaktan, oyun kuramındaki gelişmelerden gelmiştir: Her ne kadar modern oyun kuramı, Bayesgil Nash dengesi gibi kavramlarla rasyonellik varsayımlarını iyiden iyiye genişletip, sadece sınırsız rasyonel ve kusursuz öngörüye sahip değil aynı zamanda diğer oyuncuların tüm stratejilerini de mükemmel şekilde tahmin edebilen neredeyse “telepatik” karar alıcılar varsaysa da, aynı zamanda stratejik etkileşim altında birden fazla dengenin mümkün olabildiğini göstermiştir. Bu dengelerden hangisinin ortaya çıkmasının daha olası olduğu standart oyun kuramı tarafından cevaplandırılmayan bir sorudur; bu açık ise psikolojik bulgulara başvurmanın ve stratejik etkileşim kurgularını laboratuvar ortamında denekler üzerinde denemenin yolunu açmaktadır. Deneylerin yaygın kullanımı ve stratejik etkileşim modellerine dayalı deneysel yapılar davranışsal iktisatçılara, standart iktisadi kuramın varsayımlarının yanlış ve

temelsiz olduğu söylemenin ötesine geçmek için yeni imkânlar sunmuştur. Örneğin, Kahneman ve Tversky 1980 sonrası bir dizi çalışmalarında standart beklenen fayda kuramının temel varsayımlarını yanlışlamakla yetinmemiş, aynı zamanda beklenti (prospect) kuramını şekillendirerek risk altında kararları inceleyen sosyal bilimcilere gerçekte gözlemlenen insan davranışlarını temel alan ve farklı durumlara rahatlıkla adapte edilebilen alternatif bir modelleme aracı sunmuşlardır (beklenti kuramının geliştirilmiş hali için bkz. Tversky ve Kahneman, 1992).

Standart iktisadi yaklaşımı, piyasa başarısızlıkları veya eksik rekabet koşulları ortadan kaldırıldığı sürece ortaya çıkan sonuçların insanların rasyonel seçimlerinden kaynaklı olduğunu savunur. Bu yaklaşıma göre emeklilik dönemi için yeterince tasarruf yapmamış bireylerin yaşlılıkları yoksulluk içinde geçirmeleri kendi tercihleridir, bu durumu bilerek ve isteyerek ortaya çıkarmışlardır. Ya da 2008 krizinde olduğu gibi ipotekle alacakları evin fiyatının ileride sürekli yükseleceğini sanarak ödeyemeyecekleri borçların altına giren ve sonunda evsiz kalan aileler, bu durumu bilerek ve isteyerek tercih etmişlerdir çünkü yaşam boyu birikimlerini yüksek riskli ama düşük getirili bir kumara yatıracak kadar yüksek bir risk iştahına sahiptirler. Diğer bir değişle tam anlamıyla rasyonel ve bencil bireyleri baz alan standart iktisat yaklaşımı ve bu yaklaşımdan yola çıkan politika tasarımları işsizlik, yoksulluk, adaletsiz gelir dağılımı gibi pek çok soruna çözüm üretmede varsayımlarının kısıtlılığı nedeniyle eksik kalmaktadır. Bu açıdan, karar alıcıları kusursuz matematiksel fayda maksimizasyonu makineleri gibi görmek yerine, bilişsel ve psikolojik sapmaların etkisi altında sınırlı rasyonel ve sadece kendini değil etkileşim halinde olduğu diğer insanları da düşünen etten kemikten bireyler olarak ele alan davranışsal iktisadın politika tasarımı alanına daha gerçekçi ve yeni bir soluk getirme kapasitesi yüksektir. Örneğin standart kurama göre geleceğe yatırım yapan bireylere sunulan (hisse senedi, para piyasası fonları, uluslararası yatırım olanakları gibi) seçeneklerin sayısı arttıkça, seçimlerin sonucunda elde edilecek fayda da artacaktır. Ancak kararların sadece seçeneklerin getirilerine değil, aynı zamanda seçeneklerin sunuluş biçimine de bağlı olduğunu, bir başka değişle çerçeveleme etkilerinin seçimleri etkilediğini gerek laboratuvar gerekse alan deneylerinde gözlemleyen davranışsal iktisatçılar; seçenekleri kısıtlamadan sadece sunulum tarzlarını değiştirerek ve basitleştirerek karar alıcıların özgürlüklerini kısıtlamadan onları kendileri için daha iyi olan seçeneklere yönlendirebilirler (Thaler ve Benartzi, 2004). Davranışsal iktisadın politik uygulamaları sadece mikro düzeyde sınırlı değildir. Örneğin, günümüzde pek çok ülkede merkez bankalarının temel işlevi enflasyon kontrolüdür, işsizliğin kontrolü ise genelde ikincil öneme sahiptir. Ancak toplumsal mutluluk üzerine davranışsal bulgular işsizliğin mutsuzluğa etkisinin enflasyonun etkisine göre

çok daha büyük olduğunu ortaya koymaktadır (Di Tella vd., 2001). Bu bulgular ışığında, para ve maliye politikalarının tasarımında ilginin fiyat istikrarından çok istihdam düzeyine odaklanacak şekilde yeniden düşünülmesi gerekebilir.

Bu çalışmada, davranışsal iktisadın toplumsal cinsiyete dayalı davranış farklılıklarına dair bulguları gözden geçirilecektir. İktisadi davranışta toplumsal cinsiyet farklılıklarının tespiti sadece bilimsel merakı tatmin etmeye yönelik bir çaba değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu farklılıkların hangi koşullarda daha yoğun bir şekilde ortaya çıktığı, kurumsal çerçeve değişikliklerine duyarlı olup olmadıkları, davranışsal farklılıkların tamamen biyoloji kaynaklı mı olduğu yoksa toplumsal normlar tarafından da mı şekillendiği gibi sorulara verilecek cevaplar daha etkin ve etkili politikaların tasarımının yolunu açacaktır. Diğer bir deyişle, toplumsal cinsiyet tabanlı davranış farklılıklarını da göz önünde bulunduran politikalar, kadınların işgücü piyasasına katılımını artırma, iş yerinde toplumsal cinsiyete göre ayrımcılığı engelleme, kız çocuklarının eğitime devam etmelerinin önündeki engelleri ortadan kaldırma yolunda daha gerçekçi ve güçlü araçlara sahip olacaktır. Bu açıdan, davranışsal bulguların feminist iktisat alanına en önemli potansiyel katkısı işgücüne katılım ve eğitime devam gibi konularda gözlemlenen kadın ve erkekler arasındaki farkların ne ölçüde bireysel tercihlerden ve ne ölçüde toplumlardaki mevcut toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıktan kaynaklandığına dair gözleme dayalı kanıtlar sunması olacaktır. Buna karşın standart iktisadi model, genel olarak işgücüne katılım gibi konulardaki tercihleri, tercihlerin alındığı kurumsal yapı ve bu yapının olası psikolojik etkilerini göz ardı ederek ele almaktadır ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet ayrımcılığın etkilerini görmezden gelmektedir.

Çalışmanın takip eden bölümlerinde, davranışsal ve deneysel çalışmaların risk ve belirsizlik altında karar alma, rekabet karşısında tutum ve toplumsal tercihler açısından gözlemlenen toplumsal cinsiyet farklılıkları sunulacaktır. Son bölümde ise bulguların genel bir özetine ve toplumsal cinsiyet eşitliği açısından yorumlanmasına yer verilecektir.

Risk Tercihi Deneylerinde Toplumsal Cinsiyet Temelli Farklar

Gündelik hayata dair gözlemler, erkeklerin kadınlara göre daha riskli davranışlar sergilediğini göstermektedir. Örneğin, trafikte kadın sürücüler erkeklere göre çok daha az ölümlü kazalara neden olmaktadır; TÜİK'in 2000-2010 yılları arasında Türkiye genelinde derlediği kaza istatistiklerine göre erkek sürücülerin binde yedisi ölümlü veya yaralanmalı kazalara neden olurken kadınlarda aynı oran sadece binde ikidir (TÜİK, 2010: 23). Aynı zamanda kadınlar dünya genelinde daha yüksek oranda emniyet kemeri takmakta; erkeklere göre daha az oranda zehirlenme, uyuşturucu kullanımı, boğulma gibi sebeplerden dolayı ölmektedir

(Waldron vd., 2005). Ölümle sonuçlanan riskli davranışların yanında, sonuçları bu kadar ciddi olmayan gündelik risk içeren davranışlarda da toplumsal cinsiyet temelli farklar korunmaktadır; örneğin Pawloski vd. (2008), erkek öğrencilerin kadın öğrencilere göre sabah okul servisine binerken durakta bekleme süresini minimize etmeye yönelik daha fazla risk aldıklarını, karşıdan karşıya geçerken daha ihtiyatsız davrandıklarını göstermiştir. Hatta aynı çalışmada, çevrede kadın öğrencilerin varlığının erkek öğrencilerdeki riskli davranışları arttırıcı bir etkisi olduğu da tespit edilmiştir.

Risk karşısındaki tutumlar finansal davranışları da etkilemektedir. Emeklilik fonlarının çalışanlar tarafından belirlendiği durumlarda risk tercihleri gelecekteki gelir düzeyini önemli ölçüde belirlemektedir. Jianakoplos ve Bernasek'in (1998) ABD'de yaşayan 3000 hane halkına ait yatırım kararlarına ilişkin çalışmasına göre bekâr kadınlar, bekâr erkeklere ve evli çiftlere göre risk içeren finansal varlıklara yatırım portföylerinde daha düşük oranda yer vermektedirler (sırasıyla %43, %51 ve %48). Ancak aynı çalışmada, riskli yatırımların oranının sadece toplumsal cinsiyet temelli değil, aynı zamanda eğitim, gelir ve ırk temelli olduğunu da göstermiştir. Örneğin sadece Afrika kökenli haneler incelendiğinde, bekâr kadınların bekâr erkeklere oranla riskli yatırımlara daha fazla ağırlık verdikleri (sırasıyla %58 ve %49) gözlemlenmiştir. Bu bulgu, risk karşısındaki tutumların sadece biyolojik özelliklere göre belirlenmediği, sosyo-kültürel etmenlerin toplumsal cinsiyet farklılıklarını baskılayacak düzeyde önemli olabileceğini göstermektedir.¹

Powell ve Ansic, 1997 tarihli çalışmalarında finans ve işletme alanında eğitim gören 64'ü erkek ve 62'i kadın 126 denek kullanmış, iki farklı deney kurulumunu aynı deneklere uygulamıştır. Deney kurulumlarının ilkinde deneklere önceden kayıp riski olasılığı, yatırabilecekleri toplam miktar ve sahip oldukları servet belirtilerek 12 farklı sigorta poliçesine ne kadar yatırım yapmak istedikleri sorulmuştur. İkinci deney kurulumu ise deneklerin farklı para birimlerinin alınıp satıldığı sanal bir döviz piyasasında yaptıkları işlemler gözlemlenmiştir. Döviz piyasası kurulumunda kayıp ve kazançlar geçmişe dönük gerçek döviz piyasaları verilerine bağlı olarak belirlenmiş, kur değişiklikleri deneklere gerçek zamanlı olarak ekranlarına yansıtılarak bildirilmiş, diledikleri kadar işlem yapmalarına izin verilmiştir. Sonuç olarak her iki deney kurulumunda da kadın deneklerin erkeklere göre risk tercihlerinin daha düşük olduğu anlamlı olarak gösterilmiştir. Bu çalışmanın ilgi çekici bir tarafı konuya yakınlık ve maliyet gibi etmenlerin deney kurgularında kontrol edilmesidir. Sonuçta erkek ve kadınlar arasındaki farkların bu etmenlerden bağımsız olarak korunduğu ortaya konulmuştur. Bir başka ilginç bulgu ise, deneyler sonucunda kadınların ortalamada erkeklerden daha iyi bir kazanç performansı sergilemesidir, gerçi bu sonuç istatistiksel olarak

anlamli çikmamıstır. Genellikle “daha yüksek risk iştahı, daha yüksek beklenen kazanç” olarak ifade edilen finansal piyasalar kuralına aykırı olan bir durum şans eseri ortaya çikmiş da olabilir, sonuçta sigorta kurgusunda kazanımlar deney sonunda rassal olarak belirlenmiştir. Ancak aynı sonuç gerçek verilere dayalı döviz piyasası kurulumunda tekrarlanmıştır. Ayrıca, döviz piyasası kurulumunda risk ölçütü olarak piyasada kalma süresi kullanılmıştır; bu yönden çalışmanın deney tasarımı konusunda yaratıcılığının yüksek olduğu sonucuna varılabilir. Diğer taraftan çalışmanın sonuçlarının genellenebilirliği, hem sadece finans ve işletme konusunda eğitim alan öğrencileri denek olarak kullanması yönünden hem de deney kurgusunun sigorta, güvence ve kayıp gibi denekleri belirli tercihlere şartlandırabilecek terimlerin kullanılması açısından sınırlıdır.

Bir başka deneysel çalışma olan Schubert vd. (1999), yukarıda da örneklerini verdiğimiz anket verileri ve diğer sosyolojik/iktisadi gözlemlerde ortaya çıkan kadınların riskten daha fazla kaçındıkları sonucunun ne ölçüde bağlam etkilerine (context effects) bağlı olduğunu göstermeyi amaçlamamaktadır. Davranış biliminde bağlam etkileri kavramı, çevresel etmenlerin herhangi bir uyarının algılanış biçimine etkilerini tanımlar. Uyguladıkları deneylerin iki ana kurulumu vardır: bağlam kurulumu adını verdikleri uygulamada hem kazanç hem de kayıp içeren iki olası senaryo kullanılmış ancak deneklere bu senaryolar sunulurken kazanç içeren senaryonun bir yatırım tercihi olduğu, kayıp içeren senaryoda ise bir sigortalanma tercihi yaptıkları vurgulanmıştır. Kontrol kurulumunda ise, bağlam kurulumundaki senaryolarla tıpatıp aynı risk düzeyi ve kayıp/kazanç olasılığı içeren senaryolar herhangi bir isimlendirme yapılmadan soyut şans oyunları olarak sunulmuştur. Sonuçta, standart iktisadi kuramın öne sürdüğü gibi, bağlam etkilerinin risk tercihinin herhangi bir etkisi yoksa, iki kurulum arasında risk tercihi açısından bir fark gözlemlenmeyecektir. Çalışmada her kurulum için kesinlik eşdeğerleri (riskli bir durumdan vazgeçmek için risk içermeyecek bir şekilde kabul edecekleri ödeme miktarı) verileri toplanmıştır. Toplamda 76 erkek ve 65 kadın denegin katıldığı çalışmada, deneklerin gelir düzeyleri de olası servet etkilerini kontrol etmek amacıyla uygulanan regresyon analizine dahil edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, seçimin yapıldığı çerçevenin “sigortalanma” ve “risk içeren yatırım” şeklinde net bir şekilde ortaya konduğu bağlam kurulumunda kadın ve erkek deneklerin kesinlik eşdeğerleri arasında anlamlı bir fark bulunmamış, ancak deneyin herhangi bir bağlam etkisi olmaksızın soyut şans oyunları olarak sunulduğu kurulumda kadınların erkeklerden daha farklı risk tercihleri olduğu ortaya konulmuştur. İlginç bir nokta ise kontrol kurulumunda kadın denekler, kazanç söz konusuyken erkeklere nazaran daha az risk iştahı sergilerken, kaybın söz konusu olduğu soyut şans oyunlarında kadınlar erkeklere göre daha yüksek bir risk iştahı sergilemeleridir. Sonuçta gerçek hayatta karşı karşıya gelinen risk içeren kararlar (sigorta satın

alma, emniyet kemeri bağlama, iş hayatında ön plana çıkma, yatırım fonu yönetme, emeklilik planı seçimi vb.) daima belli bağlamlar çerçevesinde sunulduğu için, Schubert ve diğerlerinin bu çalışması basit anketlere ve soyut şans oyunu deneyleri sonuçlarına dayandırılan ve kadınların riskten kaçındığı için iş hayatında daha düşük performans sergilediğini öne süren yaklaşımları reddetmektedir. Tam aksine, yazarlara göre çalışma hayatının olağan akışı belli bir bağlam çerçevesinde ilerlediği için, kadın çalışanların kariyerlerinde yükselişini engelleyen (ve bazen “cam tavan” olarak adlandırılan) etmenler kadınların bireysel risk tercihlerinin bir sonucu değil, toplumsal cinsiyetler arası ayrımcılığın bir sonucudur.

Gong ve Yang’ın 2012 tarihli araştırması risk davranışında gözlemlenen toplumsal cinsiyet tabanlı farklılıkları belirleyen kültürel ve sosyolojik etmenler üzerine çarpıcı sonuçlar sunmaktadır. Çalışmanın denek grubu Çin Halk Cumhuriyeti’nin güneybatı bölgesinde komşu köylerde yaşayan Mosuo ve Yi aşiretlerine mensup kişiler arasından seçilmiştir. Gelir düzeyi, coğrafi konum, iktisadi faaliyetler, kültürel çevre ve hatta genetik özellikler açısından birbiriyle benzeşen bu iki aşireti ayıran en temel özellik Yi aşiretinin katı bir şekilde ataeril bir yapıya sahip olması, buna karşın Mosuo aşiretinin anasoylu (matrilineal) olmasıdır. Mosuolarda evli erkekler eşlerinden ayrı bir şekilde kendi annelerinin evinde yaşamakta, eşlerini arada ziyaret etmektedir ve eşler arasında herhangi bir ekonomik sorumluluk bağı bulunmamaktadır. Doğan çocuklar, annenin evinde evde yaşayan diğer akrabalarla birlikte ve babalarından ayrı büyütülmektedir. Bunun tam aksine, Yi aşiretinde kadınların herhangi bir miras hakkı veya önemli kararlarda söz hakkı bulunmamakta, evlenen erkekler kendilerine ait bir evde eşleriyle yaşamaktadır. İlginç bir şekilde her iki aşirette de kadınların eğitim seviyesi erkeklerinkinden düşüktür. Deney tasarımı bir şans oyunu seçeneği içermektedir, denekler kendilerine ödenen sabit miktarda bir paranın içinden istedikleri bir miktarı bu şans oyununa yatırılabilmekte, yüzde 50 olasılıkla yatırdıkları paranın üç mislini geri almakta, yüzde 50 olasılıkla ise yatırılan paranın tümünü kaybetmektedirler. Şans oyununa yatırmadıkları para ise şans oyununun sonucuna bakılmaksızın oyunculara kalmaktadır. Çalışmaya Mosuo aşiretinden 36 kadın ve 31 erkek, Yi aşiretinden 28 kadın 37 erkek katılmıştır. Deneyin sonuçları genel olarak anasoylu Mosuo aşireti mensuplarının Yi aşiretine nazaran daha az oranda riskten kaçındığı (kendilerine verilen paranın daha yüksek bir miktarını şans oyununa yatırdığını) göstermiştir. Bu fark iki aşiretten sadece erkekler ve sadece kadınlar kıyaslandığında da korunmaktadır. Hem Mosuo hem de Yi aşiretleri içinde erkekler kadınlardan daha fazla risk almaktadır. Ancak bu fark ataeril Yi aşiretinde çok daha baskındır; Mosuo aşireti içinde ise kadın ve erkekler arasındaki fark özellikle erkeklerin yüzde 30’a yakın bir oranının elde ettikleri tüm parayı riskli seçeneğe yatırmış olmasından

kaynaklanmaktadır. Bunun yanında, sadece Mosuo kadınlarının Yi aşiretine mensup hem kadın hem de erkeklerin seçimiyle kıyasla daha yüksek bir risk iştahı sergiledikleri görülmektedir. Çalışmanın belki de en çarpıcı sonucu ise, Yi aşireti kadınlarının yüzde 90'a yakın bir oranının riskli seçeneğe hiç para yatırmamayı seçmesidir. Geri kalan üç kadından sadece biri verilen 10 Yuanın 8'ini riskli seçeneğe yatırmış, diğer iki kadın 1 ve 2 Yuan yatırmıştır. Buna karşılık Mosuo kadınlarının riskli seçeneğe yatırdıkları miktarların dağılımı nispeten heterojendir ve erkeklerdeki dağılıma yakındır. Özetle, Gong ve Yang'ın çalışması, kadın ve erkekler arasında risk tercihlerinde biyolojik kökenli etmenlerin bir ölçüde önemli olduğunu yansıtsa da asıl farkın toplumsal normlardan ve kültürel koşullardan geldiğini vurgulamaktadır: Ekonomik özgürlükleri ve hakları tamamen kısıtlanmış Yi kadınları riskten tamamıyla kaçınırken, ömürleri boyunca hem kadın hem de erkek akrabalarının desteğini hisseden Mosuo kadınları erkeklere nazaran daha az risk iştahına sahip olsa da bireysel düzeyde heterojen tercihler sergileyebilmektedir. Bu açıdan, Gong ve Yang'ın bulguları, çerçeveleme etkilerini ortaya koyan Schubert vd. (1999) çalışmasına paralellik sergilemektedir.

Son olarak bu bölümün başında sunduğumuz ikazın önemini sergileyen iki çalışmaya yer vereceğiz. Charness ve Gneezy (2012) benzer kurgudaki basit yatırım deneyini kullanan 15 farklı çalışmayı bir arada analiz ettikleri meta-veri çalışmalarında, kadın ve erkekler arasındaki risk tercihi farklarının deneklerin yaşadığı ülkeler, meslekleri, eğitim seviyeleri, gelir gruplarından etkilenmeksizin korunduğunu, bir başka deyişle toplumsal cinsiyetler arası risk tercihi farklarına dair kendi tabirleriyle "güçlü" olduğunu öne sürmüştür. Ancak, Nelson (2016), Charness ve Gneezy'nin kullandığı veri setini farklı ve daha da genişletilmiş analiz yöntemleriyle değerlendirmiş ve aslında kanıtların "o kadar da güçlü olmadığını" iddia etmiştir. Nelson'a göre, Charness ve Gneezy'nin iskaladığı nokta, risk karşısındaki tavırlar arasındaki farkların sadece toplam düzeyde geçerli olduğudur; Nelson çalışmasında bireysel düzeye inildiğinde farkların istatistiksel anlamlılığının kaybolduğunu göstermiştir. Diğer bir deyişle tüm denek popülasyonu toplumsal cinsiyete dayalı iki gruba ayrılıp kıyaslandığında ortaya çıkan farklar, her iki gruptan rassal bir şekilde birer birey seçildiğinde ve kıyaslandığında çoğunlukla korunmamaktadır. Nelson, aynı zamanda 15 çalışmaya ait verinin bir araya getirilip tek bir regresyonda analiz edildiğinde, örneklem boyutunun artmasına rağmen toplam düzeyde toplumsal cinsiyet grupları arasındaki farkların istatistiksel anlamlılık derecesinin artmadığını, hatta bir ölçü azaldığını ortaya koymuştur. Nelson'un bu eleştirisi laboratuvar ve alan deneylerinin sonuçlarının, toplumsal düzeyde genelleştirilmesinin sakıncalarına dikkat çekmektedir: Sonuçta deneyleri hazırlayan ve sonuçları yayınlayan davranışsal iktisatçılar yazılarını akademik hakemli dergiler için

yazmakta, dolayısıyla da okuyucuların da alanla ilgili belli bir birikime sahip olduklarını ve yayınlanan bulguların örneklem, seçim ve onay sapmalarından etkilenebileceğinden, yöntemsel olarak kusurlu olabileceğinden haberdar olduklarını varsaymaktadır. Ancak sonuçların Charness ve Gneezy'nin çalışmasında olduğu gibi "güçlü" kanıtlar olarak sunulması, akademik dünya dışında kadınların yüzleştiği ayrımcılığın sadece biyolojik ve psikolojik etmenlerden kaynaklandığına dair gerçeği yansıtmayan ve ayrımcılığı perçinleyebilecek bir algı yaratabilir.

Rekabet Deneylerinde Toplumsal Cinsiyete Dayalı Farklar

ABD'de nüfus istatistiklerinden sorumlu Population Reference Bureau'ya göre, 2000 yılında Amerikan işgücünün yüzde 47'sini kadınlar oluşturmaktadır (PRB, 2001). Ancak, Bertnard ve Hallock'un (2001) aynı dönemde 1500 kamuya açık şirkete dair verileri temel alan çalışmasına göre, şirketlerin en yüksek ücret alan ilk beş pozisyonunda kadınların temsil oranı sadece yüzde 2.5'dir. Hatta, üst düzey yönetimde kadınların yer aldığı şirketler genellikle küçük ölçeklidir, şirketlerin cirosu arttıkça yönetici kadınların oranı daha da düşmektedir.

Kadınların üst düzey pozisyonlardaki düşük temsil oranı birkaç nedenle açıklanabilir. Bunlardan ilki toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıktır; genellikle erkeklerden oluşan üst düzey yöneticiler şirket içi yükseltmelerde yine erkeklerden yana tercih kullanmakta, yöneticilik kaynaklı rantları erkeklerle paylaşmayı seçmektedirler (Black ve Strahan, 2001). İkinci açıklama, bu durumun kadınların tercihi olduğu yönündedir: Kadınlar ev içi üretim sorumlulukları nedeniyle yöneticilik pozisyonlarının talep ettiği uzun çalışma saatleri ve ağır sorumluluklarından kaçınmaktadır. Bu açıklama ilk bakışta kadınların bilerek ve isteyerek yönetici pozisyonlarından uzak durduğu anlamına gelse de, aslında bu tercihin ev içi sorumlulukların toplumsal cinsiyetler arasında eşitlikli dağılımından kaynaklandığına dair ampirik kanıtlar mevcuttur (bu tarz modellerin erken bir örneği için bkz. Polachek (1981), ücretsiz emek yükünün üst düzey yönetici kadınlar üzerindeki etkisi için bkz. Lundberg ve Frankenhaeuser (1999), Henrekson ve Stenkula (2009)). Bir diğer açıklama ise kadınların ve erkeklerin rekabetçi ortamlarda farklı davranışlar sergilemesi olabilir. Bu bölümde rekabet karşısında toplumsal cinsiyetler arasındaki farklara dair deneysel bulguların yanında bu farka yol açan olası kültürel ve toplumsal etmenler sunulacaktır.

Ele alacağımız ilk çalışma, Gneezy ve Rustichini'nin (2004) İsrail'de 9 ve 10 yaşlarındaki öğrencilere uyguladığı deneydir. Deneye katılan 75 erkek ve 65 kadın öğrenciden önce 40 metrelik bir parkurda tek başlarına koşmaları istenmiş ve koşuyu tamamlama süreleri kaydedilmiştir, bu süreler öğrencilere

de bildirilmiştir. Daha sonra parkuru benzer zamanda bitiren öğrenciler cinsiyetlerine bakılmaksızın eşleştirilerek, aynı parkuru yan yana koşmaları istenmiştir. Deneye katılan öğrencilerin performanslarının akademik bir çalışmada kullanılacağından haberleri yoktur ve deney sonunda herhangi bir ödül verilmemiştir, hatta deneyde kullanılan 40 metrelik koşu öğrencilerin beden eğitimi derslerinde sıklıkla yaptıkları rutin bir uygulamadır. Öğrencilerin tek başlarına koştuğu ilk aşamasında koşucuların performansında toplumsal cinsiyete dayalı anlamlı bir fark ortaya çıkmamıştır. Ancak rekabetin söz konusu olduğu ikinci aşamada erkek deneklerin ilk aşamaya göre performanslarını anlamlı bir şekilde arttırdığı, kadın deneklerin ise tam aksine rekabet koşulları altında performanslarını düşürdüğü gözlemlenmiştir. Bu deneyin sonuçları, farklı ortamlarda performans dayalı rekabeti içeren pek çok deneysel çalışmada yinelenmiştir: Kadın denekler rekabetsiz ortamda kendi performans düzeylerini ve diğer deneklerin performans düzeylerini açıkça gözlemleyebildikleri halde, rekabet söz konusu olduğunda kapasitelerinden daha düşük performans sergilemekte; erkek denekler ise tam aksine rekabet altında performanslarını arttırmaktadır.

Bu olguyu tamamen biyolojik ve evrimsel nedenlere dayandıran, farkı üremenin cinsiyetler arasındaki farklı maliyetine bağlayan araştırmalar vardır (örneğin Knight, 2002 ve Campbell, 2013). Gneezy ve Rustichini'nin deneyine katılanların çok genç yaşta olmalarından dolayı, ilk bakışta rekabet karşısındaki tavır farklılıklarının tamamen biyolojik temelli olduğu kanısı da ortaya çıkabilir. Ancak, çocukların 1 yaşından itibaren içine doğdukları toplumlara ait toplumsal cinsiyet normlarının etkisi altına girdiklerini gösteren araştırmalar da mevcuttur. Örneğin Berenbaum vd.'ye (2008) göre erkek çocuklara genellikle kendilerine güvenme ve iddialı olma aşılırken kızlara empati ve eşitlikçilik aşılacaktır. İktisatçı gözüyle, kadınlarda rekabet koşulları altında gözlemlenen performans azalışı aynı zamanda toplumsal refah açısından da sorunludur; sonuçta bu durum kadınlarda var olan potansiyelin etkin bir biçimde üretkenliğe dönüştürülmesini engellemektedir. Bu açıdan, rekabet karşısında tavrı belirleyen biyoloji dışındaki çevresel ve kurumsal etkilerin belirlenmesi önem taşımaktadır.

Bu açıdan Niederle vd.'nin (2013) kadınlara uygulanan pozitif ayrımcılığın sonuçlarını deneysel olarak irdeledikleri çalışma önemlidir. Yazarlar, daha önceki çalışmalarında kadın deneklerde gözlemledikleri rekabetçi koşullar altında matematik problemleri çözerken ortaya çıkan performans düşüşünden ve kadınların rekabete girmede erkeklere görece daha çekingen davranmasından ilham alarak, pozitif ayrımcılık içeren bir deney kurgulamışlardır. Deneyde 42 erkek ve 42 kadın denek, üç kadın ve üç erkekten oluşan 14 gruba ayrılmıştır. Kontrol gruplarını oluşturan 7 gruptaki deneklere matematik problemleri

verilmiş ve iki farklı ödeme seçeneği sunulmuştur. Birinci seçenekte denekler birbiriyle rekabet etmeksizin doğru çözdükleri problem başına 0,50 dolar ödül alacaklardır. Rekabetçi seçenekte ise grup içinden en çok problemi doğru çözen iki kişi çözdükleri problem başına 1,50 dolarla ödüllendirilecek, kalan 4 kişi ise herhangi bir ödül almayacaktır. Deney gruplarında rekabetsiz seçenek ayırdır, ancak rekabet içeren seçenekte ödül kazananlardan biri daima grup içindeki 3 kadın içinden en iyi performansı sergileyen denek olmaktadır. Diğer kazanan için ise, kalan 5 kişi içinden en iyi performans gösteren denek toplumsal cinsiyete bakılmaksızın seçilmektedir. Oyunun kuralları denekler tarafından önceden bilinmektedir. Deneyin sonuçları, kadınlara kazananlar içinde eşit temsil hakkı garantisi verildiği durumda kadınların rekabet içeren seçeneği seçme oranının arttığını, bunun karşısında erkeklerin rekabete yönelik tercihlerinin azaldığı yönündedir. Deneyde uygulanan pozitif ayrımcılığın iktisadi etkinliğini hem arttırma hem de azaltma potansiyeli vardır: Eğer rekabet olmadığı koşullarda yüksek performans gösteren kadınlar rekabete girmeye pozitif ayrımcılık sayesinde ikna olurlarsa, yüksek performans daha yüksek miktarda parayla ödülleniş olacaktır. Öte yandan pozitif ayrımcılık yüzünden, yüksek performans gösteren erkeklerin elenip daha düşük performans gösteren kadınların seçilmesi durumunda iktisadi etkinlik düşecektir. Deneyin sonuçları genel düzeyde birinci senaryonun geçerli olduğunu göstermiştir, diğer bir deyişle pozitif ayrımcılık altında kadınlarda rekabet karşısında ortaya çıkan kendine güven eksikliği ortadan kalkarken, erkeklerde gözlemlenen aşırı özgüvene de törpülenmiştir. Hatta, uygulanan pozitif ayrımcılık birçok grupta ödüllendirilenlerin ikisinin de kadın olmasına yol açmış, yani pozitif ayrımcılık kuralını uygulamaya gerek bile kalmamıştır. Bu sonuç, kadınlardaki rekabet karşısında gösterilen çekingenliğin büyük ölçüde kurumsal ve çerçeve etkilerinden kaynaklandığını göstermesi açısından önemlidir.

Kadınlarda gözlemlenen rekabetten kaçınma davranışının daha çok sosyo-kültürel etmenlerden kaynaklandığı gösteren bir diğer davranışsal deney çalışması ise Gneezy vd.'dir (2009). Bu çalışma için Tanzanya'da yaşayan ataerkil Maasai aşireti ve Hindistan'da yaşayan anasoylu Khasi aşireti seçilmiştir. Maasai aşireti tamamen hayvancılıkla geçinmektedir. Aşiretteki erkekler 30 yaşından önce evlenmemektedir. Çok eşlilik yaygındır ve orta yaşlı bir erkeğin çoğunlukla kendinden çok daha genç birçok karısı vardır. Aşiretteki erkeklere kaç çocukları olduğu sorulduğunda sadece erkek çocuklarını saymaktadırlar. Kadınların herhangi bir miras hakkı yoktur, sağlık hizmeti almak için şehre gitme dâhil her kararlarında kocalarından, kocaları ölmüşse de köyün en yaşlı erkeğinden izin almak zorundadırlar. Khasi aşiretinde ise aile hayatı en yaşlı kadın birey etrafında şekillenmektedir. Matriark konumundaki yaşlı kadının evlenmemiş, dul veya boşanmış tüm erkek akrabaları da matriarkla beraber yaşamaktadır. Matriarkin en genç kızı evlense dahi annesinin evinde kalmakta, annesi öldüğünde onun

yerine geçmektedir. Matriarkın yaşça daha büyük kızları ise evlenince aile evine komşu evlerde ikamet etmekte, damatlar eşleriyle yaşasalar bile kendi annelerinin evinde de kısmen ekonomik sorumluluk üstlenmektedirler. Buna rağmen Khasi kadınları, genellikle ataerkil toplumlarda erkeklerin üstlendiği savaşçılık, avcılık ve din adamlığı gibi rolleri üstlenmemektedir; ancak erkeklerin önemli bir kısmının toplumsal rol ve konumları katı ataerkil toplumdaki kadınlarla benzeşmektedir. Erkeklerin mülkiyet hakkı yoktur, buna rağmen eşlerinin ve çocuklarının geçimini sağlamak zorundadırlar. İlginç bir şekilde erkeklerin bu ikinci sınıf konumu son yıllarda aşiret içinde bir “erkek hakları” hareketinin yükselmesine neden olmuştur.

Bu iki aşirete uygulanan deneyde, katılımcılardan bir kovaya üç metre uzaklıktan tenis topları atmaları istenmiştir. Oyuna başlanmadan önce deneklere iki farklı ödül mekanizmasından hangisini tercih edecekleri sorulmuştur. Birinci seçenekte rekabet söz konusu değildir, kovaya soktukları her top için eşleştikleri kişinin performansından bağımsız olarak belli miktarda para alacaklardır (500 Tanzanya şilini ya da 20 Hindistan rupisi). İkinci seçenekte ise, eşleştikleri kişiden daha fazla topu kovaya soktukları durumda top başına birinci seçenektekinin üç katı ödül alacaklar (1500 Tanzanya şilini veya 60 Hindistan rupisi), rakiplerinden daha az top soktukları durumda ise hiçbir ödül almayacaklardır. Deney, deneklerin kiminle rekabet ettiklerini deney sırasında ve sonrasında bilmeyecekleri şekilde düzenlenmiştir. Deney sonuçlarına göre, ataerkil Maasai aşiretinde erkeklerin yüzde 50’si ve kadınların yüzde 26’si rekabet seçeneğini seçmiştir. Anasoyle Khasiler’de erkeklerin yüzde 39’u, kadınların ise yüzde 54’ü rekabet seçeneğine yönelmiştir. Diğer bir deyişle, rekabet deneyleri tarihinde ilk kez bir toplumda kadınların erkeklerden daha çok rekabete istekli olduğuna rastlanmıştır. Bu durum, rekabet karşısındaki tutumun biyolojik kökenleri olsa da, asıl önemli etmenlerin çevre ve kültür kaynaklı olduğuna işaret etmektedir.

Toplumsal Tercih Deneyleri ve Toplumsal Cinsiyet

Deneyisel iktisat, standart kuramın ortaya attığı kusursuz düzeyde rasyonel ve sadece kendi çıkarlarını gözetken *homo economicus* yaklaşımına iki temel eleştiri getirmiştir. Bunlardan ilki rasyonelliğin sınırlarına ilişkindir: Kararlar üzerinde uzun uzun düşünülerek ve hesaplamalar yapılarak alınsa dahi, üzerine karar verilen şeye dair ilk izlenimler ve öğrenilmiş kalıplardan bağımsız olarak alınmaz. Dolayısıyla tercihler referans ve çerçeveleme etkilerinden bağımsız değildir. Bu kısımda yoğunlaşacağımız ikinci eleştiri ise, bireylerin iktisadi kararları alırken sadece kendilerinin değil başkalarının fayda düzeyini de göz önünde bulundurduğudur. Basitçe toplumsal tercihler olarak adlandırılan bu durumda, bireylerin fayda fonksiyonları etkileşim içinde oldukları diğer bireylerin fayda düzeyini de içerir.

Toplumsal tercihler diğerkâmlık (altruizm) ve karşılıklılık (reciprocity) şeklinde modellenebilir. Diğerkâmlık modellemesinde birey kendi kazanç düzeyini azaltma pahasına da olsa karşısındakinin kazancını yükseltmeyi tercih edebilir ve herhangi bir karşılık beklentisi yoktur. Karşılıklılık modellemesi ise daha karmaşık ve çok yönlüdür: Bireyler kendilerine fayda sağlayanları maliyetli de olsa ödüllendirmeyi, kendilerine zarar verenleri ise yine maliyetli de olsa cezalandırmayı seçebilirler.

Diğerkâmlık davranışı genellikle, ilk olarak 1994'de Forsythe vd. tarafından tasarlanan diktatör deneyi kullanılarak ölçülür. Deneyde, önerici rolündeki deneğe bir miktar para verilir ve rasgele eşleştirildiği ancak kimliğini bilmediği alıcı rolündeki deneğe bu paranın bir kısmını verebileceği söylenir. Alıcı rolündeki deneğin herhangi bir karar alması söz konusu değildir, dolayısıyla alıcının ultimatòm oyunundaki gibi öneriyi reddederek önericiyi cezalandırma seçeneği yoktur. Standart modelin varsayımları altında diktatör oyununda önerenin alıcıya herhangi bir pozitif miktar aktarması beklenmez, çünkü sıfırın üzerindeki her öneri fayda maksimizasyonuna aykırı olacaktır. Diktatör deneylerinin sonuçları, denek gruplarının karakteristik özelliklerine ve yaşadıkları ülkelere göre farklılık gösterebilse de, tutarlı bir şekilde pozitif miktarların önerildiğini hatta kimi uygulamalarda önerilerin medyan değerinin başta verilen paranın yüzde 30'una yaklaştığını göstermektedir; eşit paylaştırmalara da sıklıkla rastlanmaktadır (Bolton vd., 1998).

Diktatör oyunları sırasında kadın deneklerin erkeklere nazaran daha cömert davrandığı sıklıkla karşılaşılan bir olgudur (Eckel ve Grossman, 1998; Bolton ve Katok, 1995). Bu sonuçlar, gerçek hayatta gözlemlenen hayır kurumlarına bağış miktarları farklarıyla örtüşmektedir (Johnson ve Eller, 1998) Daha ilginç bir bulgu ise, kadınların karşı tarafa gönderdiği miktarların deney kurulumundaki değişikliklere daha duyarlı olmasıdır. Örneğin Andreoni ve Vesterlund (2001) karşı tarafa yapılan ödemelerin maliyetini aşama aşama değiştirerek uyguladıkları diktatör deneylerinde, maliyetler düşükken erkeklerin daha cömert davrandıklarını, ancak maliyet belli bir düzeye ulaştıktan sonra kadınların karşı tarafa gönderdikleri miktarın erkeklerinkinden anlamlı olarak daha büyük olduğunu göstermiştir. Ben-Ner vd. (2004) ise alıcı deneklerin toplumsal cinsiyetinin bazı kurulumlarda öneren tarafından bilindiği bir seri diktatör deneyi uygulamıştır. Bu deneylerin sonuçlarına göre, karşı tarafın toplumsal cinsiyeti bilinmediğinde kadınlar 10 dolardan ortalama 3,29 doları karşı tarafa aktarmakta, erkekler ise ortalama 3,41 dolar aktarmaktadır. Alıcının erkek olduğunun bilindiği kurulumda ise aktarılan ortalama miktar kadınlarda 3,81, erkeklerde 3,50 dolardır. İlginç bir şekilde karşı tarafın kadın olduğunu bilen kadın denekler ortalama sadece 2,19 dolar göndermiştir,

aynı senaryoda erkeklerin gönderdiği miktar ise ortalamada 3,71 dolardır. Diğer bir deyişle erkek diktatörlerin gönderdiği miktarlar alıcının toplumsal cinsiyetinden istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilenmezken, kadın diktatörler kadın alıcılar karşısında anlamlı bir şekilde daha az cömert davranmaktadırlar. Aynı deneyde karşı tarafın toplumsal cinsiyeti değil de eyalet dışından gelip gelmediği bilgisi diktatör deneklere verildiğinde yine kadınların aktardığı miktar anlamlı biçimde düşmüş, erkeklerin davranışında anlamlı bir değişiklik olmamıştır. Benzer bir sonuç Houser ve Schunk'un (2009) 8-10 yaş arası öğrencilere başlangıçta 20 şeker vererek oynattığı diktatör oyununda da gözlemlenmiştir. Bu çalışmada kız diktatörler genel olarak oğlanlara göre daha cömert davranmış, ancak karşılarındakinin de kız olduklarını öğrendiklerinde anlamlı bir biçimde daha az şeker yollamışlardır (oğlanlara ortalamada 9,8, kızlara ortalamada 7,9). Erkeklerde karşıdakinin toplumsal cinsiyetine göre anlamlı bir fark gözlemlenmemiştir. Özetle, diktatör deneylerinde genel olarak erkeklerin tercihinin daha çok kişisel kazançlarını maksimize etmeye yönelik olduğu, kadınların ise daha eşitlikçi paylaşımlara yöneldiği söylenebilir; ancak karşı tarafın toplumsal cinsiyeti veya doğdukları yer gibi bilgilerin açıklanmasının kadın deneklerin davranışlarını daha çok etkilediği de gözlemlenmiştir.

Ültimat oyunlarında, diktatör oyunlarında olduğu gibi denekler rassal bir şekilde önerici ve alıcı olarak atanmaktadır. Ancak ultiatom oyununda, alıcının önerilen miktarı reddetme hakkı vardır; öneri reddedildiğinde iki tarafa da ödeme yapılmamaktadır. Bu yönüyle, ultiatom oyunları (önerenler açısından) kısmen diğerkâmlık eğilimini ölçse de, alıcıya önereni cezalandırma olanağı tanıdıkları için temelde karşılıklılık davranışını ölçmektedir. Aslında, sosyal tercihleri reddeden standart iktisadi model açısından diktatör ve ultiatom oyunu arasında herhangi bir fark yoktur: Diktatörler standart modele göre davrandıklarında karşı tarafa herhangi bir ödeme yapmayacak, ultiatom oyununda ise önericiler verebilecekleri en küçük miktarı önerecek, alıcılar ise sadece kendi kazançlarına odaklı oldukları için bu öneriyi daima kabul edeceklerdir. Ancak ultiatom deneylerinin sonuçları bu öngörüğü yanlışlamaktadır: Sonuçlar deney kurulumundan ve denek gruplarının özelliklerinden etkilense de, ortalama öneriler yüzde 45'e yaklaşmakta ve genellikle yüzde 20'nin altındaki öneriler reddedilmektedir (Thaler, 1988).

Ültimat oyununda sergilenen karşılıklılık (düşük önerileri reddederek cezalandırma) davranışında toplumsal cinsiyete dayalı farklar gözlemlenmiştir, ancak bu farklar konusunda genelleme yapmak bir hayli güçtür. Örneğin, Eckel ve Grossman'ın (2007) deneysel çalışmasında önerilebilecek en düşük miktar olan 1 doların reddedilme oranı hem alıcının hem de önerenin toplumsal cinsiyetine göre değişkenlik göstermektedir: Erkek önericilerden gelen 1 dolarlık önerileri

erkek alıcıların yüzde 80'i, kadın alıcıların ise yüzde 61'i reddetmiştir. Bunun karşısında kadın önericilerden gelen 1 dolarlık önerilerin reddedilme oranı erkek alıcılarda yüzde 64, kadınlarda ise sadece yüzde 22'dir. Önerenlerin toplumsal cinsiyeti kesin olarak bilinmediği durumda ise erkeklerin yüzde 83'ü kadınların ise yüzde 58'i düşük önerileri reddetmektedir. Eckel ve Grossman'ın deneyinde önerici ve alıcılar dört kişilik gruplar halinde yüz yüze oturtulmuşlardır; denekler tam olarak kiminle eşleştirdiklerini bilmeseler bile karşıdaki dört kişiden biriyle eşleştiklerini bilmektedirler. Aynı zamanda bazı kurulumlarda eşleştikleri kişinin toplumsal cinsiyet bilgisini alıcılara bildirilmektedir. Oyun aynı gruplandırma içinde farklı rol eşleştirmeleriyle 8 kere tekrarlanmakta, denekler her rolü ve toplumsal cinsiyet eşleştirmesini birer kez deneyimlemektedirler. Bu deney kurgusunda önerici ve alıcılar arasındaki "sosyal mesafe" epey düşüktür; yani denekler kimle eşleştirildiklerini her aşamada tam olarak bilemeseler bile yüksek bir olasılıkla doğru bir biçimde tahmin edebilmektedirler. Ayrıca eşleşen denekler oyunun sonunda aynı kişiyle farklı rollerde bir kez daha eşleşeceklerini bilmektedirler. Bulgulara göre, erkek alıcılar erkek önericileri cezalandırmaktan çekinmemekte birlikte, kadın önericileri cezalandırırken ise daha cömert davranmaktadırlar. Asıl çarpıcı sonuç, kadın alıcıların kadın önericileri cezalandırma oranının çok düşük olmasıdır, burada sergilenen "kadın dayanışması" yukarıda bahsedilen diktatör oyunlarındaki sonuçlarla bir ölçüde çelişmektedir. Kadınlar, karşı tarafı ödüllendirirken kadınlara daha az cömert davranmakta, ancak karşı tarafa ceza verirken erkeklere daha acımasız davranmaktadır. Erkekler ise ödüllendirirken karşıdaki denek'in toplumsal cinsiyetine göre farklı davranmamakta, ama cezalandırırken kadınlara daha ılımlı davranmakta, erkeklere ceza vermekten çekinmemektedir.

Bunun yanında, Solnick'in (2001) ultimatömler deneyi kurgusunda denekler arası sosyal mesafe çok daha büyüktür. Denekler hiçbir şekilde birbirlerini görmemektedir, aynı zamanda alıcılardan karşı tarafın önerisini görmeden önce, reddetmeyecekleri minimum öneriyi yazmaları istenmiştir. Bu kurguda gösterilen davranış, Eckel ve Grossman'ın çalışmasından tamamen farklıdır: Hem erkek hem de kadın alıcılar açısından kadın önericiden gelecek ve reddedilmeyecek minimum öneri, erkek önericilerinkine göre anlamlı bir şekilde yüksektir: Hem erkek hem de kadın alıcılar kadınlara karşı daha acımasız olacaklarını beyan etmişlerdir. Bu yönüyle, Solnick'in araştırması diktatör oyunları sonuçlarına paralel niteliktedir.

Özet ve Yorumlar

Bu çalışmada davranışsal iktisat deneylerinde risk, rekabet ve toplumsal tercihlerde gözlemlenen toplumsal cinsiyete dayalı farklar gözden geçirilmiştir. İncelenen deneylerde genel olarak, deney ortamında kadın ve erkeklerin

seçimlerinde tutarlı farklar ortaya gözlemlense de, bu farklılıkların çerçeveleme ve sosyo-kültürel etmenlere büyük ölçüde duyarlı olduğu ortaya çıkmıştır.

Modern Batı toplumlarında uygulanan deneylerde, soyut olarak tanımlanmış şans oyunları deneklere uygulandığında kadınların genelde erkeklere nazaran daha çok riskten kaçınma davranışı sergilediği gözlemlenmiştir. Deney ortamı dışından toplum bilimsel ve iktisadi gözlemler de bu sonuca paralellik göstermektedir. Bu tercih farkların, sadece evrimsel ve biyolojik yaklaşımlarla açıklayan indirgemeci tutum, kimi zaman kadınların istihdama düşük katılımını, kariyerlerinde yükselmelerindeki engelleri, kadın ve erkek çalışanlar arasındaki ücret açığına meşrulaştırmak amacıyla kullanılmaktadır: Kadınlar “doğaları gereği” riskten kaçınmakta, risk alma karşısındaki bu çekingen tutumları da onların kariyerlerinde yükselmelerini engellemektedir. Bu yaklaşım birkaç yönden sorunludur: Öncelikle kadınların erkeklere göre daha az risk almayı tercih etmesi mutlaka olumsuz bir durum olmayabilir; yaşanan son küresel finans krizde, yüksek özgüvenle aşırı risk alan bir grup erkek yöneticinin aldığı kararların ne kadar maliyetli olduğunu ortaya koymuştur. Yukarıda incelenen Powell ve Ansic’in (1997) uyguladığı gerçek piyasa verilerini kullanan finansal yatırım deneyinde, kadın denekler erkeklere göre daha az risk alarak daha çok kazanç elde etmişlerdir. İkinci olarak, basit şans oyunlarında ya da karşıdan karşıya geçerken sergilenen risk tutumunun hayattaki her kararda aynı şekilde kendini göstereceğini varsaymak aşırı düzeyde güçlü bir varsayımdır. Schubert vd. (1999), risk içeren bir durumun sadece tanımının değiştirilmesiyle kadın ve erkek arasındaki farkların ortadan kaybolduğunu göstermiştir. Kadınlar soyut olarak tanımlanan şans oyunlarında riskten kaçınırken, birebir aynı riskleri taşıyan durumlar sigorta alımı veya gelecek için yatırım olarak tanımlandığında erkek ve kadınlar arasındaki davranış farkları ortadan kalkmaktadır.

Biyoloji temelli indirgemeci yaklaşımın üçüncü sorunu ise, modern insanın davranışlarında biyolojinin etkilerine aşırı önem atfetmesidir. Çin’de yaşayan anasoylu Mosuo aşiretindeki kadınların deneysel ortamda risk alma davranışı hem komşu köyde yaşanan ataerkil Yi aşiretindeki kadınlardan, hem de modern Batı toplumlarında yaşayan kadınlardan çok farklıdır; kültürel yapıdaki veya kadınların yüzleştiği ayrımcılık düzeyindeki değişiklikler, biyolojik etmenleri baskılayarak risk karşısındaki tavrı da değiştirmektedir. Anasoylu Mosuo ve ataerkil Yi aşiretine ait ilginç bir diğer gözlemse, Mosuo aşiretindeki erkeklerin risk tutumlarında ortaya çıkmıştır: anasoylu bir toplum yapısında yaşayan bu erkeklerin risk tavırları modern toplumlardaki erkeklerden ciddi oranda farklı değildir.

Rekabet karşısında tavrı inceleyen deneylerin en basit kurulumlarında, kadınlar kendi performanslarını ve eşleşecekleri rakiplerin performanslarını tam

olarak bildikleri halde rekabetten kaçınmaktadır, rekabet etme durumunda kaldıklarında ise genel olarak kendi kapasitelerinden daha düşük performans sergilemektedirler. Erkeklerde ise rekabet koşulları performansı arttırmakta, rekabet bir seçenek olarak sunulduğu durumlardaysa kimi erkekler temelsiz bir özgüven sergilemektedirler. Toplumsal cinsiyetler arasında bu tutum farkı yine biyolojik indirgemeci bir tavırla ele almak ve bu yolla kadınların yüzleştiği ayrımcılığın etkileri yok saymak hatta haklı çıkarmak gerek akademik gerekse politik çevrelerde gözlemlenebilen bir tutumdur (örneğin Campbell, 2013). Öncelikle, rekabet karşısındaki tutumda çocukluktan itibaren dayatılan şartlanmaları göz ardı etmek aşırı indirgemeci bir yaklaşımdır. Günümüzde bile gerek aile içinde gerek eğitim kurumlarında kızlara eşitlikçi ve duygudaş (empatik) roller dayatılmakta, oğlanlarda ise iddialı tavırlar ve ön plana çıkma çabası cesaretlendirilmektedir. İster biyolojik ister kültürel kökenli olsun, rekabet içeren durumlar karşısında kadınlarda ortaya çıkan çekingen tavır ve erkeklerde görülen aşırı özgüven her iki toplumsal cinsiyet açısından da iktisadi anlamda sorunludur: Yüksek potansiyele sahip bir kadının rekabetten kaçınması sebebiyle yerini düşük potansiyelli bir erkeğe bırakması iktisadi anlamda verimsizliğe yol açacaktır. Niederle vd.'nin (2013) pozitif ayrımcılığı içeren deneysel kurgusu bu açıdan aydınlatıcıdır. Kadınlara rekabet içeren durumlarda eşit temsil garantisinin sunulması, teoride verimsizliğe yol açacak bir durum olarak görünse de, deney sonucunda toplam verimi arttıran bir düzenleme olmuştur. Tek bir deneyin sonuçlarından genellemeye gitmek sakıncalı olsa da, bu bulgular eşit ekonomik fırsatlara yönelik programlara yöneltilen eleştirilere karşı bir kanıt sunmaktadır. Daha çarpıcı olan, rekabet karşısındaki toplumsal cinsiyete dayalı tavır farklılıklarının anasoylu aşiretlerde tam aksi yönde değişmesidir: Gneezy vd.'nin (2009) sonuçlarına göre anasoylu Khasi aşiretindeki kadınların rekabet tercihleri ataerki toplumlardaki erkeklerle benzeşmekte, Khasi erkekleri ise ataerki toplumlardaki kadınlarla birebir aynı düzeyde olmasa da, belli bir düzeyde rekabetten kaçınma davranışı sergilemektedirler. Özetle, değişik toplum yapıları biyolojik etmenleri tamamen ortadan kaldırmaya bile büyük ölçüde baskılamaktadır.

Kadın ve erkeklerin sosyal tercih farklılıkları deney kurulumundan büyük ölçüde etkilenmektedir. Kadınlar diktatör oyunlarında erkeklerle göre daha cömert bir tavır sergilemekte, ultimatö oyunlarında ise düşük katkıları cezalandırmakta daha çekingen davranmaktadırlar. Ayrıca, her iki deneyde de deneysel uyarılardaki değişikliklere daha fazla tepki göstermektedirler. Daha ilginç, denekler arasındaki sosyal mesafe yükseldikçe (olası olarak eşleştirildiği diğer denekleri hiç görmedikleri durumda), kadın denekler diğer kadın deneklere karşı erkek deneklere davrandıklarından daha az cömert davranmakta, kadın denekleri daha sık cezalandırmaktadırlar. Ancak sosyal mesafenin azaldığı,

deneklerin eşleştiği kişilerin kimliğini tam olarak bilmemekle birlikte seçimleri yüz yüze yaptıkları ortamlarda kadınlar arasındaki dayanışma artmaktadır. Kadınların diktatör deneylerindeki tavırları onların empatiye daha açık olduklarını ve eşitliğe önem verdiklerini göstermektedir, ancak bu dayanışmaya açık tavır (sosyal mesafenin yüksek olduğu deney kurulumlarında) diğer kadınlar karşısında bir ölçü azalmaktadır.

Sonnot

¹ Risk alma düzeyindeki toplumsal cinsiyete dayalı farklılıklara yoğunlaşan davranışsal iktisat deneylerinin sonuçlarına geçmeden önce okuyucuya bir ikazda bulunmak yerinde olacaktır. Toplumsal cinsiyet gibi önceden belirlenen ve öz seçime dayalı olmayan özelliklere göre gruplandırılmış denekler arasındaki davranış farklılıkları belirlemeyi amaçlayan araştırmacılar, gözlemlenen davranışlarda gruplar arasında istatistiksel anlamlı farklılıkların bulunamaması durumunda sonuçları yayınlamamayı tercih edebilmektedir. Bu durum kısmen araştırmacıların kişisel tercihlerinden kaynaklanabilse de, daha çok kesin bir şekilde ifade edilemeyen sonuçların dergi editörleri ve hakemler tarafından kabul edilme olasılığının düşüklüğüne bağlıdır. Yukarıda belirtilen sosyolojik ve iktisadi bulgular da göz önüne alındığında araştırmacıların risk konusunda toplumsal cinsiyet tabanlı farklar bulma motivasyonu ve buna bağlı olarak fark tespit edilmediğinde sonuçları yayınlamadaki isteksizliği artabilecektir. Halbuki, özellikle politika tasarımı açısından davranışta anlamlı toplumsal cinsiyet farklılıklarının olmadığı yönündeki kanıtlar en az bu farklılıkları destekleyen kanıtlar kadar değerlidir. Bunun yanında, toplumsal cinsiyet grupları arasında gözlemlenen farklılıklar, aynı grup içindeki deneyler arasındaki farklılıklardan daha düşük düzeyde olabilmektedir. Bu tarz durumlarda, yine kişisel tercihler ve çalışmayı yayınlatabilme kaygıları nedeniyle araştırmacılar gruplar arası farklılıklara gereğinden fazla vurgu yapmayı seçebilirler. Son olarak, gözden geçirilecek araştırmaların gruplar arasında *ortalamada* gözlemlenen farkları belirttiği akıldan çıkarılmamalıdır: Örneğin kadınlar grubunda erkeklere göre daha az riskli tercihlere yöneldiğini gösteren bir çalışma tüm kadınların tüm erkeklere göre daha düşük risk iştahı olduğu anlamına gelmez. Bu etmenin göz ardı edilmesi, kadınlara yönelik yerleşik önyargıların ve ayrımcılığın perçinlenmesine neden olma tehlikesini taşımaktadır. Deneysel sonuçlar karmaşık toplumsal sorulara sistematik ve kontrollü bir ortamda türetilen cevaplar sunması açısından değerli olsa da, deneysel yöntemdeki farklılıklar ve deneklerin seçilimi gibi etmenler bu sonuçların toplum düzeyinde genellenebilirliğini ciddi ölçüde azaltmaktadır.

Kaynakça

Andreoni J ve Vesterlund L (2001). Which is the Fair Sex? Gender Differences in Altruism. *The Quarterly Journal of Economics*, 116(1), 293-312.

Ashraf N, Camerer C F ve Loewenstein G (2005). Adam Smith, Behavioral Economist. *Journal of Economic Perspectives*, 19(3), 131-145.

Öneş U (2019). Davranışsal İktisat Deneylerinde Toplumsal Cinsiyet Temelli Farklar. *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 411-434.

Berenbaum S A Martin C L ve Ruble D N (2008). Gender Development. *Child and Adolescent Development: An Advanced Course*, 647-695.

Bertrand M ve Hallock K F (2001). The Gender Gap in Top Corporate Jobs. *ILR Review*, 55(1), 3-21.

Black S E ve Strahan P E (2001). The Division of Spoils: Rent-Sharing and Discrimination in A Regulated Industry. *American Economic Review*, 91(4), 814-831.

Blanchard O J (2009). *The Crisis: Basic Mechanisms and Appropriate Policies* (No. 9-80). International Monetary Fund.

Bolton G E ve Katok E (1995). An Experimental Test for Gender Differences in Beneficent Behavior. *Economics Letters*, 48(3-4), 287-292.

Bolton G E Katok E ve Zwick R (1998). Dictator Game Giving: Rules of Fairness Versus Acts Of Kindness. *International Journal of Game Theory*, 27(2), 269-299.

Bruni L ve Sugden R (2007). The Road Not Taken: How Psychology Was Removed From Economics, And How It Might Be Brought Back. *The Economic Journal*, 117(516), 146-173.

Campbell A (2013). *A Mind of Her Own: The Evolutionary Psychology of Women*. OUP Oxford.

Charness G ve Gneezy U (2012). Strong Evidence for Gender Differences in Risk Taking. *Journal of Economic Behavior Ve Organization*, 83(1), 50-58.

Colander D, Goldberg M, Haas A, Juselius K, Kirman A, Lux T ve Sloth B (2009). The Financial Crisis and the Systemic Failure of the Economics Profession. *Critical Review*, 21(2-3), 249-267.

Di Tella R, MacCulloch R J ve Oswald A J (2001). Preferences over Inflation and Unemployment: Evidence from Surveys of Happiness. *American Economic Review*, 91(1), 335-341.

Eckel C C ve Grossman P J (1998). Are Women Less Selfish Than Men?: Evidence From Dictator Experiments. *The Economic Journal*, 108(448), 726-735.

Eckel C C ve Grossman P J (2001). Chivalry and Solidarity in Ultimatum Games. *Economic Inquiry*, 39(2), 171-188.

Forsythe R, Horowitz J L, Savin N E ve Sefton M (1994). Fairness in Simple Bargaining Experiments. *Games and Economic Behavior*, 6(3), 347-369.

Gneezy U, Leonard K L ve List J A (2009). Gender Differences in Competition: Evidence from a Matrilineal and a Patriarchal Society. *Econometrica*, 77(5), 1637-1664.

Gneezy U ve Rustichini A (2004). Gender and Competition at a Young Age. *American Economic Review*, 94 (2): 377-381.

Gong B ve Yang C L (2012). Gender Differences in Risk Attitudes: Field Experiments on the Matrilineal Mosuo and the Patriarchal Yi. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 83(1), 59-65.

Henrekson M ve Stenkula M (2009). Why Are There So Few Female Top Executives in Egalitarian Welfare States?. *Independent Review*, 14(2).

Hoffmann A O, Post T ve Pennings J M (2013). Individual Investor Perceptions and Behavior during the Financial Crisis. *Journal of Banking & Finance*, 37(1), 60-74.

Houser D ve Schunk D (2009). Fairness, Competition and Gender: Evidence from German Schoolchildren. *Journal of Economic Psychology*, 30(4), 634-641.

Jianakoplos N A ve Bernasek A (1998). Are Women More Risk Averse?. *Economic Inquiry*, 36(4), 620-630.

Johnson B W ve Eller M B (1998). Federal Taxation of Inheritance And Wealth Transfers. In *Inheritance and Wealth in America* (pp. 61-90). Springer, Boston, MA.

Klein N (2007). *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. Macmillan. s. 9-10.

Knight J (2002). Sexual Stereotypes. *Nature*, 415(6869), 254.

Kungl. Vetenskapsakademien (1978) <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1978/press-release/>, Erişim tarihi 12 Nisan 2019.

Lundberg U ve Frankenhaeuser M (1999). Stress and Workload of Men and Women in High-Ranking Positions. *Journal of Occupational Health Psychology*, 4(2), 142.

Naudé W (2009). The Financial Crisis of 2008 and the Developing Countries (No. 2009/01). WIDER Discussion Papers, World Institute for Development Economics (UNU-WIDER).

Nelson JA (2016). Not-So-Strong Evidence for Gender Differences in Risk Taking. *Feminist Economics*, 22(2), 114-142.

Niederle M, Segal C ve Vesterlund L (2013). How Costly is Diversity? Affirmative Action in Light Of Gender Differences in Competitiveness. *Management Science*, 59(1), 1-16.

Pawlowski B, Atwal R ve Dunbar R I M (2008). Sex Differences in Everyday Risk-Taking Behavior in Humans. *Evolutionary Psychology*, 6(1), 29-42.

Polachek S (1981). Occupational Self-Selection: A Human Capital Approach to Sex Differences in Occupational Structure. *The Review of Economics and Statistics*, 63(1), 60-69.

Powell M ve Ansic D (1997). Gender Differences in Risk Behavior in Financial Decision-Making: An Experimental Analysis. *Journal of Economic Psychology*, 18(6), 605-628.

PRB (2001) Record Number of Women in the U.S. Labor Force. <https://www.prb.org/recordnumberofwomenintheuslaborforce/> Erişim tarihi, 22 Nisan 2019.

Resnick S ve Wolff R (2010). The Economic Crisis: A Marxian Interpretation. *Rethinking Marxism*, 22(2), 170-186.

Roszkowski M J ve Davey G (2010). Risk Perception and Risk Tolerance Changes Attributable To the 2008 Economic Crisis: A Subtle but Critical Difference. *Journal of Financial Service Professionals*, 64(4), 42-53.

Schubert R, Brown M, Gysler M ve Brachinger H W (1999). Financial Decision-Making: Are Women Really More Risk-Averse?. *American Economic Review*, 89(2), 381-385.

Smith V L (1965). Experimental Auction Markets and the Walrasian Hypothesis. *Journal of Political Economy*, 73(4), 387-393.

Solnick S J (2001). Gender Differences in the Ultimatum Game. *Economic Inquiry*, 39(2), 189-200.

Stigler G J (1950). The Development of Utility Theory. *Journal of political economy*, 58(4), 307-327.

Szyszka A (2010). Behavioral Anatomy of the Financial Crisis. *Journal of Centrum Cathedra*, 3(2), 121-135.

Thaler R H (1988). Anomalies: The Ultimatum Game. *Journal of Economic Perspectives*, 2(4), 195-206.

Thaler R H (1990). Anomalies: Saving, Fungibility, And Mental Accounts. *Journal of Economic Perspectives*, 4(1), 193-205.

Thaler R H ve Benartzi S (2004). Save More Tomorrow™: Using Behavioral Economics To Increase Employee Saving. *Journal of Political Economy*, 112(S1), S164-S187.

TÜİK (2010) Trafik Kazaları İstatistikleri Raporu. Ankara.

Tversky A ve Kahneman D (1992). Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty. *Journal of Risk and Uncertainty*, 5(4), 297-323.

Waldron I, McCloskey C ve Earle I (2005). Trends In Gender Differences In Accidents Mortality: Relationships To Changing Gender Roles And Other Societal Trends. *Demographic Research*, 13, 415-454.

Bir “Siyasal Süreç” Olarak Fransız Sarı Yelekliler Hareketi’nin Ortaya Çıkışı

Efe Can Gürcan, Simon Fraser University School for International Studies,
ORCID: 0000-0002-5415-3163, e-posta: egurcan@sfu.ca

Özet

17 Kasım 2018 tarihinde 280 binden fazla kişinin sokağa çıkıp hükümeti protesto etmesiyle başlayan Sarı Yelekliler hareketi, Avrupa’daki kemer sıkma karşıtı protesto dalgasının belki de en güncel ve keskin tezahürünü teşkil etmektedir. Bu protestoların küresel arka planı bir yana, Sarı Yelekliler, Fransa için tarihi bir öneme sahiptir. Çünkü Sarı Yelekliler’in, Fransa’nın meşhur 1968 hareketinden beri deneyimlediği en büyük toplumsal olay olduğu iddia edilmektedir. Mevcut makale, Siyasal Süreç kuramının penceresinden ve süreç analizi tekniğine dayanarak bu hareketin başlıca hangi siyasal ve sosyo-ekonomik dinamiklere bağlı olarak ortaya çıktığı sorusuna odaklanmaktadır. Sarı Yelekliler hareketinin ortaya çıkışı, başlıca üç ana etkene bağlanabilir. İlk olarak, bu hareketin ortaya çıkıp kitleler arasında yayılmasını sağlamaya yönelik oldukça elverişli bir sosyo-ekonomik ve siyasal ortam (siyasal fırsatlar, *political opportunities*) bulunmaktadır. Bu başlık altında, yüksek gelirli kesimler lehine ilerletilen vergi adaletsizliği, satın alma gücünün düşüşü, artan işsizlik ve güvencesizlik ile özelleştirme, kamusal hizmetlerin gerilemesi ya da sona erdirilmesi gibi neoliberal kemer sıkma siyasetlerinin ivme kazanması öne çıkmaktadır. İkinci olarak, bu ortamda baskın çıkan toplumsal hoşnutsuzlukların örgütsel düzleme aktarılmasında liderlik dinamikleri ve örgütsel kuvvet etkeni (harekete geçirici yapılar, *organizing structures*) önemli bir rol üstlenmektedir. Sarı Yelekliler’in durumunda, kamusal görünürlüğü artırıcı ve gündelik yaşantıyı kesintiye uğraticı eylem repertuarlarının kullanılması belirleyici olmuştur. Eylemlerin adem-i merkezîyetçi ve ağırlıklı olarak sosyal medya ağlarına dayalı niteliği, Sarı Yelekliler’in kitleliliği ve görünürlüğüne ayrı bir güç katmıştır. Sarı Yelekliler ile ilişkilendirilen Facebook topluluklarını yöneten insanlar, kısa sürede hareketin başına taşınmıştır. Örgütsel düzlemde göze çarpan bir diğer etken de, Sarı Yelekliler’in toplumsal tabanında yaş, meslek ve sınıf bakımından var olan çeşitliliktir. Son olarak, Sarı Yelekliler hareketinin ortaya çıkışı, çerçeveleme (*framing*) etkinliklerinin siyasal ve sosyo-ekonomik ortamın koşullarıyla birebir örtüşecek şekilde ve bütünlüklü, tutarlı bir tarzda yürütülmesiyle alakalıdır. Bu durum, harekete hâkim olan slogan ve resmi taleplerin bütününe yansımıştır. Macron’un göreve gelmesinden beri kullandığı ve emekçi kesimleri doğrudan rencide edici söylemi, Sarı Yelekliler’in sergilediği kolektif eylem çerçevelerinin ana malzemesini sağlamıştır. Ayrıca, sarı yeleklerin neoliberalizm karşısında bir görünürlük sembolü olarak kullanılması kendi içerisinde bir çerçeveleme eylemi teşkil etmektedir. Makalenin küresel ve tarihsel önemde bir toplumsal olayı

açıklamaya yönelik ampirik katkısı bir yana; kuramsal olarak da, “siyasal fırsatlar” merkezli yapısalcı ve tepeden inme eğilimlere mesafe koyup, aynı zamanda özel etkenleri göz önünde bulundurarak literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Emmanuel Macron, neoliberalizm, Sarı Yelekliler, siyasal süreç, toplumsal hareketler.

The Emergence of France’s Yellow Vest Movement as a “Political Process”

Abstract

The Yellow Vest movement is perhaps the most recent and sharpest manifestation of the global wave of protests that emerged following the US economic crisis of 2007/2008. The most prominent examples of this wave of contention included the Arab Spring as well as US occupation movements and European anti-austerity protests. The Yellow Vest uprising started on November 17, 2018, when over 280,000 people took the streets to protest Emmanuel Macron’s neoliberal policies. Mass protests have even continued into the new year. The relevance of these protests does not only stem from their occurrence as part of a global wave of protests, but also from their alleged status as the most significant social event in France’s history since May 1968. This article examines the underlying political and socio-economic dynamics that triggered the Yellow Vests’ mobilization based on political-process theories and process tracing. The Yellow Vests’ emergence can be attributed to a minimum of three sets of factors. First, the Yellow Vests’ mobilization was facilitated by a favorable socio-economic and political environment (i.e. political opportunities). This environment was characterized by an increasing awareness of tax injustices favoring the upper classes, declining purchasing power at the lower levels of income, rising unemployment rates and precarity, and austerity measures such as the contraction of public services. Second, leadership dynamics and organizational strength (i.e. mobilizing structures) played a key role in transforming these grievances into collective action. The Yellow Vests relied on a rich repertoire of collective action geared to enhance their public visibility and disruptive power. Moreover, the Yellow Vests’ emergence greatly owes to the decentralized character of their mobilization and their primary reliance on social media networks. The Yellow Vests’ mobilizing structures also draw their strength from the availability of a large social base that represents a highly diverse population of different age profiles, professional groups, and social-class backgrounds. Finally, the Yellow Vests’ emergence is also attributable to their framing efforts that coherently and consistently address grievances imposed by the current political and socioeconomic environment. This is strongly reflected in the Yellow Vests’ main slogans and official demands. The Yellow Vests’ framing efforts also took their impetus from Macron’s alienating language that served to further aggrieve working-class sectors. Furthermore, the use of yellow vests as a symbol of public visibility can be considered as a framing effort to contest Macron’s offensive neoliberalism. The value and originality of this

article are twofold: to provide empirical contributions to the study of the Yellow Vest movement as part of a global wave of contention, and to transcend the structuralist and top-down tendencies of political-process theories that downplay the key role of agency by over-emphasizing the determining influence of “political opportunities”.

Keywords: Emmanuel Macron, neoliberalism, Yellow Vests, political process, social movements.

Giriş: Sarı Yelekliler Hareketi’nin Küresel Arka Planı ve Fransa için Tarihsel Önemi

2008 yılından beri Avrupa’da kitlesel protestoların yeni bir ivme kazandığı söylenebilir. Günümüzde yaşanan protesto dalgasının kökenleri, esas olarak neoliberal kapitalizmin krizinde ve kısmen Arap Baharı hareketinin küresel etkilerinde bulunmaktadır. 2007-2008 krizi, ABD’de emlak balonunun denetimden çıkmasıyla tetiklenmiştir. Finansal krizin derinleşmesi reel ekonomiyi de etkisi altına almış ve ABD’nin Büyük Buhran’dan sonra yaşadığı en derinlikli ekonomik krizine yol açmıştır (Foster ve Magdoff, 2008; Ross, 2016). En nihayetinde, milyonlarca insan evini ve işini kaybetmiştir. ABD’deki işgal hareketleri de, işte bu sürecin bir parçası olarak 2011 yılında ortaya çıkmış ve krizle birlikte bütün dünyaya yayılarak Avrupa’daki protesto dalgasına yeni bir ivme kazandırmıştır.

O halde, ABD’nin dünyaya yayılan krizini, neoliberal küreselleşmenin krizi diye adlandırmak yerinde olacaktır. Neoliberal küreselleşme; en kısa haliyle, ticari ve finansal liberalleşme, özelleştirme, emeğin esnekleştirilmesi gibi politik-ekonomik ilkelerin ABD merkezli uluslararası kuruluşların öncülüğünde hâkim paradigma haline gelişini tasvir eder (Harvey, 2007; Gürcan ve Peker 2015; Gürcan ve Mete, 2017; 2018). Amerikan toplumu bu süreçten bizzat nasibini almıştır. Örneğin, neoliberal bir ekonomik dönüşüm altında, Amerika’da yoksulluk ve eşitsizlik oranlarında ciddi artışlar yaşanmıştır (Blackmon, 2015). 1979 ve 2016 yılları arasında, GINI katsayısı %34.6’dan %41.5’e yükselmiştir (World Bank, 2019). Ulusal kıstaslara göre yoksul kategorisinde değerlendirilen ailelerin sayısı, 1979’da 5,461,000’den 2017 yılında 7,758,000’e tırmanmıştır (United States Census Bureau, 2017). 1980’li yıllarda Amerikan ekonomisinin hızla finansallaşmasıyla, hanehalkı borçlanmasının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla’ya (GSYH) oranı, 1979 yılında yaklaşık %49’dan 2017 yılında neredeyse %78’e çıkmıştır (IMF, 2019). Bu koşullara, yüksek hapsedilme ve evsizlik oranları eşlik etmektedir. Hapishane nüfusu, 1980 yılında 400,000’in altındayken, 2018 yılına kadar 2.2 milyona erişmiştir. Bu haliyle, ABD hapsedilme oranlarında dünya birincisidir (The Sentencing Project, 2016). Günümüzde, evsizliğin

553,000'den fazla insanı etkilediği tahmin edilmektedir (National Alliance to End Homelessness, 2017).

Arap Baharı süreci, Avrupa ve ABD dâhil olmak üzere dünya çapındaki neoliberalizm karşıtı hareketlere büyük bir esin kaynağı olmuştur (Della Porta, 2015; Kousis, 2016; Gürcan ve Mete, 2017; Yıldırım, 2013). Orta Doğu'nun Soğuk Savaş'tan beri yaşadığı en şiddetli toplumsal çalkantısına sahne olan Arap Baharı, 2010 yılının Aralık ayında Tunuslu genç bir sokak satıcısının polis tacizine tepki olarak kendini ateşe vermesiyle başlamış ve bölgede ondan fazla ülkeye yayılmıştır. Arap Baharı, her ne kadar Tunus'ta Ben Ali rejiminin yıkılması ve İslamcılarının başarısızlığıyla sonuçlansa da, diğer birçok ülkede yerini Arap Kışı'na bırakmıştır. 2013 yılında Mısır'da yaşanan askeri darbe ve Libya ile Suriye'de Batılı güçlerin müdahalesini takiben İslamcılarının güç kazanması, Arap Kışı'nın belki de en karanlık dönemlerine denk gelir (Otero ve Gürcan, 2016; Gürcan, 2017; Türel, 2011).

Neoliberalizm bağlamında; "Ekmek, Onur, Özgürlük" sloganının Arap Baharı protestolarıyla özdeşleşmiş olması tesadüfî değildir. Tunus ve Mısır gibi ülkelerde, protestocular otoriter yönetimlere tepki gösteredursun, aynı zamanda özelleştirmenin ve serbest ekonomi uygulamalarının sonuçlarına karşı öfkelerini yansıtmışlardır. Hayat pahalılığı, gıda enflasyonu, yüksek diplomalı işsizliği, usulsüz özelleştirme işlemleri ve keyfi işe alımlar, emek karşıtı yasalarla işten çıkarmaların kolaylaştırılması ve yolsuzluk algısının artışı Arap Baharı'nın önünü açan başlıca yapısal etkenler arasında yer alır. Bu gibi nedenlere bağlı olarak da; Tunus ve Mısır'da hareketin başını, Tunus Genel İşçi Sendikası (*Union Générale Tunisienne du Travail*, UGTT), Diplomalı İşsizler Sendikası (*Union des diplômés chômeurs*, UDC) ve Mısır Bağımsız Sendika Federasyonu işçi örgütleri çekmiştir (Hinnebusch, 2015; 2018; Allinson, 2015).

Neoliberalizmin kriziyle ilgili yapısal etkenlerin Avrupa'daki kemer sıkma siyasetleri karşıtı protestoların da önünü açmış olduğu sır değildir (Özen, 2013; Yıldırım, 2013). Avrupa'da 2008 yılında patlak veren kriz, kendini belki de en fazla yıllık büyüme oranlarının düşüşünde ve işsizlik oranlarının tırmanışında hissettirmiştir. Dünya Bankası verilerine göre, ekonomik daralmanın başını, 2009'da %5.6 ile Almanya, %5.48 ile İtalya ve %4.56 ile İrlanda çekmiştir (World Bank, 2016). Yunanistan, 2011'de %9'un üzerinde küçülerek bütün Avrupa'yı sarsmıştır. Ayrıca, işsizlik oranlarındaki artışın, 2013 yılında rekor düzeylere eriştiği gözlemlenmektedir. İşsizlik, Yunanistan ve İspanya'da %26'nın üzerine çıkmıştır. Aynı yıl, genç işsizlik oranları İspanya'da %57, İtalya'da %39 ve Portekiz'de %37'nin üzerine fırlamıştır. Yunanistan'ın performansı ise %58 olarak kayda geçmiştir (World Bank, 2016).

Neoliberalizm öncesi Avrupa’da tüketim; devlet tarafından hoş görülen yüksek sendikalaşma oranlarına, istihdam yaratıcı yatırımlara, sanayi merkezli üretici bir ekonomi modeline ve bunlar sayesinde güvence altına alınan görece yüksek ücretlere dayanarak destekleniyordu. Avrupa Birliği (AB) projesi sayesinde yaygınlaştırılan neoliberal dönüşümlerle birlikte devlet destekli sendikasılaştırma, özelleştirme, sanayisizleşme ve emeğin esnekleştirilmesi; tüketim oranlarının finansallaşma ve aşırı borçlanma aracılığıyla sürdürülmesini gerekli kılmıştır (Gürcan, 2019). Neoliberalizm, 1979’de Margaret Thatcher’ın başa gelmesi ve 1983 yılında Fransız Başkanı François Mitterand’ın 1983 yılında kamucu ekonomi modelini reddetmesiyle Avrupa’ya adım atmıştır (Harvey, 2007; Palley, 2013). 1992 yılında, AB’nin kuruluşunun önünü açan Maastricht Antlaşması; büyümeden ziyade enflasyonla mücadele, kemer sıkma, ortak para birimi ve emeğin esnekleşmesi kriterlerini bütün kıtaya dayatmıştır. Yine, 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Stratejisi, AB kalkınmasında emeğin esnekleşmesi ve emek maliyetinin sınırlanmasının önemini tescillemiştir. Neoliberal AB siyasetleri, üye ülkelere aşırı finansallaşma ve emeğin esnekleştirilmesini dayatarak gelir eşitsizliğini artırmakla kalmamış; aynı zamanda, mali siyasetler üzerinde sıkı bir denetim kurup ortak para birimi uygulayarak ulus-devletleri krize karşı savunmasız bırakmıştır. AB uyum siyasetlerinin bir parçası olarak; Avrupa’nın çevre ekonomisine dahil olan ülkeleri, ithalat ve borca dayalı bir kalkınma modelinin uygulayıcıları durumuna düşmüştür (Busch vd., 2013; Gürcan, 2019; Lang, 2013; Lapavitsas vd., 2012; Stockhammer, 2013).

17 Kasım 2018 tarihinde 280 binden fazla kişinin Fransa’da sokağa çıkıp hükümeti protesto etmesiyle patlak veren Sarı Yelekliler hareketi; ABD’nin krizi ve Arap Baharı’nın açtığı yolda, Avrupa’daki kemer sıkma karşıtı protesto dalgasının belki de en güncel ve keskin tezahürünü teşkil etmektedir. Bu protestoların küresel arka planı bir yana, Sarı Yelekliler, Fransa için tarihi bir öneme sahiptir. Çünkü, Sarı Yelekliler’in, Fransa’nın 1968 hareketinden beri deneyimlediği en büyük toplumsal olay olduğu iddia edilmektedir (Bherer, 2018; Bornstein, 2019).

Söz konusu küresel protesto dalgasının öneminden ve Fransa açısından Sarı Yelekliler’in tarihi maiyetinden yola çıkan mevcut yazı, bu hareketin ortaya çıkışının başlıca hangi siyasal ve sosyo-ekonomik dinamiklere dayandığı sorusuna odaklanmaktadır. Bu soruyu yanıtlamada, toplumsal hareketlerin kültürel, sosyo-ekonomik ve siyasal yönlerini bir arada değerlendirerek kapsamlı bir yaklaşım sunan Siyasal Süreç kuramlarına başvurmak yerinde olacaktır. İlerleyen başlık, bu kuramsal çerçeveyi daha fazla açıp yöntemsel bir yol haritası sunacaktır. Yazının geri kalanı ise; Siyasal Süreç kuramlarının penceresinden, sırasıyla Sarı Yelekliler’i doğuran siyasal ve sosyo-ekonomik ortamı, bu hareketin liderlik dinamiklerini ve söylemsel arka planını ele alacaktır.

Kuramsal ve Yöntemsel Çerçeve

Doug McAdam (1999), Siyasal Süreç okulunun en önemli isimlerinden biridir. Sidney Tarrow (1998) ve Charles Tilly (2008) ile bu okulun kurucu babaları arasındadır. McAdam, toplumsal hareketleri “toplumun yapısında gerçekleşen değişimleri teşvik etmeye ya da bunlara direnmeye yönelik ve kurumlar dışı siyasal katılıma başvuran dışlanmış topluluklar tarafından yürütülen örgütlü çabalar” (1999: 25) olarak tanımlar. Bu tanımdan yola çıkan McAdam (1999), toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı ve gelişimini anlamak için, kültürel dinamikleri de göz önünde bulunduran üç farklı etkene vurgu yapar: siyasal fırsatlar (*political opportunities*), harekete geçirici yapılar (*mobilizing structures*) ve bilişsel özgürleşme (*cognitive liberation*).

İlk olarak siyasal fırsatlar; savaşlar, ekonomik krizler, uluslararası siyasal mücadeleler, siyasal rejim değişiklikleri, hızlı sanayileşme ve yoğun nüfus hareketlilikleri gibi etkenlerin toplumsal hareketleri kolaylaştırıcı ya da bu hareketlere katılımı caydırıcı etkileriyle ilgilidir (McAdam, 1999; Tarrow, 1998). Harekete geçirici yapılara gelindiğinde, bu yapılar, daha çok toplumsal hareketlerin sahip olduğu liderlik dinamiklerini, iletişim ağlarını, stratejik ve taktiksel yöntemleri ve taban potansiyelini ilgilendirir (McAdam, 1999; McAdam vd., 2011). Son olarak, bilişsel özgürleşme, toplumsal hareketlerin kültürel dinamikleriyle ilgilidir. Zaman içerisinde, bilişsel özgürleşme, yerini çerçeveleme (*framing*) kuramına bırakmıştır. Çerçeveleme daha ziyade, toplumsal hareketlerin siyasal fırsatları nasıl algıladığına ve bu fırsatları anlamlandırarak toplumsal hareket katılımcılarını nasıl güdülendirdiğine bakar. Toplumsal hareketler tarafından kullanılan çerçeveler, olgusal ve siyasal fırsatlar ile tutarlı oldukları ölçüde güçlüdür (Benford & Snow, 2000; Johnson ve Noakes, 2005). Aynı şekilde toplumsal hareketlerin başarısı, kullandıkları dilin ve ortaya attıkları taleplerin geniş kesimleri kapsayıcılığına da bağlıdır. Başlıca üç çeşit çerçeve biçiminden bahsedilebilir. Tanısal çerçeveler (*diagnostic frames*), verili bir toplumsal hareketin hangi sorunlara parmak basıp öne çıkardığını gösterir. Kestirimsel çerçeveler (*prognostic frames*) ise, verili bir toplumsal hareketin koymuş olduğu tanılara ne gibi çözüm önerileri getirdiğini gösterir. Üçüncü olarak güdüleyici çerçeveler (*motivational frames*), doğrudan eylem odaklı ve insanları harekete geçirici çerçevelere tekabül eder. Duygusal, ahlaki, sembolik, sanatsal ve diğer kültürel öğeler, genellikle güdüleyici çerçevelerde ağır basar. Çerçeveleme yöntemlerine gelindiğinde, topluluklar arası mücadelelerde en fazla karşımıza çıkan karşı-çerçeveleme yöntemidir. Karşı-çerçeveleme, herhangi bir toplumsal aktörün bir diğerini gayri-meşru bir duruma düşürmek ya da kötü göstermek için kullandığı söylemsel yöntemlere denk gelir (Benford & Snow, 2000; Johnson ve Noakes, 2005). Toplumsal hareketlerin ortaya çıkışına

bütünsel ve çok değişkenli bir analiz çerçevesi sunmasından ötürü, ilerleyen başlıklarda Fransa'nın Sarı Yelekliler hareketinin doğuşu ve gelişimi Siyasal Süreç kuramının bakış açısıyla incelenecektir.

Bu makale dâhilinde öne sürülen savlar, ikincil kaynak verileri ve süreç analizi (*process tracing*) tekniğine bağlı bir yöntemsel yaklaşımın üzerine kuruludur. Niteliksel ve yorumlamacı süreç analizi geleneğine bağlı kalarak, süreç analizi, “belirli bir sonuca ilerleyen nedensel bir gidişatın öyküsel anlatımına” (Venesson, 2008: 235) dayanan bir teknik olarak görülebilir. Bu anlatımda, mantıksal çıkarımlar, tarihsel gelişmeler ve incelenen siyasal aktörlerin kullandığı araçlar, güdüleri, öncelikleri, algıları ve fırsatları öncelikli yer kaplar (Bennett, 2010; George ve Bennett, 2005; Collier, 2011; Vennesson, 2008). Dolayısıyla, yorumlamacı süreç analizinin aktör merkezli çıkarımları, toplumsal hareket kuramlarıyla da son derece uyumludur. Ayrıca, süreç analizi, mevcut makalede ana yöntemsel yaklaşım olarak kullanılan Siyasal Süreç Okulu ile doğası itibarıyla birebir uyumludur. Siyasal Süreç Okulu, toplumsal hareketleri anlarken, salt tek bir olaya yoğunlaşmaktansa, verili toplumsal hareketin uzun döneme yayılan tarihsel oluşumunu karmaşık ve çok etkenli bir siyasal süreç olarak masaya yatırır.

Makalenin küresel ve tarihsel önemde bir toplumsal olayı açıklamaya yönelik ampirik katkısı bir yana; kuramsal olarak da, Siyasal Süreç Okulu'na bütünlüklü bir yaklaşım getirerek literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Bu okul kapsamında yer alan çalışmalar; McAdam'ın özgün kuramsal taslağından farklı olarak, daha çok siyasal fırsatlar etkeni gibi yapısal değişkenlere ağırlık vermiş ve liderlik ile kültür gibi diğer aktör temelli öznel etkenleri ikinci planda bırakmıştır (Otero, 1999). Bu nedenle, Siyasal Süreç Okulu ile “siyasal fırsatlar perspektifi” literatürde sık sık eş anlamlı bir şekilde kullanılmaktadır (örn. Inclán, 2018). Ancak, bu makalede önerilen Sarı Yelekliler analizi, yapısal ve öznel etkenlere daha dengeli bir yaklaşım geliştirerek, yapısal etkenlere dayalı belirlenimci ve tepeden inme eğilimlere mesafe koymaktadır.

McAdam, Tarrow ve Tilly daha sonraları Siyasal Süreç kuramlarını daha geniş bir bağlamda “çekişmeli siyaset” [*contentious politics*] adı altında yeniden değerlendirmişlerdir (Tilly ve Tarrow, 2015). Devletin bir şekilde müdahil olduğu durumlarda siyasal taleplerde bulunan tarafların birbiriyle mücadelesi şeklinde kısaca tanımlanabilen çekişmeli siyaset, toplumsal hareketlerin kendisinden ziyade savaşlar, seçimler, demokratikleşme ve devrimler gibi daha kapsamlı, geniş ve çok aktörlü süreçlerin dinamizmini anlama iddiasına sahiptir (Tilly ve Tarrow, 2015; Edwards, 2014: 106). Bu yaklaşımda öne çıkan önemli bir alt başlık ise, kolektif eylemler dâhilinde gerçekleşen toplumsal etkileşimin devlet

ve sivil toplum ilişkilerini nasıl dönüştürdüğüdür. Dolayısıyla, çekişmeli siyaset; bu denli geniş ve dinamik tarihsel süreçleri kavrayabilmek için siyasal fırsatlar, harekete geçirici yapılar ve bilişsel özgürleşme gibi evrensel değişkenlere yoğunlaşmak yerine toplumsal mekanizmalar üzerinden açıklamalara girişir (Tilly ve Tarrow, 2015; Edwards, 2014: 106). Örneğin, “aracılık mekanizmaları” [*brokerage mechanisms*], siyasal girişimcilerin birden fazla saha ya da hareketi bir araya getirmesini ifade eder. Siyasal girişimciler olarak Hristiyan Misyonerlerin Afrika’da kendi dinlerini yayarak farklı topluluklar arasında bağlar kurmaları, aracılık mekanizmalarını örneklemektedir. Toplumsal sahiplenme [*social appropriation*] mekanizması, önceden var olan örgütsel yapıların siyasallaştırılarak toplumsal mücadeleye dâhil edilmesi şeklinde tanımlanabilir. Tasdikleme [*certification*] mekanizması, yetkili veya itibarlı kurum ve kişilerin kolektif eylem katılımcılarının meşruiyetini onaylaması anlamına gelir. 2011 yılından beri yaşanan Suriye krizinin ilk evrelerinde Amerikalı yetkililerce rejim karşıtı İslamcı milislerin “ılımlı muhalif” olarak onaylanması, tasdikleme mekanizmalarına güncel bir örnek teşkil eder. Ancak, çekişmeli siyaset yaklaşımı, literatürde karışık tepkiler almıştır (Tilly ve Tarrow, 2015; Edwards, 2014: 78).

Karl-Dieter Opp (2009), siyasal süreç modelindeki evrensel değişkenler modelinin terk edilmesi ve toplumsal mekanizmalara yoğunlaşılması önerisini tam olarak ikna edici bulmamaktadır. Çünkü Tilly ve arkadaşlarının önerdiği mekanizmaların her biri, esasında siyasal fırsatlar, harekete geçirici yapılar ve çerçeveleme süreçlerine tekabül etmektedir. Örneğin, aracılık mekanizmaları ve toplumsal sahiplenme doğrudan harekete geçirici yapılarla ilgilidir. Tasdikleme mekanizması, en başından beri çerçeveleme süreçlerine aittir (Opp, 2009: 312). Benzer bir şekilde, çekişmeli siyaset kuramının tek aktörlü ve daha dar süreçlere yönelik açıklamaların her koşulda faydasız olduğu çıkarımı pek de ikna edici değildir. En basitinden, genel süreçleri anlamının en önemli adımlarından bir tanesi, tekil süreç ve aktörlerin ortaya çıkışını kavramaktır. Bir başka deyişle, her süreç analizinin en geniş ve kapsamlı önermelerle yola çıkması beklenmemelidir (Opp, 2009: 314). Ayrıca, Opp’un vurguladığı üzere, Tilly ve arkadaşlarının listelediği onlarca toplumsal mekanizma, eksik tanımlamaların ve muğlâk anlatımların kurbanı olmuş ve dolayısıyla siyasal süreç yaklaşımının terk edilmesi konusunda ikna edici olamamıştır (Opp, 2009: 324). Bütün bu çıkarımlardan yola çıkan mevcut çalışma, çekişmeli siyaset yaklaşımına yaslanmamaktadır. Sarı Yelekliler’in oldukça güncel ve hala sürmekte olan bir vaka olmasına da bağlı olarak, mevcut makalenin temel amacı, bu hareketin ortaya çıkışını ve köklerini ortaya koymaktır. Ayrıca, bu nedenle, makalede Sarı Yelekliler’in ortaya çıkışına tanık olan 2018 senesindeki gelişmelere odaklanılmaktadır.

Kuramsal muğlaklıkları bir yana, çekişmeli siyaset yaklaşımını kullanarak Sarı Yelekliler'in devlet ve sivil toplum nezdindeki dönüştürücü etkilerini de ele alacak daha kapsamlı bir araştırma gerçekleştirmek, süreç tam olarak sonuçlandığında daha anlamlı olacaktır. Benzer kapsamdaki araştırmalar; saha çalışması, söylem analizi, ağ analizi ve metin analizi gibi farklı yöntemleri kullanarak Sarı Yelekliler'in örgütlenmesinde duyguların ve İnternet'in rolünü daha ayrıntılı bir şekilde inceleyebilir (Goodwin, Jasper ve Polletta 2001; Castells, 2013). Bu aşamada, öncelikli olarak toplumsal hareketlerin ortaya çıkışını anlamayı kolaylaştırma yolunda Siyasal Süreç kuramına ve süreç analizi yöntemine yaslanan sistematik bir inceleme yerinde olacaktır.

Sarı Yelekliler'i Ortaya Çıkaran Siyasal Fırsatlar

Fransa'daki Sarı Yelekliler hareketinin siyasal ve sosyo-ekonomik arka planı, neoliberal siyasetlerin on yıllar boyunca süren tahribatının doğurduğu sonuçlarla ilgilidir. Bu vesileyle hatırlanmalıdır ki, hareket, Fransa'daki vergi sorununa karşı bir halk öfkesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, neoliberal siyasetlerin ülkedeki vergi adaletsizliğini ne ölçüde büyüttüğü kesinlikle göz önünde bulundurulmalıdır. Şirketlere yönelik yeni vergi kredisi ve muafiyeti uygulamaları, Macron'un ilk yılında iş insanlarına yaklaşık 41 milyar Euro kazandırmıştır. Yine, 2018 yılında yürürlüğe giren sabit vergi oranı, yüksek gelirli kesimleri yüksek vergiler ödemekten kurtarmıştır, ki burada iş insanlarının kazanımının 10 milyar Euro olduğu tahmin edilmektedir. Bütün bunlar, Fransa'nın emekçi kesimlerinde yaygın bir vergi adaletsizliği algısı yaratmıştır (Dianara, 2018; Stangler, 2018). Dahası, vergi yükü altında ezilen emekçi kesimler, vergilerinin karşılığında hizmet alamamaktadır. Okul, hastane, sağlık ve ulaşım gibi temel alanlarda harcamaların kısılması ve hizmetlerin kalitesinin düşmesi her geçen gün daha da fazla göze batmaktadır (Johnstone, 2018; Stangler, 2018). Sağlık alanında, örneğin, kamu sağlık hizmetlerinin yıl ve yıl gerilediği koşullar altında birçok kamu kliniği kapanmakta ve sağlık sigortasının kapsamında kısıntıya gidilmektedir (Johnstone, 2018; Agnew, 2018). Bunlara ek olarak, 2008 yılından beri Fransız hane halkının ortalama satın alma gücünün senede 440 Euro gerilemiş olduğu tahmin edilmektedir (Dianara, 2018).

Macron döneminde emekçi kesimler arasında iyiden iyiye ayyuka çıkan öfke, en nihayetinde bir sene içerisinde %23 artış göstermiş olan dizel ve %14 artış göstermiş olan benzin fiyatlarının 2018 yılında vergiler aracılığıyla daha da artırılacağı haberinin yayılması üzerine patlama göstermiştir (Dianara, 2018). Bir diğer yandan, Macron'un emek reformları da, toplumsal adalet alanında Fransa'nın gerilemesine yol açmıştır. Reformlarla birlikte, haksız işten çıkarma tazminatlarında kesintiye gidilmiştir. İşten çıkarmalar kolaylaşmış ve çalışma

koşullarındaki düzenlemeler esnekleştirilmiştir (Thomas, 2017; News Wires, 2017). Yine, eğitim alanında bütçe kısıtlamalarına gidilmesi, eğitimde öğrenciler arasındaki eşitsizliğin arttırılması ve eğitim kurumlarında özelleştirme sürecini hızlandırma eğilimleri, Macron'a yönelik kamu desteğini önemli ölçüde zedelemiştir (Chrisafis, 2017; Ira, 2018; Laurent, 2018). Benzer bir şekilde, Macron'un kapsamlı özelleştirme ve kamu istihdamını kesme planları, hem kamu çalışanlarını hem de geniş halk kitlelerini öfkelenmiştir. Özelleştirme planları; enerji, hava ulaşımı ve şans oyunları gibi alanları kapsamaktadır. Ayrıca, Macron'un önerileri demir yolları ve iletişim sektörlerinin de özelleştirilmesinin yolunu açtığı belirtilmektedir (Young, 2018; BBC News, 2018; Keohane, 2018; Horobin, 2018).

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) ve Dünya Bankası (World Bank) verileri, Fransa'da neoliberal yıkımın sonuçlarına ilişkin birtakım temel ipuçları sağlayabilir. Fransa'nın yıllık GSYH büyüme oranı, 2000 yılında yaklaşık %3.88 iken, 2017 yılında %1.81 olarak kayda geçmiştir (World Bank, 2019). OECD'ye (2019) göre, Fransa'da genç işsizlik oranı 2017 yılında %22.3'ye varmıştır. Hatta bu oran, Türkiye'nin performansından (%20.6) bile daha vahimdir. Fransa; Yunanistan, İspanya, İtalya ve Portekiz'den sonra OECD listesi dâhilinde Avrupa'nın en yüksek genç işsizlik oranına sahip ülkedir. Bir başka deyişle, Fransa, şu anki durumuyla Avrupa'nın "çevre ülkeleri" ile aynı ligde yarışmaktadır. Yine, 2018 yılının üçüncü çeyreğindeki işsizlik oranlarında, Fransa; %9.2'lik bir oranla Yunanistan, İspanya ve İtalya'dan sonra OECD listesinde Avrupa'nın en yüksek işsizlik oranına sahip ülkesidir. Fransa, %11.1'lik bir performansa sahip Türkiye'ye yaklaşmaktadır. Fransa'nın uzun vadeli işsizlerin genel işsizlere oranı da, bir o kadar çarpıcıdır. Bu oran 2002 yılında %33.8'den 2017 yılında %44'e tırmanmıştır (OECD, 2019). Aynı oran Türkiye'de %21.9 olarak kaydedilmiştir. Aynı doğrultuda, gelir eşitsizliğini yansıtan Gini değerleri, 2005 yılında %29.8'den 2015 yılında 32.7'ye artış göstermiştir (World Bank, 2019). Bütün bu koşullar altında hane halkı borçlarının net kullanılabilir gelire oranında dudak uçuklatan bir ilerleme yaşanmıştır. Bu oran 2000 yılında %76.5'ten 2017 yılında %119.7'ye yükselmiştir (OECD, 2019). Dolayısıyla, tablonun bütünü göz önünde bulundurulduğunda, toplumsal hoşnutsuzluğa elverişli bir ortam gözlemlenmektedir. Uzun vadede Fransa'nın ekonomide ve toplumsal adalet alanlarında kaydettiği tarihsel gerilemeler, kısa vadede Macron'un açıktan emek düşmanı ve neoliberal siyaset uygulamalarıyla birleşip kitlesel bir öfkeye yol açmıştır. Tabii, güvenlik güçlerinin ilk eylemleri şiddet kullanarak yanıtlaması, emekçi kesimler nezdindeki öfkeyi pekiştirmiş ve Sarı Yelekliler'in daha da ivme kazanmasına siyasal bir "fırsat" sağlamıştır (Chossudovsky, 2018).

Sarı Yelekliler'i Ortaya Çıkaran Harekete Geçirici Yapılar

Yıllarca biriken kitlesel öfkenin toplumsal isyana dönüşmesi, hiçbir zaman kendiliğinden bir sürece tekabül etmez. Bu dönüşümü bizzat yöneten birtakım liderlik unsurları ve bunların sahip olduğu kitlesel taban erişimi, iletişim ağları ve eylem repertuarı, halkı harekete geçirmede birincil bir rol üstlenir. Öncelikle, eylem repertuarı ile ilgili olarak; eylemcilerin en çok başvurduğu protesto yöntemleri arasında yolları kapama, trafiği yavaşlatma ve kamusal alanları işgal etme eylemleri bulunmaktadır. Bu tür eylemler, hareketin kamusal alandaki görünürlüğünü artırmada ve çarpıcı bir etki yaratmada son derece faydalı olmuştur. Ayrıca, eylemlerin kendiliğinden görüntüsü ve sosyal medya üzerinden büyümesi, güvenlik güçlerini zorda bırakmıştır (Dianara, 2018).

Eylem repertuarı kadar bir diğer önemli etken de, hâlihazırdaki kitlesel tabanın genişliğidir. Gerçekten de, Sarı Yelekliler, oldukça çeşitliliğe sahip bir kitlesel tabana dayanmıştır. Bir başka deyişle, bu hareketin belki de en büyük gücü, geniş kitleleri kucaklayabilmesi olmuştur. Esasında, yakıt vergisine karşı en doğrudan tepki, uydu kentlerde oturup kent merkezlerine ekmeğini kazanmaya çalışan ve kırsal kesimlerde üretim ile uğraşan kesimlerden gelmiştir. Ancak, eylemler daha sonra Fransa'da emekçi kitlelerin geneline, özellikle düşük ücretli çalışanlar, kırılğan istihdama sahip emekçiler, emekliler ve proleterleşmeye tepki gösteren küçük ölçekli işletme sahipleri ile teknisyenlere ulaşmayı başarmıştır. Çünkü genel olarak emekçi kesimler, hem yıllardır sürdürülen neoliberal siyasetlere tepki biriktirmiştir hem de yakıt vergilerinin orta vadede üretim, ulaşım ve gıda gibi temel hizmet ve ihtiyaçları daha da pahalılaştıracağını sezmiştir (Stangler, 2018; Johnstone, 2018; Lichfield, 2019).

Sarı Yelekliler'in katılımcı profilini tasvir etmede en sık başvurulan araştırmalardan bir tanesi, 24 Kasım ve 1 Aralık 2018 tarihlerindeki protestolar esnasında 166 katılımcı ile gerçekleştirilmiş anket çalışmasıdır (CADTM, 2018). Çalışmaya göre, toplam katılımcıların %47'sini geleneksel işçi ve diğer ücretliler teşkil etmektedir, ki bu emekçi topluluk Sarı Yelekliler'de en geniş temsile sahip topluluktur. Nitekim hareketin emekçi karakteri, kendini gelir konusunda da göstermektedir. Katılımcıların sadece %55'i vergilendirilecek kadar gelire sahiptir. Aylık gelir ortalaması, sadece 1700 Euro'dur, ki bu miktar 2015 verilerine göre ortalama gelirin %30 altındadır. Emekçi kitlelerden sonra en geniş temsile sahip topluluk %25 ile ekonomik aktiviteye dâhil olmayan ve çoğunlukla emekli kabul edilen kesimlerdir. %10.5'lik bir orana tekabül eden katılımcı topluluğu ise küçük esnaf, zanaatkarlar ve işletme sahipleri tarafından temsil edilmektedir. Ara mesleklerden ve şirket yöneticisi bireyler, katılımcıların yaklaşık %15'ine tekabül etmektedir. Harekete en fazla katkı koyan yaş

topluluğu, %27.2'lik bir oranla 35-49 yaşları arasındaki katılımcılardır. Bunu, %26.6 ile 50-64 yaş topluluğu izlemektedir (CADTM, 2018). Buradaki gözlemler, Sarı Yeleklilerin taban kitlesi içerisinde aşırı sağın ağırlıklı olduğu önermesinin sorgulanabileceğini göstermektedir. Sadece %5.4'lük bir kısım kendini aşırı sağ kategoride değerlendirmiştir. %12.7'lik bir sağcı oranına karşılık; sol ve aşırı sol toplamda %57'lik bir temsil yakalamıştır (CADTM, 2018). Kendini “orta” ve “ne sağ ne sol” kategorilerinde değerlendirenler, %39'luk bir dilime tekabül etmektedir. Dikkat çekici bir diğer olgu ise, %47'lik bir kısmın ilk eylemini Sarı Yelekliler ile yaşamış olduğudur. Dahası, Sarı Yelekliler'in geleneksel siyaset ve emek kurumlarına güveninin az olduğu gözlemlenmektedir, ki bu durum halk isyanının kitleselliğini kolaylaştıran son derece önemli bir katalizördür. %64'luk bir katılımcı, sendikaların harekette yerinin olmadığına inanmaktadır. %81 ise siyasal partilerle ilgili olarak aynı düşünceye sahiptir (CADTM, 2018).

Sarı Yelekliler'de, daha çok sosyal medyanın rolünün ağır bastığı liderlik dinamikleri hâkimdir. Liderler arasında küçük girişimciler ve emekçi kesimler öne çıkmaktadır. Ortalama katılımcı profilinden farklı olarak, harekete önderlik eden kadroların 20 ila 33'lü yaşlarda olduğu gözlemlenmektedir (Jacob ve Négroni, 2018). Hareketin kendisi; 32-33 yaşlarında eski bir banka çalışanı ve protestolara kadar kozmetik sektöründe faaliyet gösteren küçük bir girişimci Priscillia Ludosky'nin *change.org* üzerinden imzaya açtığı ve yakıt fiyatlarının düşürülmesini talep eden bir çağrı ile başlamıştır. 29 Mayıs 2018 tarihli çağrı, kısa sürede bir milyonu aşkın imzacıyı bir araya getirmeyi başarmıştır. Daha sonrasında ise, 33 yaşında bir kamyon sürücüsü olarak bilinen Éric Drouet'nin ilk olarak Facebook üzerinden 17 Kasım 2018 tarihi için bir eylem çağrısında bulunması, Sarı Yelekliler'in fiili olarak eylemlerine başlamasına tekabül etmektedir. Drouet, ayrıca *La France en colère* [Öfkeli Fransa] isimli ve Sarı Yelekliler'in düşünsel ve eylemsel faaliyetlerinin koordine edilmesini kolaylaştıran Facebook topluluğunun yöneticisidir. Drouet'ye benzer bir şekilde, 31 yaşındaki Maxime Nicolle “*Fly Rider infos blocking*” adında ve Sarı Yelekliler arasında önemli etkiye sahip bir Facebook sayfasını yönetmektedir. Fransa'da insanların neredeyse yarısının günlük haberleri Facebook'tan izlediği tahmin edilmektedir, ki bu durum Sarı Yelekliler'in örgütlenmesinde Facebook'un önemini başlı başına ortaya koymaktadır (Jacob ve Négroni, 2018; Moullot, 2018; LePoint.fr, 2018; Lichfield, 2019; Robin, 2018).

Hareketin bir diğer öne çıkan figürü ise, 20-21 yaşlarında bir hukuk öğrencisi olarak tanınan Mathieu Blavier'dir. Blavier, aynı zamanda gıda sektöründe faaliyet gösteren küçük bir girişime sahiptir. Marine Charette-Labadie, 22 yaşındadır ve garsonlukla uğraşmaktadır. Her ne kadar birçok Sarı Yelekliler lideri siyasal tercihlerini doğrudan açık etmekten kaçınmışlarsa ve birçok liderin

sağcı yönelimlerini saklamalarından şüphelenilmişse de, Charette-Labadie sol eğilimli olduğunu beyan etmiştir. 31 yaşında ve eski bir ordu mensubu olarak bilinen Julien Terrier, hareketin bir diğer yüzüdür. Kendine ait bir tamir ve inşaat şirketinin başındadır. 25-26 yaşlarındaki Jason Herbert, eski bir gazetecidir ve protestolara kadar sendikacı ve emek danışmanı olarak görev yaptığı bilinmektedir. Thomas Miralles'e gelindiğinde; 25 yaşındaki Miralles, gayrimenkul kredileri için aracılık yapan kendine ait bir şirketin yöneticisidir. Gerek yerel hareketlerin fiziksel olarak örgütlenmesinde gerekse Facebook gibi sosyal medya ağlarında inisiyatifleriyle öne çıkmalarından ötürü; yukarıdaki bu sekiz isim, Sarı Yelekliler'in liderleri olarak ün yapmışlar ve hükûmetle olan görüşmelerde bu hareketi temsil etmişlerdir (Jacob ve Négroni, 2018; Moullot, 2018; LePoint.fr, 2018; Lichfield, 2019; Robin, 2018; Bancaud, 2018).

Sarı Yelekliler'in liderleri, sekiz isimle sınırlı değildir. Örneğin, hareketin önemli figürlerinden olarak bilinen 38 yaşındaki Benjamin Cauchy, Sarı Yelekliler'in radikalleşmesine tepki göstererek bu hareketten ayrılmış ve *Les Citrons* adlı oluşumu başlatmıştır. Diğer hareket liderleri gibi geleneksel medyada da boy gösteren liderlerin arasında 37 yaşındaki girişimci Laetitia Dewalle yer almaktadır. Yine Brice Telki, Facebook'ta eylem örgütleyicisi olarak isim yapmıştır. Eski sendika delegesi ve yurttaş hareketleri dâhilinde örgüt tecrübesine sahip Christophe Chalençon, bir diğer önemli Sarı Yelekliler lideridir. Şoför olarak bilinen 27 yaşındaki Kévin Dujardin, Sarı Yelekliler ile ilişkilendirilen *Les Gaulois de Calais* hesabının yöneticilerindendir. Alain Chamoux'nun sözcülüğünü yaptığı Collectif 56 oluşumu, Sarı Yelekliler dâhilinde öne çıkan başlıca kolektif liderlik dinamikleri arasında gösterilebilir. Collectif 56, 2015 yılında başta esnaf ve zanaatkarlar olmak üzere küçük ölçekli işletmelerin bir temsilcisidir. Kolektif, dayanışma ve toplumsal adalet idealleri üzerine kuruludur. Bu oluşumun üretici ağırlıklı profili, yakıt fiyatlarındaki artışlardan ve haksız vergi düzenlemelerinden doğrudan etkilenen bir kesime tekabül etmektedir (Robin, 2018; Moullot, 2018; LePoint.fr, 2018; Jacob ve Négroni, 2018; Bancaud, 2018).

Sarı Yelekliler'in emekçilere ve küçük ölçekli işletme mensuplarına dayanan arka planına karşın, Fransız sendikalar eylemlerde boy gösterememiştir. *France Insoumise* gibi sol eğilimli siyasal aktörlerle birlikte sadece *Union syndicale Solidaire* ve *Fédération FO-Taşımacılık ve Lojistik* gibi sendikal oluşumlar Sarı Yelekliler lehine katılım çağrısında bulunmuştur. Genel Emek Konfederasyonu'nun (*Confédération générale du travail*, CGT) kimi şubeleri destek mesajı vermekle yetinmiştir. Ancak, bunların dışında kalan sendikalar, 6 Aralık 2018 tarihindeki ortak açıklamalarında Sarı Yelekliler dâhilinde baş gösteren şiddet olaylarını kınarken polis şiddetini eleştirmekten geri durarak Sarı Yelekliler'in eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Sarı Yelekliler'e bağlı kimi

liderler ve birçok katılımcı unsur, sendikalara duydukları güvensizliği açık bir şekilde belirtmekten geri durmamıştır (Viellepeau, 2019; Pelletier, 2019).

Sarı Yelekliler’i Ortaya Çıkaran Çerçeveleme Süreçleri

Olgulara dayalı, tutarlı ve bütünlüklü çerçeveleme faaliyetlerinin toplumsal hareketlerin başarısını arttırdığı bilinmektedir. Dolayısıyla, Sarı Yelekliler’in kitleselliğinin arkasında yatan en önemli nedenlerden bir tanesi, siyasal fırsatlar dâhilinde ele alınan temel olguların çerçeveleme aracılığıyla hareketi teşvik edici bir söyleme aktarılmasıdır. Bir önceki kısımda da sözü edilen anket verilerinin aktardığı üzere, katılımcıların yarısından fazlası, satın alma gücünün düşüşüne tepki olarak eylemlere katıldığını ifade etmiştir. Katılımcıların yarıya yakını ise, temel motivasyonları arasında vergi adaletsizliğinin yer aldığını belirtmiştir. Neredeyse araştırmadaki beş kişiden biri, kibirli çıkışlarına tepki olarak Macron’un istifasını talep etmek için sokağa çıkmıştır. Macron’un tutumunu tasvir ederken sık sık, monarşi, oligarşi ve diktatörlük gibi tanımlamalar kullanılmıştır, ki bu tanımlamalar Macron’un katılımcılar gözünde zedelenen meşruiyetini ortaya koymaktadır (CADTM, 2018).

Tanısıl çerçeveler ile ilgili olarak; orantısız polis şiddetini, ekonomik sorunları ve vergi adaletsizliğini hedef alan sloganlar yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu sorunların, kestirimsel çerçeveler aracılığıyla kamuoyu nezdinde ele alındığı gözlemlenmiştir. Fransız Devrimi’ne gönderme yapan ve Macron’un istifasını talep eden sloganlar, söz konusu kestirimsel unsurların başında gelir (Feertchak, 2018; Service Checknews, 2018). En az bu sloganlar kadar önemli bir diğer unsurlar öbeği ise Sarı Yelekliler’in talepleriyle ilgilidir. Bir önceki kısımda da bahsedildiği üzere, sekiz temsilciden oluşan bir koordinasyon komitesi, Sarı Yelekliler’in taleplerini devlete iletmekle görevlendirilmiştir. İki temel talep dillendirilmiştir. Bunlardan ilki, doğrudan bir şekilde vergi oranlarının düşürülmesiyle ilgilidir. İkinci talep ise bir yurttaş meclisinin tesis edilmesidir. Sarı Yelekliler hareketi, sosyal medya çıkışlı bir hareket olarak demokratik olarak seçilmemiş sözcülerin önderliğinde gelişmiştir. Sözcüler ise, bu harekette tek söz sahibinin kendilerinin olmadıklarını ve ortak sorunların demokratik bir ortamda açık şekilde tartışılması gerektiğini vurgulamışlardır (Robin, 2018; LePoint.fr, 2018; Meichler, 2019).

Sarı Yelekliler’in ana taleplerine bakıldığında, bunların daha önceki kısımlarda tasvir edilen toplumsal fırsatlarla bire bir örtüştüğü görülecektir. Meclisin, ilk olarak, Sarı Yelekliler’in ortaya çıkışını tayin eden vergi adaleti ve ekoloji sorunlarını tartışması önerilmiştir (LePoint.fr, 2018). Güvencesiz

çalışma ve satın alım gücünün düşüşü gibi sorunların da bu talep önerilerinin başında yer alması, Sarı Yelekliler hareketini salt vergi adaletsizliğine yönelik bir başkaldırı teşkil etmediğini teyit etmiştir. Hatta Sarı Yelekliler, doğrudan bir şekilde neoliberalizmi hedef almaktadır. Kemer sıkma siyasetlerinin zararlarının tartışmaya açılması önermiştir. Milli sanayinin korunma gereğinin yanı sıra, Fransa'ya ait baraj ve havalimanı gibi ortak zenginliklerin kamu kontrolü altında kalmasının önemi vurgulanmıştır. Çok uluslu şirketlerden daha fazla vergi alınmasının yanında, küçük ölçekli işletmelere yönelik vergi indirimlerinin masaya yatırılması gündeme gelmiştir. Küçük esnafı koruyacak siyasetler dâhilinde bunların sosyal güvenliğe dâhil edilmesinin tartışılması, önerilen bir diğer konu başlığıdır. Tabii, emekliler de unutulmamıştır ve emeklilik fonlarının kamulaştırılmasının gereği yinelenmiştir. Maaşların enflasyona göre artırılması ile geçici istihdamın sınırlanması ve sürekli istihdamın artırılması; talepler arasında önemli bir madde olarak sunulmuştur. Gaz ve elektrik fiyatlarının özelleştirme sebebiyle artış gösterdiği belirtilmiş; dolayısıyla kamulaştırma alternatifinin tartışmaya açılması talep edilmiştir. Postane, hastane, klinik ve okul gibi alanlarda kamu hizmetlerinde kesintiye gidilmesinin zararlarının tartışmaya açılması önerilmiştir (Meichler, 2019; LePoint.fr, 2018).

Sarı Yelekliler hareketini harekete geçiren karşı-çerçeveleme unsurları arasında Macron'un kullandığı söylemler başta gelir. Örneğin, Macron, eylemcileri çevreye duyarlı olmak ve küresel ısınmayı inkâr etmekle suçlamıştır. Ancak, birçok eylemci, bu suçlamaları kamuoyu nezdinde reddetmiştir. Sarı Yelekliler'in, ekoloji konusunun önemli olduğunu ve oluşturulacak bir yurttaş meclisinde tartışılması gerektiğini belirtmeleri Macron'un suçlamalarını boşa düşürmüştür. Dahası, Macron'un kitlesel eylemler üzerine yakıt vergisini geri çekmesi protestoları durdurmaya yetmemiştir. Çünkü, birçok protestocu esas olarak Macron'un istifa etmesini ve servetin yeniden dağıtılarak toplumsal hizmetlerin güçlendirilmesini talep etmektedir (Diallo, 2018). İlk bakışta, Sarı Yelekliler hareketi, yakıt vergilerine karşı bir tepki olarak görünse de, esasında on yıllarca sürdürülen neoliberal siyasetlerin Macron'un kibrinde cisimleşmesinin bir sonucudur.

Sarı Yelekliler hareketinin patlak vermesinden önce, Macron'un göreve geldiğinden beri kullanmayı alışkanlık haline getirdiği çerçeveleme tarzının harekete elverişli bir siyasal fırsat ortamı yarattığı ayrıca vurgulanmalıdır. Esasında, Emmanuel Macron'un neoliberalizm yanlısı bir siyasetçi olduğu en başından beri sır değildi. Örneğin, Macron'un daha önceleri Rothschild & Cie Bankası'nda yatırım bankacısı olarak çalıştığı biliniyordu. 2014 ve 2016 yılları arasında Ekonomi Bakanı olarak sürdürdüğü görevinde iş çevreleri lehine siyasetleriyle ün yapmıştı. Ancak, Macron, 2017'de 39 yaşındayken Fransa

Başkanlığı görevine başladığında, aşırı sağa karşı son çare olarak seçilmişti. Seçildiğinde, Fransa'nın en genç başkanı unvanını almıştı. Bu durum, onun yeni ve genç yüzlü bir siyasetçi olarak kendi ününü pekiştirmesine imkân sağlamıştı (Stangler, 2018).

Ne var ki, Macron'un popülerliği kısa sürmüştür. İsmi kısa zamanda "zenginlerin başkanı" (Stangler, 2018) olarak anılır olmuştur. Macron'un işçi ve dar gelirliilere karşı kibirli çıkışları kamuoyunda kötü bir yankı uyandırmaya başlamıştır. Göreve hemen başladıktan sonra, 2017 yılının Temmuz ayında, tren duraklarının "başarılı insanlar ile hayatta hiçbir şey olamamış insanların ayırtedilebileceği" yerler olduğunu belirlemiştir. Yine aynı sene Ekim ayında, protestocu işçileri "iş bakmak yerine karışıklık çıkarmaya çalışmak" ile suçlamıştır. Bundan yaklaşık bir sene sonra, Eylül ayında ise, Macron'un, "nereye gitse insanlar bana çalışan aradıklarını söylüyor" diyerek işsizliğin gerçek bir sorun olmadığını ima etmesi kamuoyunda ciddi tepkiler toplamıştır (Diallo, 2018). Şüphesiz, vergi indirimi ve muafiyeti gibi Macron'un iş çevrelerini kayırcı siyasi eylemleri, yukarıdaki kibirli ve halk düşmanı söylemlerinin etkisini artırmıştır. Benzer bir şekilde, Macron'un 2018 yılının Ekim ayında emekli maaşlarında kesintiye gidilmesini eleştirenlere "ne kadar şanslı olduğumuzun farkında değiliz!" diye çıkışması büyük tepki toplamıştır (Dalton, 2018).

Sarı Yelekliler'in Macron'a karşı sergiledikleri kızgınlık tepkileri, güdüleyici çerçeveler dâhilinde pekâlâ değerlendirilebilir. Buna ek olarak, Sarı Yelekliler'in kitlesel etkisini açıklayan güdüleyici çerçeveler düzleminde değerlendirilebilecek bir diğer husus da hareketin sembolik içeriğiyle ilgilidir. Sarı Yelekliler, eylemlerini sarı renk gibi güçlü bir sembol üzerine inşa etmiştir. Fransa'da hukuki olarak her motorlu araç sürücüsü, aracında sarı yelek bulundurmaya zorundadır (Dianara, 2018). Bu yeleklerin temel işlevi, kaza ya da arıza durumunda araçtan çıkmak zorunda kalan sürücülerin diğer sürücülere yönelik görünürlüğünü sağlamaktır. Neoliberal kemer sıkma siyasetleri altında görünürlüklerinin kaybolduğunu düşünen Sarı Yelekliler, işte bu görünürlüğü sokaklarda sağlayabilmek için eylemlerinde sarı yelek kullanmayı tercih etmişlerdir.

Sonuç ve Değerlendirme

Giriş kısmında değerlendirildiği üzere, Fransa'nın Sarı Yelekliler hareketi, özellikle 2008 yılından itibaren kendisini gösteren neoliberalizm karşıtı ve demokrasi yanlısı protesto dalgalarının bir parçası olarak, güçlü bir küresel arka plana sahiptir. 2007-2008 yıllarında Amerika'da yaşanan ekonomik krizin küresel ekonomiyi etkisi altına alması ve Avrupa'ya sıçraması, bu bağlamda son derece önemlidir. Kriz konjonktüründe, ABD ve Avrupa'da işgal hareketlerinin

ve kemer sıkma siyasetlerine karşı protestoların en son uğrağı Fransa olmuştur. Siyasal Süreç kuramının penceresinden, Sarı Yelekliler'in ortaya çıkışında üç ana etken göze çarpmaktadır. Toplumsal örgütlenmeyi tetikleyici sosyo-ekonomik dış ortama tekabül eden siyasal fırsatlar değerlendirildiğinde; yüksek gelirli kesimler lehine ilerletilen vergi adaletsizliği, satın alma gücünün düşüşü, artan işsizlik ve güvencesizlik ile özelleştirme, hizmetlerin gerilemesi ya da sona erdirilmesi gibi neoliberal kemer sıkma siyasetlerinin ivme kazanması öne çıkmaktadır. Kuşkusuz, toplumsal hoşnutsuzlukların örgütsel düzleme aktarılmasında liderlik dinamikleri ve örgütsel kuvvet etkeni önemli bir rol üstlenir. Sarı Yelekliler'in durumunda, kamusal görünürlüğü artırıcı ve gündelik yaşantıyı kesintiye uğraticı eylem repertuarlarının kullanılması belirleyici olmuştur. Eylemlerin adem-i merkezîyetçi ve ağırlıklı olarak sosyal medya ağlarına dayalı niteliği, Sarı Yelekliler'in kitleselliği ve görünürlüğüne ayrı bir güç katmıştır. Sarı Yelekliler ile ilişkilendirilen Facebook topluluklarını yöneten insanlar, kısa sürede hareketin başına taşınmıştır. Örgütsel düzlemde göze çarpan bir diğer etken de, Sarı Yelekliler'in toplumsal tabanındaki çeşitliliğidir. Her ne kadar liderlik yükünü kaldıran hareket sözcüleri genç bir yaş ortalamasına sahipse ve küçük girişimciler öne çıksa da, emekçi sınıflara daha yakın unsurlar da temsil imkânı bulmuştur. Benzer şekilde, hareketin erken evresinde öne çıkan taban unsurları, daha çok kırsal kesimler ve uydu şehirlerde yaşayan emekçilerden oluşmuştur. Ancak, eylemler, kısa sürede sağ-sol demeden Fransa'nın birçok emekçi kesimi tarafından sahiplenilmiştir. Öne çıkan temsilci topluluğundan farklı olarak, hareket tabanda orta ve üstü yaş topluluklarını da etkisi altına alabilmiştir. Son olarak, Sarı Yelekliler hareketinin ortaya çıkışı, çerçeveleme etkinliklerinin siyasal fırsatlar ile birebir örtüşecek şekilde ve bütünlüklü, tutarlı bir tarzda yürütülmesiyle alakalıdır. Çerçeveleme ile hali hazırdaki siyasal fırsatların ne kadar yakın örtüştüğü, anket sonuçları ve Sarı Yelekliler'in eylemlerinde hâkim olan sloganlar bağlamında zaten tartışılmıştı. Sarı Yelekliler'in ulusal koordinasyon komitesinin devlete ilettiği talepler de, söz konusu örtüşmeyi doğrular niteliktedir. Bu taleplerde, tanısız ve kestirimsel eylem çerçeveleri iç içe geçmiştir. Vergi adaleti talebinin yanında, siyasal fırsatlar başlığında incelenen sosyo-ekonomik sorunların neredeyse bütününe ele alınacağı bir yurttaş meclisinin tesis edilmesi talebi, bu iç içelik durumunu başlı başına yansıtmaktadır. Macron'un göreve gelmesinden beri kullandığı ve emekçi kesimleri doğrudan rencide edici karşı çerçeveler, kızgınlık gibi duyguları ortaya çıkararak güdüleyici çerçevelerin ana malzemesini sağlamıştır. Ayrıca, sarı yeleklerin neoliberalizm karşısında bir görünürlük sembolü olarak kullanılması kendi içerisinde bir güdüleyici çerçeveleme eylemi teşkil etmektedir.

Kaynakça

Agnew H (2018). Emmanuel Macron Unveils Overhaul of Healthcare System. <https://www.ft.com/content/932da972-bb41-11e8-8274-55b72926558f>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Allinson J (2015). Class Forces, Transition and the Arab Uprisings: A Comparison of Tunisia, Egypt and Syria. *Democratization*, 22(2), 294-314.

Ancelovici M (2016). Occupy Montreal and the Politics of Horizontalism. İçinde: M Ancelovici, P. Dufour ve H. Nez (der), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 175-202.

Andretta M (2017). Neoliberalism and Its Discontents in Italy: Protests without Movement? İçinde: D Porta, M Andretta, T Fernandes, F O'Connor, E Romanos ve M. Vogiatzoglou (der), *Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis*, London: Palgrave Macmillan, 201-224.

Bancaud D (2018). "Gilets Jaunes": Qui Sont les Figures de Proue du Mouvement? <https://www.20minutes.fr/societe/2375255-20181120-video-gilets-jaunes-figures-proue-mouvement>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

BBC News (2018). French MPs Back Macron's Controversial Rail Reforms. <https://www.bbc.com/news/world-europe-44475481>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Bennett A (2010). Process Tracing and Causal Inference. İçinde: H Brady ve D Collier (der), *Rethinking Social Inquiry*, Plymouth: Rowman and Littlefield, 207-220.

Bherer M (2018). Face aux "Gilets Jaunes", L'Action Répressive Est D'Une Ampleur Considerable. https://www.lemonde.fr/idees/article/2018/12/20/face-aux-gilets-jaunes-l-action-repressive-est-d-une-ampleur-considerable_5400077_3232.html. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Blackmon P (2015). Beyond Coincidence: How Neoliberal Policy Initiatives in the IMF and World Bank Affected United States Poverty Levels. İçinde: S Haymes, M de Haymes ve R Miller (der), *The Routledge Handbook of Poverty in the United States*, London/ New York: Routledge, 11-18.

Bornstein R (2019). En Immersion Numérique Avec les "Gilets Jaunes". <https://jean-jaunes.org/nos-productions/en-immersion-numerique-avec-les-gilets-jaunes>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Busch K, Hermann C, Hinrichs K ve Schulten, T (2013). *Euro Crisis, Austerity Policy and the European Social Model How Crisis Policies in Southern Europe Threaten the EU's Social Dimension*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.

CADTM (2018). "Gilets Jaunes": Une Enquête Pionnière Sur la Révolte des Revenus Modestes. <http://www.cadtm.org/Gilets-jaunes-une-enquete-pionniere-sur-la-revolte-des-revenus-modestes>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Castells M (2013). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.

Chossudovsky M (2018). France's Yellow Vests: Fuel Tax Hike Triggers Poverty, Finances War and Repayment of the Public Debt. <https://www.globalresearch.ca/frances-yellow-vests-fuel-tax-hike-triggers-poverty-finances-war-and-the-public-debt/5662327>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Chrisafis A (2017). French Public Sector Workers Protest Against Macron Budget Cuts. <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/10/french-public-sector-workers-protest-against-macron-budget-cuts>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Collier D (2011). Understanding Process Tracing. *Political Science and Politics*, 44(4), 823-830.

Dalton J (2018). 'Don't Complain – You're Lucky' Macron Tells French After Pension Cuts. <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/france-pension-cuts-emmanuel-macron-french-government-charles-de-gaulle-a8571131.html>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Della Porta D (2015). *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back Into Protest Analysis*. Cambridge/Malden: Polity Press.

Diallo R (2018). Why Are the "Yellow Vests" Protesting in France? <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/yellow-vests-protesting-france-181206083636240.html>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Dianara A (2018). We're With the Rebels. <https://www.jacobinmag.com/2018/11/yellow-vests-france-gilets-jaunes-fuel-macron>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

FeertchakA(2018). Pancartes, Tags, Slogans: Ce Que Disent les Mots des "Gilets Jaunes". <http://www.lefigaro.fr/politique/2018/11/25/01002-20181125ARTFIG00138-pancartes-tags-slogans-ce-que-disent-les-mots-ds-gilets-jaunes.php>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Foster G ve Magdoff F (2008). *The Great Financial Crisis: Causes and Consequences*. New York: Monthly Review Press.

George A ve Bennett A (2005). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge: MIT Press.

Goodwin J, Jaspers J ve Polletta F (2001). *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Oxford: Oxford University Press.

Gürcan E (2017). Political Geography of Turkey's Intervention in Syria: Underlying Causes and Consequences (2011-2016). *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*. yayımlanmadan önce çevrimiçi, doi:10.1108/JACPR-10-2017-0329.

Gürcan E (2019). *Multipolarization, South-South Cooperation and the Rise of Post-Hegemonic Governance*. New York: Routledge.

Gürcan E ve Mete B (2017). *Neoliberalism and the Changing Face of Unionism: The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey*. New York: Palgrave.

Gürcan E ve Mete B (2018). The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey (1960–2016). *Labor History*. yayımlanmadan önce çevrimiçi, doi:10.1080/0023656X.2019.1537027

Gürcan E ve Peker E (2015). *Challenging Neoliberalism at Turkey's Gezi Park: From Private Discontent to Collective Class Action*. New York: Palgrave.

Harvey D (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Hinnebusch R (2015). Change and Continuity after the Arab Uprising: The Consequences of State Formation in Arab North African States. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42 (1), 12-30.

Hinnebusch R (2018). Understanding Regime Divergence in the Post-Uprising Arab States. *Journal of Historical Sociology*, 31(1), 39-52.

Horobin W (2018). Macron Pushes to Privatize State Assets in Big Philosophical Shift. <https://www.wsj.com/articles/macron-pushes-to-privatize-state-assets-in-big-philosophical-shift-1528901351>. Son erişim tarihi, 27.01.2019.

IMF (2019). *IMF Datamapper*. https://www.imf.org/external/datamapper/HH_LS@GDD/USA. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Inclán M (2018). Latin America, a Continent in Movement but Where To? A Review of Social Movements' Studies in the Region. *Annual Review of Sociology*, 44(1), 535-551.

Ira K (2018). Macron's Education Cuts Deny Admission to Thousands of French University Students. <https://www.wsws.org/en/articles/2018/08/27/fred-a27.html>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Jacob Eve Négroni A (2018). Les Etonnants Profils des Huit Porte-Parole des "Gilets Jaunes". <http://www.lefigaro.fr/actualite-france/2018/11/26/01016-20181126ARTFIG00215-les-etonnants-profils-des-huit-porte-paroles-des-gilets-jaunes.php>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Johnston H ve Noales J (der) (2005). *Frames of Protest: Social Movements and the Framing Perspective*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.

Johnstone D (2018). Yellow Vests Rise Against Neo-Liberal 'King' Macron. <https://consortiumnews.com/2018/12/05/yellow-vests-rise-against-neo-liberal-king-macron/?print=print>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Keohane D (2018). France gears up for big privatisation drive. <https://www.ft.com/content/40446aa4-e4e9-11e7-97e2-916d4fbac0da>. Son erişim tarihi, 27.01.2019.

Kousis M (2016). The Spatial Dimensions of the Greek Protest Campaign Against the Troika's Memoranda and Austerity, 2010-2013. İçinde: M Ancelovici, P Dufour ve H Nez (der), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 147-174.

Kriesi N (2016). Mobilization of Protest in the Age of Austerity. İçinde: M Ancelovici, P Dufour ve H Nez (der), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 67-90.

Lang D (2013). Financialisation, Income Distribution and the Crisis. *Cambridge Journal of Economics*, 39(3), 867-870.

Lapavitsas C, vd. (2012). *Crisis in the Eurozone*, London: Verso Books.

Laurent L (2018). An Old-School Budget Lesson for Macron. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2018-10-16/an-old-school-budget-lesson-for-macron>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

LePoint.fr (2018). "Gilets Jaunes": Qui Sont les Huit Porte-Parole ? https://www.lepoint.fr/societe/gilets-jaunes-qui-sont-les-huit-porte-parole-26-11-2018-2274560_23.php. Son erişim tarih, 27. 01.2019.

Lichfield J (2019). Just who are the gilets jaunes?. <https://www.theguardian.com/world/2019/feb/09/who-really-are-the-gilets-jaunes>. Son erişim tarihi, 21. 04.2019.

McAdam D (1999). *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. Chicago: The University of Chicago Press.

McAdam D, McCarthy J ve Zald M (der) (2011). *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Meichler M (2019). La Liste des Revendications des Gilets Jaunes. <https://www.cnews.fr/france/2019-01-18/la-liste-des-revendications-des-gilets-jaunes-801586>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Melucci A (1996). *Challenging Codes*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mouillot P (2018). Qui Sont les Porte-Parole des "Gilets Jaunes" ? Comment Sont-Ils Désignés? https://www.liberation.fr/checknews/2018/11/16/qui-sont-les-porte-parole-des-gilets-jaunes-comment-sont-ils-designes_1692066. Son erişim tarihi: 27. 01.2019.

Gürcan E C (2019). Bir "Siyasal Süreç" Olarak Fransız Sarı Yelekliler Hareketi'nin Ortaya Çıkışı. *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 435-458.

National Alliance to End Homelessness (2017). Homelessness in America. <https://endhomelessness.org/homelessness-in-america/homelessness-statistics/state-of-homelessness-report>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

News Wires (2017). French Parliament Approves Macron's Labour Reforms. <https://www.france24.com/en/20170803-french-parliament-approves-macrons-labour-reforms>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

OECD (2019). *Database*. <https://stats.oecd.org>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Otero G (1999). *Farewell to the Peasantry? Political Class Formation in Rural Mexico*. Boulder, CO and Oxford: Westview Press.

Otero G ve Gürcan E (2016). The Arab Spring and the Syrian Refugee Crisis. *The Monitor, Canadian Center for Policy Alternatives*, 22(5),16.

Özen H (2013). Meydan Hareketleri ve. 'Eski' ve 'Yeni' Toplumsal Hareketler. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 11-40.

Palley T (2013). Europe's Crisis without End: The Consequences of Neoliberalism. *Contributions to Political Economy*, 32(1), 29-50.

Pelletier R (2019). Le Mouvement des Gilets Jaunes Renvoie le Mouvement Syndical à ses Echecs. <http://www.gauchemip.org/spip.php?article33606>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Robertson, R (2011). Globalization and Culture. Ritzer, G. ve J. M. Ryan (der.), *The Concise Encyclopedia of Sociology*, New York: Wiley-Blackwell, 265-266.

Robin Y-M (2018). Les "Gilets Jaunes" se Dotent d'Une Equipe de Huit Représentants. <https://www.ouest-france.fr/societe/gilets-jaunes/les-gilets-jaunes-se-dotent-d-une-equipe-de-huit-representants-6092207>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Romanos E (2017). Late Neoliberalism and Its Indignados: Contention in Austerity Spain. İçinde: D Porta, M Andretta, T Fernandes, F O'Connor, E Romanos ve M. Vogiatzoglou (der), *Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis*, London: Palgrave Macmillan, 131-167.

Ross G (2016). Austerity and New Spaces for Protest 43 The Financial Crisis and Its Victims. İçinde: M Ancelovici, P Dufour ve H Nez (der), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 43-66.

Service Checknews (2018). Qui A Choisi les Huit Porte-Parole des Gilets Jaunes ? Que Veulent-Ils? https://www.liberation.fr/checknews/2018/11/26/qui-a-choisi-les-huit-porte-parole-des-gilets-jaunes-que-veulent-ils_1694360. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Stangler C (2018). Yellow Vests Against the President of the Rich. <https://jacobinmag.com/2018/11/yellow-vests-fuel-prices-france-protests>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Stockhammer E (2013). Rising Inequality as a Cause of the Present Crisis. *Cambridge Journal of Economics*, 39(3), 935-958.

Tarrow S (1998). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

The Sentencing Project (2016). Trends in US Corrections. <https://sentencingproject.org/wp-content/uploads/2016/01/Trends-in-US-Corrections.pdf>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Thomas L (2017). Macron Signs French Labor Reform Decrees. <https://www.reuters.com/article/us-france-reform-labour/macron-signs-french-labor-reform-decrees-idUSKCN1BX1K7>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Tilly C (2008). *Explaining Social Processes*. New York: Routledge.

Tilly C ve Tarrow S (2015). *Contentious Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 25 (272), 9-59.

United States Census Bureau (2017). Historical Poverty Tables: 1959-2017. <https://www.census.gov/data/tables/time-series/demo/income-poverty/historical-poverty-people.html>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Vennesson P (2008). Case Studies and Process Tracing: Theories and Practices. İçinde: D Della Porta ve M. Keating (der), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 223-239.

Viellepeau M (2019). Gilets Jaunes et CGT: Convergences sur les Ronds-Points. <http://www.frontsyndical-classe.org/2019/01/gilets-jaunes-et-cgt-convergences-sur-les-ronds-points.html>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Vogiatzoglou M (2017). Turbulent Flow: Anti-Austerity Mobilization in Greece. İçinde: D Della Porta, E Romanos, F O'Connor, M Vogiatzoglou, M Andretta ve T Fernandes (der), *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis Comparing Social Movements in the European Periphery*, Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 99-129.

Welty E (2013). The Art of Nonviolence: The Adaptations and Improvisations of Occupy Wall Street. İçinde: E Welty, vd. (der), *Occupying Political Science: The Occupy Wall Street Movement from New York to the World*, New York: Palgrave Macmillan, 89-116.

World Bank (2016). *Online Database*. <http://databank.worldbank.org>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Gürcan E C (2019). Bir "Siyasal Süreç" Olarak Fransız Sarı Yelekliler Hareketi'nin Ortaya Çıkışı. *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 435-458.

World Bank (2019). *Online Database*. <https://data.worldbank.org>. Son erişim tarihi, 13.01.2019.

Yıldırım Y (2013). Kent Aracılığı ile Ortak Olanı Kurmak: “Öfkeliiler” ve “İşgal Et” Hareketleri. *Mülkiye Dergisi*, 37 (1), 143-162.

Young Z (2018). France’s Le Maire Set to Unveil Inflammatory Privatization Bill. <https://www.politico.eu/article/frances-bruno-le-maire-set-to-unveil-inflammatory-privatization-bill/>. Son erişim tarihi, 27. 01.2019.

Güvenikleştirme Perspektifinden 11 Eylül Sonrası ABD-Suudi Arabistan Askeri İlişkileri

Selin M. Bölme, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri
Araştırmaları Enstitüsü, ORCID: 0000-0002-8266-4323,
e-posta: selin.bolme@gmail.com

Şule Sağlam Rıdha, ORCID: 0000-0002-9655-8628,
e-posta: sulesaglamridha@gmail.com

Özet

Bu çalışma, 11 Eylül sonrasında Amerika Birleşik Devletleri ve Suudi Arabistan arasındaki askeri ilişkileri analiz ederek, Washington yönetiminin bu ilişkileri nasıl meşrulaştırdığını ele almaktadır. Özellikle Soğuk Savaş döneminden itibaren artarak devam eden ikili askeri ilişkileri, El-Kaide tarafından gerçekleştirilen 11 Eylül terör saldırıları sonrasında Amerikan Kongresi'ne ve toplumuna kabul ettirmek Washington yönetimi için oldukça zor olmuştur. Zira Amerikan toplumu saldırıların yanı sıra, ABD ve Suudi Arabistan arasındaki yönetim biçimi ile sosyo-kültürel özelliklerdeki derin farklılıklar sebebiyle Riyad yönetimi ile sürdürülen askeri ittifakı sıkça eleştirmiştir. Dolayısıyla ABD'nin bu ilişkileri meşru bir zeminde açıklaması gerek kamuoyu gerekse Kongre desteğini alabilmesi açısından elzemdir. Çalışma boyunca, Washington yönetiminin inşa ettiği tehdit söylemleri ve ikna süreçleri Kopenhag Okulu'nun güvenikleştirme teorisi bağlamında ele alınmıştır. 11 Eylül sonrasındaki askeri ilişkiler, George W. Bush ve Barack Obama dönemleri olmak üzere iki dönem altında analiz edilmiş olup, her iki dönemde kurgulanan güvenikleştirme çabaları askeri söylemler ve anlaşmalar üzerinden incelenmiştir. Başkan G.W. Bush döneminde "terör tehdidi" söylemi ile Ortadoğu bölgesine askeri harekâtlar düzenlenmiş, Suudi Arabistan yönetimi bu operasyonların çoğunda askeri müttefik olarak yer almıştır. Amerikan kamuoyundan bu müttefikliğe gösterilen olumsuz tepkiler ise Başkan Bush ve ekibi tarafından başarılı şekilde inşa edilen terör tehdidi söylemleri ile çoğunlukla etkisiz hale getirilmiştir. Bu dönemde Afganistan işgali başarılı güvenikleştirmeler arasında yer almasına rağmen, Irak işgaline dair kurulan tehdit söylemlerinde ancak kısmi başarıdan söz edilebilir. Başkan Obama dönemine gelindiğinde ise Suudi Arabistan ile olan askeri ilişkiler yoğunluğunu korumuş ancak Amerikan kamuoyuna tehdit söylemlerinin kabul ettirilmesi süreci oldukça zorlu geçmiştir. Başkan Obama, 'Arkadan Liderlik' politikasına ve bunun gereği terör örgütlerine karşı mücadelede ve 'askeri müdahalede bulunmama' konusunda destek almıştır. Ancak bu politikaları izlerken Suudi Arabistan'la müttefikliği sürdürmesi özellikle 11 Eylül saldırılarını gerçekleştirenler arasında Suudi kökenlilerin

olması, Riyad yönetiminin El Kaide'yi finanse etmekle suçlanması gibi sebeplerle pek çok defa sorgulanmıştır. Buna karşılık, gerek Başkan G.W. Bush gerekse Başkan Obama yönetimlerinde, ABD'ye karşı "varoluşsal tehditler" sebebiyle bir güvenlik açığı olduğu söylemleri inşa edilmiş ve Suudi Arabistan ile var olan askeri birlikteliğin zorunluluğu bu çerçevede vurgulanmıştır. Çalışmada, ABD ve Suudi Arabistan arasındaki tüm farklılıklara ve 11 Eylül saldırılarının doğurduğu gergin ortama rağmen iki ülke arasındaki askeri ilişkilerin destek bularak sürdüğü sonucuna ulaşılmıştır. Siyasi yönetimlerce inşa edilen tehdit söylemleri Amerikan kamuoyu ve Kongresi'nce çoğunlukla kabul görmüş; Riyad yönetimiyle askeri ilişkiler önceki yıllara kıyasla 11 Eylül sonrasında artarak devam etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kopenhag Okulu, güvenikleştirme, ABD, Suudi Arabistan, askeri ilişkiler.

US-Saudi Arabia Military Relations in the Context of Securitization Theory after September 11

Abstract

This study analyzes the military relations between the United States and Saudi Arabia after 9/11 and how Washington has legitimized these relations. After 9/11, the Washington administration faced difficulties in getting approval from the American Congress and society for the bilateral military relations that had been growing since the Cold War period. The American society frequently criticized the military alliance with the Riyadh administration not only because of the vastly differing socio-cultural characteristics of the two countries but also because of their contrasting regimes. Therefore, it was essential for the US government to explain these relations on a legitimate basis in order to get support from both the public and the Congress. In this study, the 'threat discourse' and the 'persuasion process', constructed by the Washington administration during two different presidential eras, George W. Bush and Barack Obama, are analyzed under the framework of the Copenhagen School's Securitization Theory. The securitization efforts in both eras are examined through military discourses and agreements. During President G.W. Bush's era, military operations were conducted in the Middle East within the framework of a "threat of terrorism" discourse and the Saudi administration took part in most of these operations as a military ally. The negative reactions to this alliance from the American public had been largely neutralized by the "threat of terrorism" discourse that was successfully constructed by President Bush and his team. Although the occupation of Afghanistan during this period was one of the successful securitizations, the threat discourse constructed during the occupation of Iraq was only partly successful. Military relations with Saudi Arabia continued to be close during President Obama's era. On the other hand, imposing threat discourses to the American society was more difficult than before. President Obama got support for his 'Leading From Behind' policy that included fighting against terrorist organization without "military intervention." However, during

both periods the United States' alliance with Saudi Arabia was questioned many times because of the Saudi Citizens found among the 9/11 terrorists and the accusations that Saudi Arabia was financing al-Qaeda. As a response, both President G.W. Bush and President B. Obama's governments constructed a discourse focusing on the existence of a security gap because of existential threats against the United States and they emphasized the necessity of military co-existence with Saudi Arabia under this framework. The study concludes that despite the differences between the US and Saudi Arabia and the tense situation caused by the attacks of 9/11, military relations between the two countries continued to receive support. Threats constructed by political leaders and administrations were widely accepted by the American public and Congress, and military relations with the Riyadh administration continued to grow after September 11.

Keywords: Copenhagen School, security, USA, Saudi Arabia, military relations.

Giriş

11 Eylül 2001'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi ve Washington'daki Savunma Bakanlığı'na (Pentagon) El-Kaide tarafından eş zamanlı olarak gerçekleştirilen terör saldırıları tüm dünyada şok etkisi yaratmıştır. Bu dönemde Amerikan yönetimleri tarafından inşa edilen "tehdit söylemleri sayesinde güç kullanımı meşrulaştırılmış" (Buzan, 1997: 13); her mesele kolaylıkla normal siyasetin dışına çıkarılarak panik siyasetinin içine sokulmuştur. Dönemin ana aktörleri ABD Başkanı George W. Bush ve ardından gelen demokrat selefi Barack Obama, 11 Eylül saldırılarının oluşturduğu korku ortamından faydalanarak Amerikan halkı, Kongresi ve uluslararası toplum tarafından çeşitli tehdit algılarının benimsenmesine çalışmışlardır. Kullanılan söylemlerdeki tehlike, abartılı boyutlara ulaşmış ve Ortadoğu'da aşırı şiddet içeren askeri harekâtlara ya da yoğun silahlanmaya sebep olmuştur.

Bu dönemin şaşırtıcı gelişmelerinden biri ABD ve Suudi Arabistan arasında askeri ilişkilerin daha önce görülmedik seviyelere ulaşmasıdır. Her ne kadar her dönem iki ülke arasında yoğun ilişkiler söz konusu olduysa da bu dönemde İslam ile terör tehdidinin özdeşleştirilmesi, yükselen İslamofobi ve en önemlisi Suudi Arabistan'ın El-Kaide'nin finansmanı/desteklenmesi ile suçlanması nedeniyle sarsılması beklenen askeri ilişkilerin daha da yoğunlaşması dikkat çekicidir. Bu açıklanması güç durum Amerikan yönetimlerini Kongre ve Amerikan kamuoyunun ikna süreçlerinde de zorlayacaktır. Aslında iki ülke arasında ilişkiler her dönem yönetimler açısından sıkıntılı olmuştur. İki ülke arasında gerek yönetim biçimlerinden gerek siyasal sistemlerinin dayandığı değerlerden gerekse kültürel temellerinden kaynaklanan çok derin farklılıklar

söz konusudur. Bu farklılık, iki ülkenin Arap-İsrail meselesi gibi Ortadoğu'nun en temel meselesine dair söylemsel düzeyde dahi olsa karşıt duruşlarında, bölgedeki İslami hareketlere yönelik politikalarında veya pek çok başka siyasal ve toplumsal meselede kendini açıkça göstermektedir. İki ülkenin toplumlarının birbirlerine bakış açılarındaki olumsuzluklar da göz önüne alındığında ilişkileri anlamak ve açıklamak daha da zorlaşmaktadır. Bu zorluk ABD ve Suudi Arabistan'ın kendi içlerinde de geçerlidir. Suudi Arabistan gibi krallıkla yönetilen otoriter bir yönetimin, bu ilişkiler konusunda hesap vermesi gereken bir parlamentoya sahip olmaması elini kolaylaştırmaktadır. Öte yandan ABD yönetiminin bu ilişkileri, özellikle de ilişkilerin 1980'den sonra yoğunlaşıp 2000 sonrası yeni bir ivme kazanan askeri boyutunu, meşru bir zeminde açıklaması ve gerek Kongre'yi gerekse kamuoyunu ikna etmesi gerekmektedir. 11 Eylül sonrasında bu ikna süreci çok daha zor bir hal almıştır. Barry Buzan'ın da ileri sürdüğü gibi 11 Eylül sonrasında ABD siyasetinde artan güvenlikleştirme eğilimi (Buzan, 2008: 119), sözkonusu açıklama zorluklarını aşarak kitleleri ikna etme politikasının bir sonucudur.

Bu makalenin amacı; 11 Eylül sonrasında ABD'nin Suudi Arabistan ile askeri ilişkilerine odaklanarak, bu ilişkileri ABD yönetimlerinin nasıl meşrulaştırdığını analiz etmektir. Makalenin ana argümanı ABD yönetimlerinin Suudi Arabistan ile artan askeri ilişkilerini açıklamak için aciliyet vurgusu ile çeşitli tehdit söylemlerine başvurduğudur. Bu askeri ilişkilerin ve tehdit inşa sürecinin incelenmesi amacıyla makalede Kopenhag Okulu tarafından geliştirilmiş olan güvenlikleştirme teorisinden yararlanılacaktır. Bu amaçla, önce güvenlikleştirme teorisi hakkında kısa bir bilgi verilecek, daha sonra George W. Bush ve Barack Obama dönemleri olmak üzere 11 Eylül'ü izleyen ilk iki dönemde Suudi Arabistan ile yürütülen askeri ilişkiler ve Amerikan yönetimlerinin Suudi Arabistan ile ilişkileri açıklamada tehdit söylemini ne şekilde kullandığı analiz edilecektir.

Güvenlikleştirme Teorisi

Güvenlikleştirme teorisi, Kopenhag Okulu'nun güvenlik yaklaşımlarından olan sektörel güvenlik ve bölgesel güvenlik kompleksinin geliştirilmesi ve kendini yenilemesiyle ortaya çıkmış bir akımdır. Okulun düşünürlerinden Ole Wæver (1995: 46-87), 1995 yılında ilk defa 'güvenlik(siz)leştirme' kavramını kullanarak, güvenliğin söylemle inşa edilen bir kavram olduğunu iddia etmiş ve aradan geçen üç yılın ardından, 1998 yılında basılan *Security: A New Framework for Analysis* adlı kitapla Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap de Wilde (Buzan vd., 1998) güvenliği geleneksel (dar) tanımının dışında tartışmaya açmışlardır.

Ana akım yaklaşımların aksine, bu anlayışta güvenlik olumsuz bir anlam taşımaktadır. Yani klasik güvenlik anlayışında iddia edildiği gibi güvenlik arttırıldıkça, topluma fayda sağlayan bir unsur değildir. Okul, “bir şeyi güvenlik konusu yapan nedir?” ana sorusu etrafında güvenlikleştirme sürecinin ne olduğunu irdelemektedir. Bunu yaparken ele alınan konunun gerçekten bir güvenlik sorunu olup olmadığı sorgulanmaz. Okula göre, güvenlikleştirme ile gerçek güvenlik sorunlarının konuşulması engellenir. Bu yüzden güvenliğin olumlu ve toplum için gerekli olduğu anlayışından uzaklaşılması gerekmektedir (Buzan vd., 1998: 23). Güvenliği tehditlerden uzak olma durumu olarak gören Buzan (1998: 21), güvenliğin hayattaki varlığı sürdürmekle ilgili olduğunu söyler. Güvenlik, “özel bir politika türüdür yani siyasidir” (Buzan vd., 1998: 5). Buna paralel olarak güvenliğe dair alınan karar da politik bir karardır (Buzan vd., 1998: 29). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki karar, tek bir güvenlikleştirici tarafından verilse dahi, sürecin başarısında hedef kitle başta olmak üzere diğer unsurlar da belirleyicidir. Bundan ötürü süreç, özneler arası bir inşa dönemi olarak kabul edilir (Buzan vd., 1998: 31) ve normatiftir (Brauch, 2008: 5). Bu inşa döneminde sözcüklerin -taşıdıkları anlamların ötesinde- farklı işlevleri devreye girer. Kelimelerin, klasik dil felsefesinde tanımlanan içinde bulunduğumuz yaşamı doğrulama ya da yanlışlama işlevinin (Baykent, 2017: 503) ötesinde başkalarını etkileme işlevi de mevcuttur. Söz, birini -hedef kitleyi- etkileme gücü taşıdığı anda bir nevi eylemleşir ve söz-edim halini alır. Söz-edimci dil anlayışındaki “Bir şey söylemek bir şey yapmaktır” (Austin, 1962: 12) ifadesinin güvenlikleştirme süreçlerindeki karşılığı, güvenlikleştirici aktörlerin tehdit söylemleri inşa ederek ‘bir şeyler’ yaptıklarıdır. Bu kurgu sürecinde hedef kitleleri ikna için kurulan söylemlerin kabul görebilmesi için çeşitli koşullar¹ da gereklidir (Austin, 1962: 14-15). Siyasi erke sahip olanlarca oluşturulan tehdit söylemleri gerekli koşulları taşıyorlarsa hedef kitle tarafından bu inşanın idrak edilmesiyle söz-edim başarısızlığı (*speech act failure*) oluşur (Waever, 1995: 45).

Güvenlikleştirmeyi Buzan (2008: 108) “bir şeyin, değerli olduğu kabul edilen bir öznenin varlığına yönelik bir tehdit olarak kurgulanması ve bu kurgulamanın buna mukabil alınan istisnai tedbirleri desteklemek için kullanılması” olarak tanımlar. Kısacası güvenlikleştirme herhangi bir varlığa karşı varoluşsal bir tehdidin inşası ve buna karşılık olarak olağanüstü tedbirlerin alınma sürecidir. Bahsedilen süreç üç aşamalıdır. Birinci aşamada belli bir konu, bir ‘referans nesnesi’ne dair varoluşsal bir tehdit olarak tanımlanır. İnşacı bir yaklaşımı benimseyen teorisyenler, söylemle kurulan tehditler üzerinden bir güvenlik açığı oluşturulduğunu iddia ederler. Bu aşamada ‘güvenlikleştirici aktör’, ‘işlevsel aktörler’ ve ‘kolaylaştırıcı koşullar’ referans nesnesinin “tehdit altında” görünmesine aracılık ederler (Buzan vd., 1998: 25). Hedef kitlenin o konuyu

politika dışı bir unsur olarak algılamasıyla konu güvenlikleştirilmiş olur. Kısacası güvenlikleştirme, sorun olarak gördüğü unsuru, politika üstü bir mesele olarak görür ve konu politika alanında tartışılmak yerine genellikle devlet söylemiyle bir güvenlik çatısı altına alınır. Yani konu, önce siyasetin içine doğru itilir; ardından söylemler üzerinden güvenlikleştirilir ve güvenlik dışına çıkarılarak normalleştirilebilir (Buzan vd., 1998: 23). Güvenlikleştirme, kimi zaman aşırı güvenlikleştirmeye (*oversecuritization*) dönüşürse, insan hakları ihlallerine kadar uzanan sorunlar ortaya çıkabilir. Normalleştirme süreci ise, güvenlik dışılaştırma (*desecuritization*) kavramı ile açıklanır (Waever, 1995: 10). Buzan (2008: 107) güvenlik dışılaştırmayı, daha önce tehdit olduğu kabul edilen bir şeyin artık tehdit olarak inşa edilmemesi olarak tanımlar.

Güvenlikleştirme süreçleri, çeşitli analiz unsurları aracılığıyla irdelenir. Bu unsurlar tehdit söylemi (söylem), hedef kitle, aciliyet vurgusu ve olağanüstü tedbirlerin alınmasıdır. Ek olarak, sürece dâhil unsurlar olan başvuru/referans nesnesi, güvenlikleştirici aktör, işlevsel aktörler ve kolaylaştırıcı aktörler de güvenlikleştirme sürecinin oluşumunda yer alırlar.

Bu makalede analizler ağırlıklı tehdit söylemi ve güvenlikleştirici aktör üzerinden gerçekleştirilmiştir. Çalışmada tehdit söylemi üzerinde ağırlıklı durulmasının sebebi, güvenlikleştirme teorisini diğer güvenlik teorilerinden farklı kılan şeyin, güvenliğin söylem/söz-edim (*speech act*) ile inşa edildiği iddiasından kaynaklanmaktadır (Buzan vd., 1998: 26-31). Bu sebeple sözcükler ve kavramlar bu teoride oldukça önemlidir. Bu yaklaşıma göre, sözcükler ve kavramlar hiçbir zaman nesnel anlam taşıyamazlar, çünkü onları kullanan insanlar tarafından içeriklerine farklı anlamlar yüklenmektedir (Buzan vd., 1998: 25). Tehdit söyleminin yanı sıra süreçte etkin rol oynayan başat unsurlardan güvenlikleştirici aktör de analiz unsurları arasında öne çıkmaktadır. Güvenlikleştirici aktör, bir konuyu referans nesnesini tehdit ettiği için güvenlik sorunu olarak sunan öğelerden oluşup bu anlamda, devlet, hükümet, siyasi ve askeri elitler, bürokratlar, hükümetler, lobi, ordu, baskı grupları, ilkeler ya da sistemler olarak karşımıza çıkabilir (Buzan vd., 1998: 40).

Güvenlikleştirme ve Askeri İlişkiler

Güvenlikleştirme teorisinin ortaya çıktığı yer olan Kopenhag Okulu, kuruluşunun ilk yıllarında öncelikle Avrupa'nın güvenliğine odaklanan çalışmalar yürütmüş bir gruptur. Bunu yaparken de geleneksel askeri güvenliğin dışında bir tartışmayı başlatarak yeni bir güvenlik anlayışı içerisinde hareket etmiştir. Ancak askeri ilişkilerin önemi yadsınmamış; askeri ilişkiler, güvenlikleştirmenin en yüksek oranda kurumsallaştığı yani en kolay güvenlikleştirilen alanlardan biri olmuştur (Buzan vd., 1998: 49).

Barry Buzan, 2008 yılında askeri güvenliğin gündeminin değiştiğini belirtir. Ona göre güvenlikleştirme modelleri de bir dönüşüm geçirmektedir. Tarihe gönderme yaparak, Soğuk Savaş dönemi boyunca Komünizmin gvenlikleştirilişini başarılı bir örnek olarak gösterir (Buzan, 2008: 108). ABD'nin Irak işgali girişimi ise tam başarıya ulaşamamış sınırlı bir gvenlikleştirmedir (Buzan, 2008: 108). Zira Amerikan kamuoyundan önce destek gören siyasi erk, Irak'ta nükleer silahların varlığının resmi olarak ispatlanamamasıyla tehdidin varlığını reddetmiştir. Analizler gerçekleştirilirken her ne kadar söylemler büyük önem taşısa da incelenen dönem içinde ülkelerin sahip olduğu askeri kapasite ve yetenekler de dikkate alınmalıdır. Ayrıca askeri sektörün diğer sektörlerden özellikle de siyasi ve ekonomik sektörden etkilendiği de unutulmamalıdır.

ABD Başkanı G.W. Bush Döneminde Güvenlikleştirme zerinden ABD-Suudi Arabistan İlişkileri (2001-2009)

11 Eylül saldırıları ABD'nin Suudi Arabistan ilişkileri açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Suudi Arabistan ile ilişkiler o güne kadar hiç olmadığı kadar ABD içinde eleştiriler ile karşı karşıya kalmıştır. Terör eylemlerini gerçekleştiren El-Kaide lideri same bin Ladin'in yanı sıra 19 saldırgandan 15'i Suudi Arabistan vatandaşıdır. ABD Kongresi bünyesinde 11 Eylül terör saldırısına ilişkin oluşturulan soruşturma komisyonunun üzerinde durduğu konulardan biri, Suudi devletinin ya da üst düzey yetkililerin El-Kaide'ye mali destek verip vermediğidir. Bu dönemde bağlantının tespit edildiği yönündeki iddialar karşısında, Bush yönetimi rapora "ulusal güvenlik" sebebiyle gizlilik getirmiştir. Ancak 2016 senesinde bir televizyon programına katılan dönemin komite başkanı Bob Graham El-Kaide'nin yardım olmadan böyle bir eylemi gerekleştirmeyeceğini ve teröristlerin Suudi vakıflarından, zengin Suudilerden ve Suudi hkmetinin tepesindeki isimlerden destek aldığı kanaatinde olduğunu açıklamıştır (Thomas, 2016). Nitekim soruşturmadaki gizlilik kararına rağmen bu dönemde Amerikan kamuoyunun en çok tartıştığı konulardan biri bu bağlantı ve Suudi Arabistan ile sürdürülen askeri ilişkilerin dayanağıdır. Washington'ın mttefikisi Riyad ile inişli çıkışlı ilişkilerinin gölgesinde bu dönemde güvenlikleştirme süreci son derece karmaşık ve zorlu bir seyir izlemiştir.

Bush yönetimi 11 Eylül terör saldırıları ile yaşadığı ani şokun hemen sonrasında teröre karşı savaş ilan etmiştir. Beyaz Saray tarafından hızla planlanan başarılı açıklamalarla, tüm dünya Birleşik Devletler'e destek verenler ve vermeyenler olarak iki kutba bölünürken, bu ötekileştirme içinde Washington'ın yanında yer almayanlar teröristlerle aynı tarafta kabul edilmiştir (Bowden, 2002: 30). Saldırılar sonrası Afganistan işgaline uluslararası kamuoyunun desteğinin sağlandığı süreç tam bir güvenlikleştirme örneğidir. Bush, saldırılardan birkaç

gün sonra yaptığı konuşmada tehdidi küreselleştirmiş ve Afganistan yönetimini tehdit içine katarak hedef göstermiştir (*The Guardian*, 20/09/2001):

...sadece kendi halkını bastırmakla kalmıyor, teröristlere sponsorluk ve barınak sağlayarak her yerde insanları tehdit ediyor... Fakat yaşam tarzımıza karşı bir tehdit olan terörizmi yenmenin tek yolu onu durdurmak, ortadan kaldırmak ve büyüdüğü yerde [Afganistan'da] yok etmektir... Medeni dünya Amerika'nın yanında toplanıyor. Bu terörün cezasız kalması durumunda kendi şehirlerinin, kendi vatandaşlarının bir sonraki hedef olabileceğini anlıyorlar.

Bush yönetimince benimsenen makro güvenlikleştirme söylemi ile ABD çıkarları evrensel değerlermiş gibi sunulmuştur (Buzan, 2008: 119). Saldırının meydana getirdiği ani panik hem Amerikalıların hem de uluslararası kamuoyunun bu evrensel olduğu iddia edilen ilkeleri/söylemleri desteklemesine sebep olmuştur. Bush yönetiminin bu süreçte kullandığı ikna söylemleri, sonuçları itibari ile kısa vadede başarılı olarak değerlendirilebilir. Washington, Afganistan'ın işgalinde olduğu gibi normal şartlarda kamuoyuna kabul ettiremeyeceği bir askeri müdahaleye bu sayede destek elde edebilmiştir.

Bush yönetimi Afganistan Savaşı ile ilgili hızla küresel bir destek temin ettiyse de teröre karşı küresel savaş konusunda Amerikan kamuoyunu, uluslararası toplumu ve kongre üyelerini ikna etmekte zorlanmıştır. Nitekim kendisine verilen destek zaman ilerledikçe azalacaktır. Bu ortamda ABD'nin Suudi Arabistan ile ilişkileri çok daha büyük baskı altına girmiştir. Riyad yönetimi üzerindeki şaibeleri hafifletme çabası ile hızla ve tam işbirliği ile ABD'nin Afganistan ile savaşına destek vermiş ve saldırıların hemen ardından El Kaide'ye yardım ettiği söylenen Afganistan'daki Taliban hükümetiyle tüm bağlarını kestiğini açıklamıştır (Burns ve Wren, 2001). Afganistan'da yönetim değişinceye kadar Kabil Büyükelçiliği'ni açmamıştır (*The Irish Times*, 26/09/2001). Ancak Suudi Arabistan'ın bu adımları gerek uluslararası toplumun gerekse Amerikan halkının sempatisini kazanmak için yetersiz kalmıştır. Bu dönemde yapılan kamuoyu yoklamaları Amerikalıların çoğunun saldırıların arkasında El Kaide'nin olduğuna inandığını ve El Kaide ile Suudi Arabistan'ı özdeşleştirdiğini göstermektedir (*World Public Opinion*, 01/09/2003). 11 Eylül saldırıları öncesinde de Amerikalıların genel tavrı sosyo-kültürel sebeplerle Araplara karşı mesafelidir (*Gallup*, 28/09/2001). Saldırıların sonrasında bu önyargı derinleşmiş ve Suudi Arabistan hakkında daha önce olumlu görüşlere sahip olanların sayısı hızlı düşüşe geçmiştir. Daha önce olumlu görüşlere sahip olan %49'luk oran, 11 Eylül saldırılarından sonra %24'e düşmüş; daha önce olumsuz düşüncelere sahip olan %33'lük kesimin oranı ise %58'e yükselmiştir (*Arab American Institute*, 24/12/2001). Aynı araştırmaya göre saldırıların ardından Suudi Arabistan'ı 'çok iyi müttefik' olarak görenler %3,

'genel olarak iyi bir müttefik' olarak görenler %19, 'oldukça iyi müttefik ama sorunlu' olarak görenler %36, 'iyi bir müttefik' olarak görmeyenler ise %31'dir.

ABD basını da Riyad'a yönelik eski ılımlı tavrını bırakmış, Suudi Arabistan ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesi gerektiğine dair sorgulamaları haberlerine taşımıştır (Gause, 2003: 7). 11 Eylül saldırılarının ardından hazırlanan *Fahrenheit 9/11* adlı belgesel ilişkilerin sorgulamasında kritik rol oynayan yapımların en önemlilerinden biridir. Yapımcı Michael Moore (2004) belgeselinde, Washington yönetiminin o ana kadar kullandığı gerekçeleri sorgulamakta ve Bush yönetiminin iddiasının aksine, iki ülke arasındaki askeri ilişkilerin güvenliğe değil, güvensizliğe sebep olduğu iddiasında bulunmaktadır. Moore özellikle, ABD ile Suudi Arabistan arasındaki silah anlaşmalarını sorgulamakta ve eleştirmektedir (Moore, 2004: 19.dk. 45.sn.). Belgesel, kazandığı popülarite ve geniş kitleler tarafından izlenmesi göz önüne alındığında bu dönem için 'söylem yıkıcı unsurlar' arasında sayılabilir. Bu anlamda Amerikalı ünlü programcı Larry King'in Suudi Arabistan'ın ABD Büyükelçisi Prens Bandar'ı davet ettiği program da önem arz etmektedir (Moore, 2004: 21.dk. 42.sn.). Program sırasında Prens Bandar, "İnsanların yükselen öfkelerini Kral [Abdullah] anlıyor, bu yüzden FBI ile işbirliği yaparak onları [Suudi kökenli olup ABD'de ikamet eden şüphelileri] gönderdik" açıklamasını yapmıştır (Moore, 2004: 21.dk. 42.sn. - 22.dk. 05.sn.). Olası saldırganların yurtdışına üstelik FBI işbirliği ile gönderildiğinin açıklanması, Amerikan kamuoyunda tepkiye sebep olacaktır. ABD yönetiminin Riyad yönetimi ile işbirliği özellikle Bush ailesinin Suudi yönetimi ve petrol şirketleriyle olan yakın ilişkisi en çok eleştirilen konulardır (Moore, 2004: 22.dk. 10.sn. - 23.dk. 00 sn.). Bu sorgulamalar, ABD toplumunu o güne kadar ikna eden Suudi Arabistan ile müttefiklik çerçevesinde sunulan gerekçeleri zayıflatmıştır.

Bush yönetimi 11 Eylül saldırıları sonrasında izlediği politikalara karşı ilk dönemde elde ettiği güçlü kamuoyu desteğini bu süreç içinde kaybetmiştir. Öyle ki saldırılar sonrası alınan ve başlarda meşru görülen olağanüstü tedbirler de sorgulanacaktır (Abramson, 2005). Gerek Amerikalılar gerekse uluslararası toplum daha fazla güvenliğe gerekli olduğu iddiasına olan inançlarını yitirmiş olması, Washington'ın 'daha fazla güvenlik için Suudi Arabistan ile işbirliği' söylemlerinin ikna ediciliğini kaybetmesine yol açmıştır (*Time*, 08/09/2003).

Terör tehdidine karşı işbirliği yapılması "zorunlu" olunan Suudi Arabistan söylemini Amerikan toplumunun kabul etmeyişi, Bush yönetimi için acilen çözülmesi gereken bir sorun haline almıştır. Washington, Amerikan kamuoyunu teröre karşı mücadelede ikna edebilmişken, teröristlerin kimler olduğu konusunda aynı başarıyı gösterememiştir. Washington için terör, Riyad yönetimiyle hiçbir zaman eş anlamlı olmamış, Başkan Bush ve ekibi

söylemlerinde Riyad yönetimini tehdit olarak kullanmamışlardır.² Başkan Bush, Suudi Arabistan'a karşı kamuoyunda oluşmuş tepkileri El Kaide'nin 'ortak tehdit' olduğu söylemi ile başarılı bir şekilde yumuşatmıştır. El Kaide'yi eleştirdiği açıklamalarında, bu teröristlerin aynı zamanda "Suudi Arabistan'daki, Mısır'daki, Ürdün'deki rejimleri devirmek [için çabaladıklarını]" söylemiştir (Çongar, 2001). Üstelik "terör örgütü sadece Batı toplumlarını değil, İslam coğrafyasını da tehdit etmektedir". Tehdidin Suudi Arabistan'ın da dâhil olduğu doğu toplumlarına doğru genişletilmesi, güvenlikleştirme sürecinde ivmeyi Bush yönetiminin lehine çevirmiştir. Zaten, "El Kaide ve ideolojisinin medeniyete yönelik bir tehdit oluşturduğu" İslam coğrafyasında da sıkça kullanılan bir söylemdir (Buzan, 2008: 120). Bush yönetimi söylemlerinde El Kaide ile Suudi Arabistan'ı ayrı sınıflara koyarak tüm müttefik İslam ülkelerine yaptığı gibi bu ülkeyi de güvenlikdışlaştırır (Buzan, 2008: 120). Böylelikle kamuoyunun tehdit algısından Suudi Arabistan ayrıştırılarak algı doğrudan El-Kaide ve benzeri örgütlere yöneltilmiştir. El Kaide'yi zora sokan bu durum, 11 Eylül'ün makro güvenlikleştirme söyleminin bir süre daha (Irak işgaline kadar) başarılı sürmesini sağlamıştır.

Bununla birlikte bu dönemde Amerikan toplumunda tehdit algısının görülmedik şekilde bölünmüş olduğunu belirtmek gerekir. Öyle ki toplumun bir kısmı bizzat Bush ve ailesini tehdit olarak görürken, üzerinde güvenlikleştirmenin başarılı olduğu diğer kısım Bush yönetimince sunulan tehditlere inanarak Beyaz Saray'ın politikalarına destek vermiştir.³ Bush yönetimi, bunun üzerine güvenlikleştirme politikalarının işe yaramadığı kesim üzerinde baskıyı artmıştır (Moore, 2004: 58.dk.10.sn. - 59.dk. 31.sn.). Buzan'ın teorisinin de öngördüğü gibi bu şartlar altında güvenlikleştirici aktör, hedef kitle üzerinde antidemokratik tedbirlere yönelmiştir. Nitekim çıkarılan Vatanseverlik Yasası ile birlikte 11 Eylül sonrasında devletin sivil topluma karşı şiddetli sert önlemlerde kendini göstermiştir (*The USA Patriot Act: Preserving Life and Liberty*, 25/10/2001). Çöken ikna sistemi, insan haklarına aykırı eylemlere zemin sağlayan bir sürece dönüşmüş ve "sıradan Amerikalıların terörist gibi evleri basılmıştır." Bu süreçte ABD'deki bazı sivil toplum kuruluşlarının üyeleri FBI tarafından sorgulanmaya başlanmış ve ülkeye birer tehdit olarak gösterilmişlerdir (Moore, 2004: 01 saat, 01.dk., 4.sn.).

Kamuoyunu ikna konusunda zorlanan ve bizzat hedef haline gelen Bush yönetimi bu süreçte sadece baskıya değil yasa dışı önleyici tedbirlere de başvurmuştur. Bu önlemler kapsamında 11 Eylül'e dair soruşturma hemen başlatılmamış; Bush Kongre'de kendi soruşturmasını engellemek istemiş ve Kongre'yi durduramayınca bağımsız bir 11 Eylül Komisyonu kurulmasını engellemeye çalışmıştır (Brush, 2002). Bu çabalara karşın Aralık 2001'de Senato soruşturma için partiler üstü bağımsız bir komisyonun kurulması yönünde karar almıştır. 14

Şubat 2002’de çalışmalarına başlayan komite 11 Kasım 2002’de soruşturma raporunu tamamlamıştır.⁴ Bush yönetimi, raporun 28 sayfasını ulusal güvenlik gerekçesi ile sansürleyecektir (Moore, 2004: 37. dak 17.sn. ve devamı). Raporun sansürlenmiş bölümlerinde saldırılarda Amerikan yönetiminin istihbarat ve önlem zaafının yanı sıra Suudi Arabistan bağlantısından bahsettiğine yönelik iddiaların basına sızması Bush yönetimini zor durumda bırakmıştır. Ayrıca Bush yönetimi komisyona yeterli bilgi vermemekle ya da geç bilgi vermekle suçlanmıştır (Moore, 2004: 37.dk. 30.sn. ve devamı). Raporun gizliliğinin kaldırılması yönündeki baskılar sadece Amerikan kamuoyundan gelmemiş; Suudi Arabistan da bu iddiaları reddederek bulguların açıklanmasını istemiştir (Risen ve Johnston, 2003). Bush yönetimi ilişkileri daha da sarsacak bu teklifi kabul etmemiş, Suudi Arabistan ise teklifine rağmen üzerindeki şaibenin daha da artmasını engelleyememiştir.

Suudi Arabistan-ABD ilişkilerinde ortaya çıkan bu sarsıntı ABD’nin o güne kadar sağladığı güvenlik şemsiyesi konusunda Riyad yönetimini de tedirgin etmiştir. Suudi Arabistan’da silahlanma eğilimi artmakla birlikte en büyük silah sağlayıcısının ABD olması Riyad yönetimi için sorun olacaktır. Amerikan iç politikasında yaşanan tartışmalar sebebiyle, iki ülke arasında 2001-2005 yılları arasında hiçbir silah anlaşması yapılamamıştır (Pirinççi, 2011: 65). Bu baskı altında Suudi Arabistan’ın askeri harcamalarının GSYH’a oranına bakıldığında, 2001’de %11,41 iken, 2009’da %9,61’ye gerilediği görülmektedir (*Worldbank*, 2016).

ABD ve Suudi Arabistan arasındaki askeri ilişkilerde, 2003 yılındaki Irak işgali bir kırılma noktası olmuştur. 11 Eylül saldırılarının sağladığı kolaylaştırıcı unsurun etkisi azalmıştır. Buna karşın Bush yönetimi müdahalenin zeminini, Irak’ta kitle imha silahları bulunduğu, Bağdat yönetiminin terör örgütlerine destek verdiği şeklinde tehdit söylemleri üzerine inşa etmiştir (Jaechun ve Hundt, 2011:243). Tehdidi küreselleştirme çabasında olan ABD yönetimi Irak’ın aleyhindeki kampanyasını yoğunlaştırmıştır. Destek arayışı ile Bağdat rejiminin BM Güvenlik Konseyi kararları tarafından belirlenen yükümlülükleri ihlal ettiği ve uluslararası düzene karşı bir tehdit olduğu söylemini kullanmıştır (Scott ve Ambler, 2007: 76). Başkan Yardımcısı Dick Cheney’nin 26 Ağustos 2002’deki “Saddam Hüseyin’in kitle imha silahlarına sahip olduğuna dair hiçbir şüphe yok. Şüphesiz bu silahları bize, dostlarımıza ve müttefiklerimize karşı kullanmak için biriktiriyor” açıklaması Bush döneminin inşa ettiği tehdit söylemini özetler niteliktedir (Scott ve Ambler, 2007: 75). Bundan sonraki süreçte Bush yönetimi, güvenikleştirici söylemlerini BM çatısı altına taşıyarak hem Amerikan kamuoyunu hem de BM üyesi ülkeleri Irak’a silahlı müdahale yapılması konusunda ikna

etmeye çalışmıştır. Irak'a karşı daha katı önlemler alınmasını isteyen ABD Başkanı Bush, BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada, gerekirse ABD'nin tek taraflı olarak eyleme geçeceğini ilan etmiştir (Bush, Birleşmiş Milletler Konuşması, 12 Eylül 2002). Konuşmasında "Irak rejiminin devam etmesi, Birleşmiş Milletler yönetimi ve barış için bir tehdittir" ifadeleri ile tehdidi küreselliği üzerinde duracaktır. Ancak bu söylem kabul görmeyecek Fransa ve Rusya'dan veto sinyali gelmesi üzerine sunulan teklif geri çekilecektir (Melkote, 2009: 550).

Irak işgali, güvenlikleştirme sürecinde kendine has farklı bir dönemi başlatmıştır. O ana kadar işlevsel aktör olarak teröre karşı savaşta Washington'a yardımcı politikalar izleyen Suudi Arabistan, Irak'ın işgali söz konusu olduğunda Beyaz Saray'ın ikna etmek zorunda kalacağı müttefikleri arasında yer alacaktır. Irak işgali, Amerikan kamuoyu ve uluslararası toplumun tamamen ikna edilememesi sebebiyle Washington için 'sınırlı başarılı' (Buzan, 2008: 108) güvenlikleştirme örnekleri arasında yer almaktadır. Bush yönetimi, Irak'ın işgalini Amerikan ve uluslararası kamuoyunun gözünde meşrulaştırmak için Bağdat yönetimini ve nükleer silahları tehdit olarak sunmuştur. Daha önce Körfez Savaşı sırasında Saddam Hüseyin'e yönelik tehdit söyleminin başarılı olmasının da bu söylemi destekleyici bir etkisi vardır. Ancak Irak işgali, Buzan'ın (2008: 121) ifadesiyle ABD'nin "El Kaide'nin temsil ettiği küresel terörizm sorununa karşı, destansal ölçüde bir taktik ve strateji hatasını temsil etmektedir." Bu stratejik hata, Suudi Arabistan ile olan askeri müttefiklik ilişkisine de yansımış, kısa bir dönem Riyad ile ilişkilerde de askeri işbirliğine gölge düşürmüştür. Riyad, ABD'nin kurduğu tehdit söylemine karşılık Saddam rejimi sonrası oluşacak olası boşluğun getireceği tehditleri kendi güvenliği için daha büyük bir tehlike olarak algılamıştır (Fuller, 2003: 12). İşgalin ardından kurulacak yeni düzende yönetimin Şii nüfusun eline geçme olasılığı ve İran'la kuracağı yakınlık özellikle tedirginlik kaynağı olmuştur. Suudi Arabistan'ın bu endişesi ABD'nin tehdit söylemini zayıflatacak ve Riyad yönetimi beklenen işbirliğini sağlamayacaktır. Dahası, Suudi Arabistan ABD'nin kendi topraklarındaki üslerini kullanımına da kısıtlamalar getirecek ve Eylül 2003'te ABD'nin tüm askeri birlikleri Suudi Arabistan'ı terk edecektir (*BBC Türkçe*, 06/02/2013). 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'nin spesifik çıkarlarına dayanan güvenlikleştirme, "ABD'yi teröre karşı savaşta diğer müttefiklerinin birçoğundan ayırmış ve böylece teröre karşı savaş güvenliklestirmesi üzerindeki görüş birliğini zayıflatmıştır" (Buzan, 2008: 121).

Irak işgali sonrasında ülkenin yeniden yapılandırılmasında başarısız olan ABD yönetimi, etnik ve dini çatışmaların önüne geçememiştir. Bu kaos ortamında Tahran'ın Irak'ta nüfusun çoğunluğunu oluşturan Şiiler üzerinde etkisinin artması ile birlikte İran'ın Ortadoğu'daki nüfuz alanı beklenmedik şekilde genişlemiştir

(Özpek, 2012: 197). Bu yeni “tehdit” savaşın başında yolları ayrılan Washington ve Riyad yönetimlerini yeniden bir araya getirecektir. Bush yönetiminin Riyad’ın güvenlik endişelerini gidermek ve Krallıkla ticari çıkarlarından ödün vermek istememesi nedeniyle iki ülke arasında imzalanan askeri anlaşmaların sayısı artacaktır (Pirinççi, 2011). Bu çerçevede 2002-2007 yılları arasında ‘Suudi Personeline Verilen ABD Askeri Eğitimi Programı’ kapsamında Suudi Arabistan’a yüksek maliyetli yardımlar gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1.ABD Tarafından Eğitilen Suudi Askeri Öğrenci Sayısı ve Maliyeti⁵

	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Eğitilen Suudi Öğrenci Sayısı	1,110	1,664	596	416	524	849
Yardım (Milyon Dolar)	\$57.4	\$20.2	\$21.1	\$11.2	\$8.9	\$39.2

Washington Riyad yönetimiyle askeri ilişkilerin eski rayına sokulması konusunda Amerikan halkını ikna etmek için 11 Eylül öncesi kullandığı tehdit söylemlerine geri dönecektir. 11 Eylül saldırılarına duyulan öfkenin sıcaklığının geçmesi ile birlikte, kamuoyunda Riyad’ın El Kaide ile eş tutulması gündemden düşmüştür. Bu durum, 1979 İran İslam Devrimi’nden itibaren kullanılan İran tehdidi söyleminin canlandırılmasına ve tekrar Amerikan halkı üzerinde etki kazanmasına imkân vermiştir (*Gallup*, 30/11/2004). Bush yönetiminin söylemlerinde saldırgan bir İran imajı hâkimdir (*BBC News*, 31/01/2002). İran nükleer çalışmalarının bütün Ortadoğu güvenliğini tehdit ettiği söylemi sıkça kullanılmıştır. Bu dönemde İran’ın nükleer tehditle birlikte anılarak Tahran yönetiminin marjinalleştirilmesi sonucu, Suudi Arabistan’la ilişkiler kısmen normalleşmiştir.

Bush yönetimi giderek tırmandırdığı İran tehdidiyle, Suudi Arabistan’a 2005-2009 yılları arasında 16,7 milyar doların üzerinde askeri yardım içerikli satış yapmış; 2005-2008 yılları arasında ise ABD ve Suudi Arabistan arasında 11,2 milyar dolar değerinde askeri anlaşma imzalanmıştır (Blanchard, 2011: 384). Bu dönemde Suudi Arabistan’ın en göze çarpan silah anlaşması ise, ABD yönetiminin 2007 yılında Kongre’ye onay için sunduğu anlaşmadır. Yaklaşık 20 milyar dolarlık anlaşmaya diğer Körfez ülkeleri de dâhil edilmiştir. Anlaşmayı önemli kılansa, anlaşmanın uydu vurabilen füze sistemleri ve zırhlı harp gemileri gibi Suudi Arabistan’ın daha önce sahip olmadığı modern gelişmiş silahların satışını kapsıyor olmasıdır (Pirinççi, 2011: 62).

George W. Bush’un ikinci başkanlık döneminde artan bu yoğun anlaşmalara ve yakınlaşan ilişkilere rağmen, Amerikan kamuoyunda ve Kongresi’nde 11 Eylül

sonrası Suudi Arabistan'a yönelik oluşan tepkiler ve bu tepkiler sebebiyle 2005 senesine kadar askeri taleplerin geri çevrilmesi Riyad yönetimini önlem almaya sevk etmiştir. Bu durumun getirdiği hassasiyet ile birlikte Suudi Arabistan, ABD ile askeri ilişkilerini dengeleme gayreti içine girmiş ve savunma ticaretinde Rusya, Çin ve AB ülkeleriyle ilişkilerini yoğunlaştırmıştır.⁶ Riyad, 11 Eylül öncesinde yalnızca ABD'den silah alırken, sonrasında İngiltere'den de yüklü miktarda silah almaya başlamıştır. Bush'un başkan olduğu 2005-2009 döneminde Suudi Arabistan'ın aldığı silahlarda ABD'nin oranının %40'a düşmesi; İngiltere'nin oranının %42'ye çıkması ilişkilerdeki değişimi göstermesi bakımından çarpıcıdır (Pirinççi, 2011: 68).

Irak işgaline gerekçe olarak sunulan tehditler kabul görmese de Başkan Bush'un 'teröre karşı savaş söylemi' genel olarak başarılı makro güvenlikleştirme örneklerinden sayılmaktadır (Buzan, 2008: 119). Bu süreçte Suudi Arabistan ile askeri ilişkiler daha çok sorgulanır hale gelmesine rağmen, kurulan 'ortak tehdit' söyleminin başarısı sayesinde ilişkilerin devamı mümkün olmuştur. Nitekim 11 Eylül sonrası oluşan siyasal ve sosyal gerilim, sadece 4 yıl için (2001-2005) iki ülke arasındaki silah ticaretini durdurabilmiştir. Kaldı ki bu dönemde silah anlaşmalarının kesintiye uğramasındaki bir başka sebep, Bush yönetiminin iç politikada yaşadığı skandallardır. Nitekim silah satışlarındaki 4 yıllık duraklama ortak savunma politikalarına ve askeri ilişkilerin diğer alanlarına yansımamıştır. ABD tarafından Suudi Arabistan'daki askeri öğrencilerin eğitimlerinin sürdürülmesi devam eden işbirliği örneklerinden biridir. Başka bir örnek, 2003 Irak işgalini takiben Riyad yönetimi ABD askerlerini ülkeden çıkarma kararı almış olmasına rağmen, yaklaşık 220 Amerikalı askeri danışman Suudi Arabistan'da kalmayı sürdürmüş olmasıdır.⁷ Teröre karşı mücadele kapsamında Ağustos 2003'te terörün finansmanını takip için iki ülke arasında yeni bir anlaşma daha imzalanmıştır.⁸ Böyle karmaşık ve zorlayıcı bir süreçte askeri ilişkilerin sürdürülmesi dönemin koşulları göz önüne alındığında siyasal erk açısından güvenlikleştirmenin kısmi başarılı olduğunu göstermektedir.

ABD Başkanı Barack Obama Döneminde Güvenlikleştirme Üzerinden ABD-Suudi Arabistan İlişkileri (2009-2017)

2009 senesinde ABD'de yapılan başkanlık seçimlerini Demokrat Parti'nin adayı Barack Obama kazanmıştır. Kampanyasını 'umut' ve 'değişim' sloganları üzerine kuran Obama'nın dış politikada hedefi, Bush yönetiminin politikaları ile yıpranan Amerikan imajını tamir etmektir (Güneş, 2017: 1679). Bu, ABD'nin askeri gücüne mümkün mertebe başvurmaması, başvurduğunda bunun görünür olmaması, yumuşak güce dayanırken bölgesel işbirlikleri ile Ortadoğu politikasını yürütmesi hedeflerini doğurmuştur (Yalçın, 2005). Bu hedefler,

Obama dış politikasında 'Arkadan Liderlik' (*Leading from behind*) terimi ile kavramsallaştırılacaktır (Krieg, 2016: 106).

Obama yönetiminin yaklaşımı uluslararası arenada ABD'ye duyulan tepkiyi yumuşatsa da Suudi Arabistan ile sorunlar yaşamasına sebep olmuştur. Özellikle bölgesel ittifakını genişletme ve yeni müttefik arayışları sebebiyle Riyad yönetimiyle sık sık zıt pozisyonlara düşmüştür. Buna karşın Obama'nın bölgesel işbirliklerine dayanan dış politikasında, geleneksel bir müttefik olarak Suudi Arabistan'ın ayrıcalıklı bir yeri bulunmaktadır. Nitekim iki ülkenin Ortadoğu'daki ortaklığı bu çekişmelerden fazla etkilenmemiş ve Obama döneminde Suudi Arabistan ile askeri işbirliği Bush döneminin de ötesine geçecek şekilde artmıştır. Ancak iki ülke arasındaki ilişkileri yürütmek Obama yönetimi için zorlu bir sınav olmuştur. Sadece 11 Eylül sonrasında Suudi Arabistan'a karşı artan şüphelerden dolayı değil, Obama'nın gerek iç siyasette gerekse dış politikada kendine liberal değerler üzerinden biçtiği rol sebebiyle de Amerikan kamuoyunu ikna etme çabası hassas bir hal almıştır.

Obama yönetiminin bölgesel işbirlikleri üzerinden ABD'nin Ortadoğu'daki çıkarlarını koruma ve askeri müdahalelerde ABD'yi arka planda tutma yaklaşımı (Goldberg, 2016: 106), önce bölgedeki müttefiklerin güveninin kazanılmasını sonra askerî açıdan güçlendirilmelerini gerektirmiştir. Bu ülkelerin başında ise Suudi Arabistan gelmektedir. Suudi yönetiminden artan şekilde gelen silahlanma talebi Obama'nın politikası ile uyum gösterecektir. Riyad, 2003 Irak Savaşı sonrası doğan istikrarsızlık ortamı içinde askeri yatırımlarını artırmayı benimsemiştir. Özellikle Obama yönetiminin İran'a ılımlı yaklaşımının Suudi Arabistan'ı bölgesel tehditler konusunda tedirgin etmesi sebebiyle bu dönemde silahlanma konusuna ayrılan bütçe daha önce görülmedik seviyelere çıkmıştır. 11 Eylül saldırıları sonrasında Suudi Arabistan'ın silahlanma oranı %11,41 olarak kalmıştır. Bush'un başkanlık koltuğunda oturduğu 2008 yılında, Suudi Arabistan'ın gayrisafi yurtiçi hâsılasında askeri harcamalarının oranı %7,35 iken, Obama'nın ilk yılı olan 2009'da artarak %9,61'e çıkacaktır (*Worldbank*, 2016). Bu rakam Arap isyanları sonrasında daha büyük bir hızla yükselmiştir. 2010 yılında Obama yönetimi tarafından Kongre'den Suudi Arabistan'a 'Sınır Ötesi Yardım' adı altında 400 bin dolar ve 'Uluslararası Askeri Eğitim ve Öğretim' finansmanı olarak da 65 bin dolarlık harcama için onay talep edilmiştir (Blanchard, 2011:364). Ayrıca Suudi Arabistan'a 60 milyar dolar değerinde gelişmiş savaş uçağı, helikopter ve ilgili silah sistemleri satışı ile ilgili plan kamuoyuna duyurulmuştur (VOA, 19/10/2010). Bu anlaşma Amerikan tarihindeki en büyük silah satış anlaşması olarak kayıtlara geçmiştir (Gerald, 2011). Savunma Bakanı Robert M. Gates ve Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Kongreye mektup yazarak gerekçeyi, "Suudi Arabistan ile 60 yıldır süren güvenlik ilişkisi, [ABD'nin] bölgedeki öncelikli

güvenlik ayağıdır” olarak açıklamışlardır (Mosk, 2010). Anlaşma dâhilinde satılacak helikopterlerin “Suudi Arabistan’ın terörle mücadele yeteneklerini [güçlendireceği]” belirtilirken, yardımlar İran’ın ve bölgedeki terör odaklarının potansiyel tehditlerine karşı korunma hedefi ile gerekçelendirilmişlerdir (VOA, 19/10/2010). Senatörlerden gelen muhalif görüşlere (Paul, 2010) rağmen plan yürürlüğe konulmuştur. Planın bir bölümü olan 30 milyar dolarlık silah anlaşması sonrasında yapılan açıklamada “Körfez bölgesine güçlü bir [olumlu] mesaj” verildiği belirtilmektedir (*The Express Tribune*, 30/12/2011).

ABD-Suudi Arabistan ilişkilerinde askeri ortaklığı ileri seviyeye taşıyan asıl gelişme Suriye’deki isyanın bir iç savaşa dönüşmesi ve iç savaşla bağlantılı olarak ortaya çıkan tehditler olmuştur. Bu tehditlerin başında ABD’nin Ortadoğu’daki hâkimiyetinin Rusya ve İran lehine zayıflaması vardır. Ancak Obama yönetimi tehdit söylemini daha makro düzeyde inşa etmiş; insan hakları, kimyasal silah tehdidi ve Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) üzerinden radikal hareketler üzerinde durmuştur. ABD’yi Suriye’deki savaş sürecine yoğun şekilde dâhil eden gelişmeler 2013 yılında yaşanmıştır. Bu yıl içinde Suriye’deki savaş tam anlamıyla bir vekâlet savaşına dönerken, İŞİD’in doğuşu ve ABD’nin bir müdahale seçeneğinden uzak durması Suudi Arabistan ile ilişkileri yakınlaştırmıştır.

20 Ağustos 2013’te Şam’ın Doğu ve Batı Guta bölgelerine gerçekleştirilen kimyasal silah saldırısı sonucu 429’u çocuk olmak üzere 1429 kişinin hayatını kaybetmesi tüm dünyada şok etkisi yaratmıştır. Saldırının ardından Beyaz Saray adına 30 Ağustos 2013’te açıklama yapan Dışişleri Bakanı John Kerry, Esad rejiminin kimyasal silah kullandığına dair ellerinde kesin deliller olduğunu kamuoyuna duyurmuştur (*The Guardian*, 30/08/2013). Bu gelişme son derece kritiktir. Çünkü Başkan Obama tam bir sene önce kimyasal silah kullanımının askeri müdahale konusunda fikrini değiştirecek bir ‘kırmızı çizgi’ olduğunu açıklamış ve bunun sadece kendilerini değil İsrail de dâhil bölgedeki müttefiklerini de kaygılandıracağını söylemiştir (*BBC Türkçe*, 21/08/2012). 1 Eylül 2013’te basına konuşan Başkan Obama insanlığa karşı bir saldırı tanımlaması ile yaptığı makro güvenikleştirilmiş tehdit söylemiyle Suriye’ye karşı askeri müdahale seçeneğini kamuoyunun gündemine getirmiştir (*Milliyet*, 31/08/2013): “Bu saldırı, *insan onuruna*⁹ karşı saldırıdır... ABD’nin Suriye’de rejim hedeflerine yönelik askeri eylemde bulunması gerektiğine karar verdim...” Birkaç gün sonra G-20 zirvesine giderken yaptığı açıklamada Obama bir kez daha tehdidin küreselliği üzerinde durmuştur. Dünya nüfusunun %98’ini temsil eden devletlerin hükümetleri tarafından savaş halinde bile kimyasal silahların kullanımının yasaklandığını belirten Obama, bu konuda ‘kırmızı çizgiyi’ kendisinin değil tüm dünyanın çizdiğini söylemiştir (*BBC Türkçe*, 04/09/2013).

ABD tarafından doğrudan yürütülecek bir askeri müdahale seçeneğine başından itibaren aslında çok yakın olmayan Obama yönetimi, 14 Eylül 2013'te Rusya'nın garantörlüğünde bir anlaşmaya varmıştır. Buna göre Suriye kimyasal silahları 2014 ortasına kadar imha etme sözü verirken, Obama yönetimi Kongre'den müdahale tasarısını çekecektir (*BBC Türkçe*, 14/09/2013). Kimyasal silah süreci her ne kadar doğrudan bir askeri müdahaleye neden olmadıysa da Obama yönetiminin müttefikleri güçlendirme seçeneğinin kapısını açmıştır. Ortadoğu'da devam eden çatışmalar, ABD karşıtı yükselen İslami hareketler ve yayılan radikal terör karşısında Obama yönetimi açısından en uygun çözüm bölgedeki müttefiklerin güçlendirilmesidir. 18 Eylül 2013'te Kongre Suriye içindeki muhaliflerin silahlandırılmasına onay verecektir (Hudson, 2014).

Obama yönetiminin muhaliflerin silahlandırılması politikası Suudi Arabistan'ı kritik bir konuma taşımıştır. ABD askeri müdahaleyi görünür kılmadan Esad'ın gitmesini isterken, müttefiki Suudi Arabistan ise müdahale ister görünür olsun, isterse olmasın her koşulda bölgede İran nüfuzunu artıran Esad'ın rejiminin sona ermesini istemektedir (Blanga, 2017, Teitelbaum, 2010). Hem Irak'ta hem de Suriye'de İran'la bölgesel rekabet içinde olan Suudi Arabistan da askeri harcamalarını artırma yönünde isteklidir (*DW Türkçe*, 15/02/2013). Suudi Arabistan'ın silahlanma konusundaki isteği ile ABD'nin bölgede izlediği politika uyusmaktadır. Dünya Bankası verilerine göre Suudi Arabistan'ın GSYİH'ında askeri harcamalarının oranı 2011'de %7,23'e, 2012'de %7,67'ye, 2013'te %8,97'ye ve 2014'te %10,67'ye ulaşmıştır (*Worldbank*, 2016). Bu 2014 yılında Suudi Arabistan'ı dünyanın en fazla savunma harcaması yapan dördüncü ülkesi haline getirmiştir. IHS Yıllık Küresel Ticaret Savunma Raporu'na göre Suudi Arabistan bu harcama ile aynı zamanda dünyanın en büyük savunma ithalatçısı olmuştur. Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin 2014 yılında birlikte yaptıkları 8,6 milyar dolarlık savunma sistemleri harcaması bütün Batı Avrupa'nın toplam savunma ihracatından fazladır (Ron P, 2015). Suudi Arabistan 2010-2014 yılları arasında Amerikan menşeli şirketlerden 90 milyar doların üzerinde silah alımı yapmıştır. Riyad yönetimi, 2015 yılında gayri safi yurt içi hâsılasının %13,37'sini de silahlanmaya ayırarak rekora imza atmıştır.

2015 senesinde Riyad'ın savunma harcamaları %5,7 oranında artarak 87,2 milyar dolara ulaşmış ve Suudi Arabistan dünyanın en büyük üçüncü savunma harcaması yapan ülkesi haline gelmiştir (Mustafa, 2016). 2016'da bir miktar düşüş yaşanarak %9,85'e inse de savunma ticaretinde önemini koruyamaya devam etmiştir (*Worldbank*, 2016).

Bu rakamlar ABD-Suudi Arabistan askeri ilişkilerinin ekonomik boyutunu yansıtmaları bakımından da önemlidir. Dünyanın en büyük beş silah ihracatçısından

biri olan ABD aynı zamanda Suudi Arabistan'ın da en büyük silah sağlayıcısı konumundadır (Cordesman, 2015). Suudi Arabistan, 2013'den itibaren başta ABD ve Avrupa olmak üzere üretilen silahların %98'inden fazlasını almaya başlamıştır (SIPRI, 2018). 2014 yılında yükselen bu harcamalar Suudi Arabistan'ı ABD'nin bir numaralı savunma ticareti ortağı haline getirmiştir (Ron P, 2015). Suudi Arabistan 2010-2014 yılları arasında ABD'li firmalardan 90 milyar doların üzerinde silah alımında bulunmuştur (Cordesman ve Peacock, 2015: 15).

Obama Yönetimi, Suudi Arabistan ile bu artan askeri işbirliğini ve yüksek silah satışlarını ABD kamuoyuna açıklarken zorlanmıştır. Kongre süreci de oldukça zorlu geçmiştir. Başkan Obama, Amerikan halkını Suudi Arabistan ile işbirliğine ikna etmek için, özellikle terör örgütlerine karşı mücadelede ortaklık söylemini sıkça kullanır (*Time* 07/12/2015). Küreselleştirilmiş makro güvenlikleştirme söylemlerinde, 11 Eylül sonrasında Suudi Arabistan toplumu ve tüm Ortadoğu toplumlarıyla siyasal ve sosyal alanda sarsılan ilişkinin yeniden düzenlenmesi amacı da vardır. Teröre karşı mücadele yönteminin değişmesi gerektiğini başkan seçilmeden önce dahi vurgulayan Obama, bunun için ABD'nin liderliğinin çok daha önemli olduğunu ve Suudi Arabistan gibi Ortadoğu'daki tüm müttefik ülkelerle hatta o ana kadar müttefik olmayanlarla bile işbirliğine ihtiyacı olduğunu belirtmiştir (Obama, 2007: 1). Washington Suudi Arabistan'a yapılan silah satışlarına sebep olarak terör örgütleri ile sürdürülecek bu mücadeleyi göstermiştir. Bu örgütlerin başında ise ABD'nin 2011 yılında Irak'tan çekilmesinden sonra tabanı güçlenmeye başlayan ve 2013'te kurulduğunu ilan eden Irak Şam İslam Devleti bulunmaktadır (Şenol vd., 2016: 279). 'İŞİD tehdidi' söylemi genel anlamda Amerikan kamuoyunda kabul görmüştür. Amerikalıların yarısı İŞİD'in ciddi bir tehdit olduğuna inanmakta ve 10 kişiden 6'sı ABD'nin bu tehdidi yıkacağından emin olduklarını belirtmektedir (Diamond, 2014). Ancak terör örgütleri ile mücadeleye verilen destek Suudi Arabistan ile işbirliğine destek anlamına gelmemektedir. İŞİD üyeleri arasında Suudi vatandaşlarının olması Riyad yönetimine karşı tepkilere sebep olurken (Hains, 2016), askeri ilişkiler konusunda da kamuoyunda kafaların karışmasına yol açmıştır. Suudi Arabistan'ın 11 Eylül sonrasında Amerikan toplumundaki olumsuz imajı, zihinlerde terör örgütleri üzerinden Riyad ile kurulan özdeşliğin kuvvetli olması kamuoyunda İŞİD'i bir Suud örgütü gibi görme eğilimini güçlendirmiştir. Nitekim 2015 yılında Suudi yönetimin bir şairi idama mahkûm etme kararı sonrasında, bir sosyal medya kullanıcısı Riyad Krallığı'nı İŞİD'e benzetmiş ve bu yorum sosyal medyada büyük destek toplamıştır (Sims, 2015).

Kamuoyunun İŞİD'le mücadeleye tam destek vermesine rağmen, Suudi Arabistan'la işbirliğine mesafeli durması Beyaz Saray yönetiminin Riyad'ı sık sık 'önemli bir müttefik' olarak yeniden kamuoyuna anlatmasına neden olmuştur.

Dışişleri Bakanı John Kerry Irak'taki ve Suriye'deki IŞİD odaklarına karşı askeri mücadelede, Suudi Arabistan'ın ABD'ye yardım teklif ettiğini açıklayacak (*The Guardian*, 14/09/2014) ardından IŞİD'e karşı kurulacak koalisyonda ABD'nin yanında Riyad'ın da yer alacağı duyurulacaktır. Birkaç ay içinde IŞİD'e karşı mücadele için aralarında Suudi Arabistan'ın da bulunduğu bir koalisyon gücü hayata geçirilecektir (*Reuters*, 23/09/2014). Kongre, bu süreçte IŞİD'e karşı mücadelede Suriyeli muhalifleri desteklemek adına Suudi Arabistan'a askeri satışları onaylamıştır (Hudson, 2014). Ancak IŞİD'in Irak ordusundan ele geçirdiği Amerikan menşeli silahların ortaya çıkması kamuoyunda ilişkilere dair yeni bir tepkiye yol açmıştır (Fisher, 2014). Suudi Arabistan ile ABD'nin IŞİD'e destek verdiğine dair iddialar basında uzun süre yankı bulmuştur (*The Guardian*, 08/09/2014; Wilson, 2016). *Conflict Armament Research* (CAR) tarafından 2014 yılında hazırlanan raporlarda bu ilişkiyi gösteren güçlü deliller yer almaktadır (*Conflict Armament Research*, Eylül 2014). Amerikan silahlarının IŞİD tarafından kullanıldığına yönelik haberler, Obama'nın 'IŞİD'le mücadele için Suudi Arabistan'a silah satıldığı' yönündeki ikna söylemlerini zayıflatacaktır. Başkan Obama bu iddialara karşılık silahların IŞİD tarafından ele geçirildiğini ileri sürmüştür. Basın mensuplarına yaptığı açıklamada IŞİD'in Musul'u işgal etmesinin büyük sorun oluşturduğunu ve bazı silahları ele geçirdiklerine kuşku olmadığını açıklamıştır (*Statement by the President*, 28/08/2014).

Obama yönetiminin kamuoyunu ikna sürecinde önemli bir yardımcısi Riyad lehine lobi faaliyetleri yürüten Washington'daki sivil toplum kuruluşları olmuştur. Suudi Arabistan'ın finanse ettiği bu düşünce kuruluşları, Riyad'la müttefikliğin devam etmesi yönünde yoğun faaliyet göstermektedirler. Ancak Obama dönemindeki çabaları destek sağladığı kadar tartışmalar başlatarak ters tepkiye de sebep olmuştur (Fang, 2014). Suudi parasıyla Amerikan halkını ve Kongresini etkilemeye çalıştıkları gerekçesi ile Amerikan basınının muhalif kesimince eleştirilmişlerdir. Suudi Arabistan lehine lobi faaliyeti yapan senatörlere ilişkin sert ifadelerin yer aldığı haberlerde, Suudi finans desteği alan ABD'deki düşünce kuruluşları da ağır eleştirilere hedef olmuşlardır (Burleigh, 2014).

IŞİD'e karşı verilen mücadele boyunca, Obama yönetimi her ne kadar Kongre'den ve Amerikan kamuoyundan destek almış olsa da bu mücadeleyi Suudi Arabistan'la ortak sürdürme noktasında zoraki ve eleştiri yüklü bir onay alabilmiştir (Cockburn, 2014). Dolayısıyla IŞİD tehdidi üzerinden kurulan söylemler, IŞİD'in Vahabi öğretilerden besleniyor olduğu görüşünden ötürü Amerikalılar üzerinde ancak kısmi başarı sağlayabilmiştir. Nitekim Kongre üyeleri arasında da bu ilişkiyi onaylamayanlar vardır (Cockburn, 2014).

Benzer şekilde Suudi Arabistan ile sürdürülen askeri ilişkinin 'teröre karşı ortak mücadele' gerekçesi altında açıklandığı bir başka olay 2015'te Suudi Arabistan'ın

Yemen'e başlattığı askeri müdahaledir. Aslında ABD'den bu konuda ilk destek 2009 yılında gelmiştir. Yemen'deki iç savaşa müdahalede Washington, Riyad'ın müttefiki olarak, 'terör örgütüne karşı mücadele' adına Suudi Arabistan'a askeri yardımda bulunmuştur.¹⁰ Amerikan kamuoyunun gündelik ekonomik sıkıntılarla mücadele ederken, Beyaz Saray'ın neden Yemen'de masrafa girdiğini anlaması zordur. Obama, bu zorluğu aşmak için gerekçe olarak "düzensiz bölgeler ve yaygın düşman"larla mücadele kapsamında, Suudi Arabistan'la müttefiklik ilişkisi gereği Yemen'deki terör odaklarını hedef aldıklarını söylemiştir (Grey, 2009).

El Kaide merkezli terör ve İran tehdidi söylemlerine rağmen, ABD'nin bu dönemde Suudi Arabistan'a yaptığı silah satışları büyük tepki almıştır (Thorbecke, 2016). Zira Yemen'deki sivillerin ölümü Amerikan basınında geniş yer tutacaktır. Savaş karşıtlığıyla başa geçen Demokratlar, Yemen'deki sivil ölümlere aracı olan silah satışlarını açıklamakta zorlanmışlardır. Ancak 15 Ekim 2016'da Yemen'in isyancı kontrolündeki bölgelerinden gelen füzelerin USS Mason'ı vurması Obama yönetimine yeni bir tehdit söylemi kazandırmıştır. Artık Amerikan askeri gücü saldırıya uğramıştır ve ABD "tehdit altındadır" (Almeida, 2017).

Obama yönetimini Suudi Arabistan ile ilişkilerde tek zorlayan şey Amerikan kamuoyunun ve Kongre'nin ikna süreci değildir. Obama'nın terörle mücadelede 'çok taraflı işbirliği' politikasının İran ayağı Suudi Arabistan ile ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur.¹¹ Obama'nın çok taraflılığı içine İran ile diyaloga geçmek ve nükleer müzakerelerle yumuşama süreci gibi unsurlar girince, Riyad yönetimi bu durumdan tedirgin olacaktır. Obama yönetimi 'tehdit' üzerinden sadece Suudi Arabistan ile ilişkileri konusunda ABD kamuoyunu ikna etmek zorunda değil, fakat aynı zamanda yine 'tehdit' söylemi ile İran ile ilişkileri konusunda Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri yönetimlerini de ikna etmek durumunda kalmıştır. Bu sebeple Obama döneminde çift taraflı bir güvenikleştirme sürecini takip etmek mümkündür.

2013 Kasım ayında, İran ve P5+1 ülkeleri arasında nükleer programa dair geçici anlaşmaya varılır. Müzakereler sürerken, Obama yönetimi tarafından Riyad'da oluşan kaygıların giderilmesine yönelik de adımlar atılmıştır. Haziran 2013'te "Suudi Arabistan Ulusal Muhafız Alayını (SANG) modernleştirmeye yönelik ABD destekli çabalarının devam etmesi için Suudi Arabistan'a olası bir Yabancı Askeri Satışını ve bununla ilgili ekipman, parça, eğitim ve lojistik desteği olarak tahmini maliyeti 4 milyar dolar" olan bir anlaşma gündeme alınmış,¹² 2014 senesinde ABD ile Suudi Arabistan arasında birçok ikili işbirliği konusunda anlaşmaya varılmıştır (Grey, 2017: 334). Nitekim Obama yönetimi bu dönemde, en fazla askeri satışı Suudi Arabistan'a gerçekleştirdiğini açıklamış ve "aktif ve açık

durumlara bakıldığında yaklaşık 97 milyar dolar değerinde” bir kapasiteden bahsetmiştir (Grey, 2017: 334).

2014 senesinde zirveye oturan askeri ilişkilere rağmen, Suud yönetimi ve Körfez ülkeleri İran ile sürdürülen ilişkiler konusunda ikna edilememiştir. Bu noktada Obama yönetimi İran’ı güvenlik dışına çıkararak (desecuritization) İran tehdidi algısından Körfez ülkelerini uzaklaştırıp ‘terör tehdidi’ ve ‘öngörülemeyen tehditler’ üzerinden yeni bir işbirliği inşa etmeye çabalamıştır. Bu yaklaşım, Başkan Obama’nın 2015 Mayıs ayındaki Camp David zirvesindeki konuşmasında¹³ kendisini göstermektedir:

İran ile nükleer anlaşmaya varalım veya varmayalım, *hala istikrarsızlaştırıcı eylemler ile terörist grupların faaliyetleri* dâhil bölge genelinde bir dizi *tehditle* yüz yüze olacağız... Ama *güvenlik işbirliğinin* amacı İran ile herhangi bir uzun dönemli ihtilafı kalıcılaştırmak veya İran’ı marjinalleştirmek değil.¹⁴

Bu yeni politik açılıma rağmen Obama yönetimi, “ortak tehditler” üzerinden Körfez ülkelerini ikna konusunda başarı sağlayamamıştır. Nitekim Suudi Arabistan Kralı, Obama yönetiminin İran politikasına tepki göstererek zirveye katılmamıştır. 14 Temmuz 2015’de nükleer anlaşma üzerinde mutabakat sağlanması ilişkilerde daha büyük gerginliğe yol açmıştır. Bir teminat almak isteyen Kral Salman tahta oturduktan sonraki ilk yurtdışı ziyaretini 4 Eylül 2015’te Washington’a gerçekleştirir (*El Cezire*, 14/05/ 2015). Bu ziyarette Kral, Yemen ve Suriye’deki Şii nüfus üzerinden bölgedeki artan İran etkisinden rahatsızlığını bildirmiştir. Buradaki görüşmenin ardından, Suudi Arabistan’a 21 bin milyar dolarlık silah satışı içeren anlaşma ABD Dışişleri Bakanlığı’nca onaylanmıştır (Shalal, 2015: 28). İronik şekilde gerek Bush gerekse Obama dönemlerinde iki ülke arasındaki her siyasi gerilim askeri ilişkilerin daha da yoğunlaşması ile sonuçlanmaktadır.

Obama için artan silah satışlarına rağmen siyasal krizi aşmak kolay olmamıştır. Özellikle Obama yönetiminin İran konusundaki ısrarcı tutumu Riyad yönetimi rahatsız etmeye devam etmiştir. 2016’da 11 Eylül saldırılarında hayatını kaybedenlerin ailelerine Suudi Arabistan’a dava açma imkânı getiren ‘Terörün Destekçilerine Karşı Adalet (JASTA)¹⁵ yasa tasarısının gündeme gelmesi iki ülke arasındaki tansiyonu yükseltmiştir (Akdoğan, 2016: 40). Kongre’ye gönderilen tasarı 28 Eylül’de aynı gün içerisinde hem Senato (97’ye karşı 1) hem de Temsilciler Meclisi’nde (348’e karşı 77) onaylanarak yasalasmıştır (Akdoğan, 2016: 41). Bu dönemde, ‘Terörle mücadelede ortaklık’, ‘bölgesel krizlerde işbirliği’ söylemlerine rağmen kamuoyunun ve Kongre’nin tam desteğinin sağlanmadığı askeri ilişkiler sürmeye devam etse de, hedef kitlenin iknasındaki

göreceli başarısızlık siyasal ilişkilere yansımıştır. Tasarının aldığı destek, Suudi Arabistan ile ilişkilerin açıkça sorgulandığının göstergelerindedir.

Obama yönetimi tarafından İran'la nükleer müzakerelerde ve Arap isyanları sürecinde kurulan tehdit söylemleri Amerikan halkının ikna edilebildiği alanlardır. Amerikalılar, Obama'nın askeriharekât yerine müzakere yoluyla İran nükleer tehdidiyle baş etme tercihine %77'lik oranla destek vermişlerdir (*Jewish Virtual Library*, 2015). Arap isyanları sürecinde de Obama benzer desteği almıştır. Ancak Suudi Arabistan ile artan askeri işbirliği daha az doğrudan askeri müdahale hedefinin bir sonucu olsa da El-Kaide ve IŞİD bağlantıları ile suçlanan bir ülke ile "terör" tehdidi üzerinden kurulan ikna süreci her zaman sorgulanır olmuştur. Bu sorgulamanın getirdiği sarsıntı da askeri ilişkilere alınan desteğe rağmen, ilişkilerin siyasi ayağında kendini göstermiştir.

Sonuç

11 Eylül saldırıları ile birlikte ABD-Suudi Arabistan ilişkileri büyük baskı altına girmiştir. Kamuoyunun gözünde El-Kaide ile Suudi Arabistan'ın özdeşleştiği bu ortamda ilişkilerin yeniden düzenlenmesi gerektiğine yönelik eleştiriler artmıştır. İki ülke arasındaki askeri ilişkiler ve silah satışları eleştirilerin merkezi haline gelmiştir. Bu zorlayıcı ortamın baskı ile dalgalı bir seyir izlemesine rağmen iki ülke arasındaki askeri ilişkiler temelde ittifak yapısına zarar vermeyecek düzeyde devam etmiştir. Bunda gerek Bush gerekse Obama yönetimleri tarafından izlenen güvenlikleştirme süreçleri etkilidir.

ABD, 11 Eylül saldırılarından sonra artarak kullandığı tehdit söylemleriyle kurduğu güvenlikleştirme sürecini dış politikasında kolaylaştırıcı bir unsur olarak kullanmıştır. 11 Eylül'ün ardından askeri güvenlikleştirmelerin inşası kolaylaşmış ve Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi tehdidin küreselleştirilmesi söz konusu olmuştur. Bu söylemsel yapının, Washington'ın Riyad yönetimiyle olan askeri ilişkilerinde etkisi belirgindir. Amerikan Kongresi ve toplumu, Riyad ile Washington arasındaki askeri ilişkiler konusunda tehdit söylemleri aracılığıyla ikna edilmeye çalışılmıştır.

Bush yönetimi 11 Eylül saldırıları ile özdeşleştirilen Suudi yönetiminin, aslında El-Kaide'nin hedefindeki bir müttefik olduğuna ikna etmeye çalışmış, Afganistan işgali sürecindeki makro güvenlikleştirme çerçevesinde kısmen başarılı olmuştur. Nitekim askeri satışlardaki donmaya rağmen askeri ilişkiler devam edebilmiştir. Ancak Bush yönetimi aynı inandırıcılığı Irak'ın işgalinde gösterememiş, bu süreçte askeri güvenlikleştirmelere destek azalmıştır. Buna karşın Beyaz Saray, Suudi Arabistan ile ilişkilerinde yeni bir söyleme yönelmiştir.

Irak'taki istikrarsızlık ile artan Şii nüfuzunu Riyad ile askeri ilişkilerin devamı için tehdit unsuru olarak sunulmuş ve bu söylemin kısmi başarısı ile ikili askeri ilişkiler yeniden canlılık kazanmaya başlamıştır.

Obama döneminde ise güvenileştirmede köklü bir değişikliğe gidilmiştir. Güvenikleştirme Bush'un 'teröre karşı savaş' söylemi yerine 'terör örgütlerine karşı savaş' söylemi üzerine inşa edilmiştir. Bush döneminin tehdit söylemi unsurlarından olan İran güvenlik dışılaştırılmıştır. Tahran ile yapılan nükleer anlaşma sebebiyle Riyad'la müttefikliğin zedelenmemesi için Suudi Arabistan'a yüksek oranlarda silah satışlarının yapıldığı görülmektedir. Bu durum, Bush dönemindeki güvenikleştirme sürecinden daha farklı bir söyleme gitmeyi zorunlu kılmıştır. Obama yönetimi "tehdit" üzerinden sadece Suudi Arabistan ile ilişkileri konusunda ABD Kongresi ve kamuoyunu ikna etmek zorunda değil, fakat aynı zamanda yine "tehdit" üzerinden İran ile ilişkileri konusunda Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerini de ikna etmek durumdadır. Bu sebeple Obama döneminde 'çift yönlü bir güvenikleştirme' sürecini takip etmek mümkündür. Bu çift yönlü güvenikleştirme sürecinin Suudi Arabistan yönü tümüyle başarısızlıkla sonuçlanmış, ilişkiler krize girmiştir. Askeri ilişkilerin sürmesi ve hatta satışların artması Amerikan halkı ve Kongre cephesinde bu güvenikleştirmenin başarılı olduğunu işaret etmekte ancak sürecin sorgulanması ve tartışmalar bu başarının kısmi olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, Suudi Arabistan ile olan ilişkilerin tartışmalı yapısı ve zorlayıcı doğası nedeniyle ağırlıklı ABD siyaset yapıcılar tarafından kurulan tehdit söylemleri tamamen kabul görmese ve eleştirilse de yönetimlere ilişkilerin devamı için gerekli olan desteğin sağlanmasında destekleyici olmuşlardır. 11 Eylül'ün getirdiği gergin ortama rağmen beklenenin aksine Amerikan Kongresi Riyad ile askeri anlaşmaların çoğunu onaylamış, silah satışları büyük oranda artmış, Riyad Washington'ın Ortadoğu'daki baş müttefiklerinden biri olma sıfatını koruyabilmiştir. Bu süreçte farklı tehdit söylemleri üzerine inşa edilen güvenikleştirmeler, Ortadoğu coğrafyasına ABD yönetimlerin hedeflediklerini iddia ettikleri güvenliği değil, güveniksizliği getirmiştir. Bölgede silahlanma artmış, tehdit söylemleri ile gerilim tırmanmış ve düşmanlık algısı güçlenmiş ve bölgesel barış olumsuz anlamda etkilenmiştir.

Sonnotlar

¹ Gereklî koşullar hakkında detaylı bilgi için bkz: Austin J.L (1962). *How to Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press.

² ABD Başkanı G.W. Bush dönemindeki Beyaz Saray açıklamaları için bkz.: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/>. Son Erişim Tarihi, 30/5/2018.

³ ABD Başkanı G.W. Bush'a Verilen Destek için bkz: "Presidential Approval Ratings: George W. Bush" <http://news.gallup.com/poll/116500/presidential-approval-ratings-george-bush.aspx>. Son Erişim Tarihi, 29/5/2018.

⁴ Detaylı rapor için bkz: "The Senate Select Committee on Intelligence and the House Permanent Select Committee, Findings of the Final Report of the Senate Select Committee on Intelligence and the House Permanent Select Committee on Intelligence Joint Inquiry into the Terrorist Attacks of September 11, 2001," Washington D.C., 11/12/2002. https://fas.org/irp/congress/2002_rpt/911rept.pdf. Son erişim Tarihi, 10/05/2018.

⁵ U.S. Department of Defense and U.S. Department of State, Foreign Military Training and DoD Engagement Activities of Interest FY2002-FY2008. 2002-2008, <http://www.state.gov/t/pm/rls/rpt/fmtrpt/>. Son Erişim Tarihi, 20/5/2018.

⁶ Suudi Arabistan'ın farklı müttefiklik girişimlerine dair detaylı okuma için bkz.: Zakir Hussain, Saudi Arabia in a Multipolar World: Changing Dynamics, A Routledge India Original, NY, 2016.

⁷ CRS Issue Brief for Congress. (24 Şubat 2006), <https://fas.org/sgp/crs/mideast/IB93113.pdf>. Son Erişim Tarihi, 17/04/2019.

⁸ CRS Issue Brief for Congress. (24 Şubat 2006), <https://fas.org/sgp/crs/mideast/IB93113.pdf>. Son Erişim Tarihi, 17/04/2019.

⁹ Vurgulu yerler yazarlara aittir.

¹⁰ Detaylı rapor için bkz: "Combating Terrorism U.S. Agencies Report Progress Countering Terrorism and Its Financing in Saudi Arabia, but Continued Focus on Counter Terrorism Financing Efforts Needed", Washington D.C., 2009. <https://www.gao.gov/assets/300/295873.pdf>. Son Erişim Tarihi, 11/11/2018.

¹¹ ABD ve İran arasındaki yakınlaşmanın Suudi Arabistan ile ABD arasındaki ilişkilere yansımalarına dair bkz.: Paul Aarts ve Joris van Duijne, "Saudi Arabia After U.S.-Iranian Detente: Left In The Lurch?", Middle East Policy, Sonbahar 2009, Cilt:16, Sayı:3.

¹² *Saudi Arabian National Guard Modernization Program*, 20/09/2013, <http://www.dsca.mil/major-arms-sales/saudi-arabia-saudi-arabian-national-guard-modernization-program>. Son Erişim Tarihi, 25/5/2018.

¹³ ABD Başkanı Barack Obama'nın Camp David Zirvesi Basın Açıklaması, 14 Mayıs 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=NbbHRHYJQDI>. Son Erişim Tarihi, 24/4/2018.

¹⁴ Alıntı içindeki vurgulu yerler yazarlara aittir.

¹⁵ Terörizm Destekçilerine Karşı Adalet Yasası (Justice Against Sponsors of Terrorism Act/JASTA) için bkz: https://fas.org/irp/congress/2002_rpt/911rept.pdf. Son Erişim Tarihi, 11/11/2018.

Kaynakça

Kıtaplar

Austin J L (1962). *How to Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press. (Elektronik versiyon).

Buzan B, Waever O ve Wilde J (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Londra: Lynne Rienner Publishers Inc.

Hussain Z (2016). *Saudi Arabia in a Multipolar World: Changing Dynamics*. New York: A RoutledgeIndiaOriginal.

Waever O (1995). On Security. İçinde: Lipschutz R (Ed.), *Securitization and Desecuritization*, New York: Columbia University Press.

Sürelı Yayınlar

Aarts P ve Duijne J (2009). Saudi Arabia After U.S.-Iranian Detente: Left In The Lurch?. *Middle East Policy*, 16(3), 64-78.

Akdoğan İ (2016). 11 Eylül Yasası ve Riyad-Washington İlişkilerinin Geleceği. *Ortadoğu Analiz*, 8(77), 39-41.

Almeida Z (2017). The United States in Yemen. *Harvard International Review*, 9 Ocak. <http://hir.harvard.edu/article/?a=14490>. Son erişim tarihi, 02.06.2018.

Baykent Ö (2017). Dil Felsefesinde Anlam Sorunu. *International Journal of Social Science*, 31 Mayıs. 56, 497-508.

Blanchard C (2011). Saudi Arabia: Background and U.S. Relations. *Current Politics and Economics of the Middle East*, 2(2), 363-435.

Blanga Y (2017). Saudi Arabia's Motives in the Syrian Civil War. *Middle East Policy*, 24(4), 45-62.

Bowden B (2002). Reinventing Imperialism in the Wake of September 11. *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, 1(2), 28-46.

Brauch G (2008). Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü. *Uluslararası İlişkiler*, 5(18), 1-47.

Buzan B (1997). Rethinking Security after the Cold War. *Cooperation and Conflict*, 32(1), 5-28.

Buzan B (2008). Askeri Güvenliğin Değişen Gündemi. *Uluslararası İlişkiler*, 5(18), 107-123.

Erboğa A (2016). Bölgesel Dönüşüm Süreci ve Körfez Güvenliği. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 9-38.

Bölme S M ve Sağlam Rıdha Ş (2019). Güvenikleştirme Perspektifinden 11 Eylül Sonrası ABD-Suudi Arabistan Askeri İlişkileri. *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 459-490.

Gause G (2009). The International Relations of the Persian Gulf. *Cambridge University Press*, c.y., s.y.

Goldberg J (2016). The Obama Doctrine. *The Atlantic Magazine*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/> Son erişim tarihi, 02.06.2018.

Grey F (2017). How Oil Twists the Hegemon's Arm: The Case of the United States and Saudi Arabia and Their Ambivalent Partnership. *Digest of Middle East Studies*, 26(2), 320-339.

Güneş B (2017). Uluslararası Politikada Güvenliği Yeniden Düşünmek: Bush ve Obama Üzerinden Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 1663-1686.

Jaechun K ve Hundt D (2011). US Policy Toward Rogue States: Comparing the Bush Administration's Policy Toward Iraq and North Korea. *Asian Perspective*, 35(2), 239-257.

Karakoç J (2013). Konstrüktivizmde Dış Politika ve Etnik Kimlikler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 131-160.

Krieg A (2016). Externalizing the burden of war: the Obama Doctrine and US foreign policy in the Middle East. *International Affairs*, 92(1), 97-113.

Melkote Srinivas R (2009). News Framing During a Time of Impending War: An Examination of Coverage in The New York Times prior to the 2003 Iraq War. *International Communication Gazette*, 71(7)547-559.

Obama B (2007). Renewing American Leadership. *Foreign Affairs*, (Elektronik versiyon), c.y, s.y.

Özpek B (2012). En Uzun On Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu. *Ortadoğu Etütleri*, 3(2), 183-215.

Pirinççi F (2011). ABD Suudi Arabistan Silah Anlaşması. *Akademik Orta Doğu*, 5(2), 62-84.

Scott S ve Ambler O (2007). Does Legality Really Matter? Accounting for the Decline in US Foreign Policy Legitimacy Following the 2003 Invasion of Iraq. *European Journal of International Relations*, 13(1), 67-87.

Şenol D, Erdem S ve Erdem E (2016). IŞİD Küresel Bir Terör Örgütü. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2), 277-292.

Teitelbaum J (2010). Saudi Arabia and the New Strategic Landscape. *Middle East Review of International Affairs*, 14(3), 38-44.

Yalçın H (2015). Obama Stratejisi ve Ortadoğu. *Akademik Ortadoğu*, (Elektronik Versiyon), 9(2), http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu18makale/hasan_b_yalcin.pdf. Son Erişim Tarihi 30/5/2018).

Haber Kaynakları

Abouzeid R (2011). Syria's Revolt: How Graffiti Stirred an Uprising. *Time*, 22 Mart. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

Abramson L (2005). The Patriot Act: Alleged Abuses of the Law. *npr*, 20 Temmuz. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

BBC News (31/01/2002). Iran lashes out at Bush. http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/1793856.stm Son erişim tarihi, 30/05/2018.

BBC Türkçe (04/09/2013). Suriye krizi: Obama 'kırmızı çizgi tüm dünyanın' diyor. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/09/130904_suriye_obama_isvec. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

BBC Türkçe (06/02/2013). ABD' nin Suudi Arabistan'daki Gizli Hava Üssü. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/02/130206_cia_saudidrone. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

BBC Türkçe (14/09/2013). ABD ve Rusya, Suriye planında uzlaştı. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/09/130914_ab_rusya. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

BBC Türkçe (21/08/2012). Obama'dan Suriye'ye kimyasal silah uyarısı. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/08/120820_obama_syria. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

Brush P (2002). Bush Opposes 9/11 Query Panel. *CBS News*, 15 Mayıs. Son erişim tarihi, 25/04/2018.

Burns J ve Wren C (2001). Saudi Arabia Cuts Ties With Taliban. *The New York Times*, 25 Eylül. Son erişim tarihi, 25/05/2018.

Cal T (2016). The Saudis channel the mafia. *The Washington Times*, 18 Nisan. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

Cockburn P (2014). Islamic State: US failure to look into Saudi role in 9/11 has helped Isis. *Independent*, 13 Eylül. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

Crooke A (2014). Middle East Time Bomb: The Real Aim of ISIS Is to Replace the Saud Family as the New Emirs of Arabia. *Huffington Post*, 2 Kasım. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

Çongar Y (2001). Bütün Ülkeler Tercihini Yapsın. *Milliyet*, 22 Eylül. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

Diamond, J (2014). Poll: Most Americans believe ISIS serious threat. *CNN*, 24 Kasım. Son erişim tarihi, 25/04/2018.

DW Türkçe (15/02/2013). Controversial arms exports to Saudi Arabia. <http://www.dw.com/en/controversial-arms-exports-to-saudi-arabia/a-16602151>. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

- El Cezire* (14/05/ 2015). "Obama'dan Körfez'e İran güvencesi", ABD Başkanı Barack Obama'nın Camp David Zirvesi Basın Açıklaması, , <https://www.youtube.com/watch?v=NbbHRHYQDI>. Son Erişim Tarihi: 24/04/2018.
- Fang L. (2014) The Saudi Lobbying Complex Adds a New Member: GOP Super PAC Chair Norm Coleman. *The Nation*. 18 Eylül. <https://www.thenation.com/article/saudi-lobbying-complex-adds-new-member-gop-super-pac-chair-norm-coleman/> (Erişim Tarihi: 2.6.2018).
- Fisher M (2014). The US bombing its own guns perfectly sums up America's total failure in Iraq. *Vox*, 8 Ağustos. Son erişim tarihi, 24/05/2018.
- Gerald C (2011). Time to change U.S. policy toward Saudi Arabia. *Globalpublicsquare*, 28 Eylül. Son erişim tarihi, 30/05/2018.
- Grey B (2009). Obama ordered US air strikes on Yemen. *wsws*, 21 Aralık.Son erişim tarihi, 24/4/2018.
- Hains T (2016). Bernie Sanders: Saudi Arabia's Right-Wing Wahabist Ideology Drives ISIS and al-Qaeda Terrorism. *realclearpolitics*, 17 Nisan. Son erişim tarihi,25/04/2018.
- Hudson J (2014). Congress Approves Arming of Syrian Rebels. *Foreign Policy*, 18 Eylül. Son erişim tarihi, 30/05/2018).
- Milliyet* (31/08/2013). Obama: Kimyasal silahların kullanımına karşı adım atacağız. Son <http://www.milliyet.com.tr/obama-kimyasal-silahlarin/dunya/detay/1757324/default.htm>erişim tarihi, 30/05/2018.
- Moore M (2004). Fahrenheit 9/11 (Belgesel Film). ABD, Son erişim tarihi, 21/03/2018.
- Mosk M (2010). Critics Slam Obama Administration for 'Hiding' Massive Saudi Arms Deal". *abcnews*, 19 Kasım. Son erişim tarihi, 11/05/2018.
- Mustafa A (2016). Half of Saudi Arabia's Military Purchases to be Local. *Defense News*, 25 Nisan. Son erişim tarihi, 02/06/2018.
- Reuters* (23/09/2014).Saudi Arabia confirms role in strikes against Islamic State in Syria. <https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-saudi/saudi-arabia-confirms-role-in-strikes-against-islamic-state-in-syria-idUSKCN0HI1Y120140923>. Son erişim tarihi, 30/05/2018.
- Risen J ve Johnston D (2003). Report on 9/11 Suggests a Role By Saudi Spies. *The New York Times*. 2 Ağustos. Son erişim tarihi, 25/04/2018.
- Ron P (2010). No Weapons for Saudi Arabia!, 31 Ekim. Son erişim tarihi, 01/06/2018.

Ron P (2015). Saudi Arabia replaces India as largest defence market for US. *IHS Jane's* 360. 9 Mart. <http://www.janes.com/article/49809/saudi-arabia-replaces-india-as-largest-defence-market-for-us>. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

Shalal A (2015). U.S. approves \$1.29 billion sale of smart bombs to Saudi Arabia. *Reuters*, 16 Kasım. <https://www.reuters.com/article/us-saudi-usa-arms-idUSKCN0T51NC20151116>. Son erişim tarihi, 22/05/2018.

Sims A (2015). The difference between Isis and Saudi Arabia. *The Independent*, 5 Aralık. <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/the-difference-between-isis-and-saudi-arabia-a6761766.html>. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

The Express Tribune (30/12/2011). "US approves \$30bn fighter jet deal for Saudi Arabia", 30 Aralık 2011, <https://tribune.com.pk/story/314088/us-approves-30bn-fighter-jet-deal-for-saudi-arabia/>. Son erişim tarihi, 12/05/2018.

The Guardian (08/09/2014). Isis jihadis using captured arms and troop carriers from US and Saudis. <https://www.theguardian.com/world/2014/sep/08/isis-jihadis-using-arms-troop-carriers-supplied-by-us-saudi-arabia>. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

The Guardian (14/09/2014). US 'encouraged' as UAE and Saudis offer help in coalition attack on Isis. <https://www.theguardian.com/world/2014/sep/14/us-very-good-progress-anti-islamic-state-coalition>. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

The Guardian (20/04/2016). Obama faces friction in Saudi Arabia over 9/11 bill and Iran relationship. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

The Guardian (20/09/2001). Text of George Bush's speech. <https://www.theguardian.com/world/2001/sep/21/september11.usa13>. Son erişim tarihi, 14/04/2018.

The Guardian (30/08/2013). "US set for Syria strikes after Kerry says evidence of chemical attack is clear", 30 Ağustos 2013. <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/30/john-kerry-syria-attack-clear-evidence>. Son Erişim Tarihi: 30.5.2018.

The Irish Times (26/09/2001). Afghan embassy in Saudi Arabia closed. <https://www.irishtimes.com/news/afghan-embassy-in-saudi-arabia-closed-1.398070>. Son Erişim Tarihi: 29.5.2018.

The Irish Times (26/09/2001). Afghan embassy in Saudi Arabia closed. Son erişim tarihi, 29/05/2018.

Thorbecke C (2016). Senate Votes to Advance \$1.15 Billion Saudi Arms Deal. *abcnews*, 21 Eylül. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

Time (07/12/2015). President Obama's Address to the Nation on Terrorism. <http://time.com/4137986/obama-address-transcript-terrorism-isis-isisil-oval-office/>. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

Time (08/09/2003). Should the U.S. and Saudi Arabia maintain an alliance? Son erişim tarihi, 30/05/2018.

VOA (19/10/2010) "US Confirms \$60 Billion Arms Sales Package for Saudi Arabia", <https://www.voanews.com/a/us-confirms-60-billion-arms-sales-package-for-saudi-arabia--105375438/172392.html>. Son Erişim Tarihi: 14/5/2018.

Wiles R (2001). Bush's Former Oil Company Linked To bin Laden Family. *American Freedom News.com*. Son erişim tarihi, 29/05/2018.

Wilson J vd (2016). These are the weapons Islamic State fighters are using to terrify the Middle East. *Business Insider*, 17 Ocak. Son erişim tarihi, 25/05/2018.

Kamuoyu Araştırmaları

Arab American Institute (24/12/2001) "New Poll Shows Damage Done," <http://www.aaiusa.org/w122401>. Son Erişim Tarihi:21.5.2018.

Gallup (28/09/2001). Americans Felt Uneasy Toward Arabs Even Before September 11. <http://news.gallup.com/poll/4939/americans-felt-uneasy-toward-arabs-even-before-september.aspx>. Son Erişim Tarihi: 21/5/2018.

Gallup (30/11/2004) "Opinion of Iran Gallup poll," <http://news.gallup.com/poll/14203/iran.aspx> Son Erişim Tarihi: 30/5/2018.

Gallup (t.y.). Presidential Approval Ratings: George W.Bush. <http://news.gallup.com/poll/116500/presidential-approval-ratings-george-bush.aspx>. <http://news.gallup.com/poll/116500/presidential-approval-ratings-george-bush.aspx>. Son erişim tarihi, 29.05.2018.

Jewish Virtual Library (2015). American Public Opinion Polls: Regarding U.S. Middle East Policy, Nisan 2015, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/american-opinion-regarding-u-s-middle-east-policy-2>. Son erişim Tarihi: 25/5/2018.

Jewish Virtual Library (2018). American Public Opinion Polls: Regarding U.S. Middle East Policy. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/american-opinion-regarding-u-s-middle-east-policy-2>. Son erişim tarihi, 25.05.2018.

World Public Opinion (01/07/2003) "U.S. Public Believes Bush Administration Stretched Truth on Iraq's WMD and Links to Al-Qaeda," <http://worldpublicopinion.net/u-s-public-believes-bush-administration-stretched-truth-on-iraqs-wmd-and-links-to-al-qaeda/>. Son erişim tarihi: 15/4/2018).

ABD Başkanlarının Açıklamaları

ABD Başkanı Barack Obama'nın Camp David Zirvesi Basın Açıklaması. <https://www.youtube.com/watch?v=NbbHRHYJQDI>. Son erişim tarihi, 24.04.2018.

ABD Başkanı G.W. Bush döneminde Beyaz Saray tarafından yayınlanan tüm açıklamaları. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/> Son erişim tarihi, 30.05.2018.

ABD Başkanı G.W. Bush'un Birleşmiş Milletler Konuşması. <http://www.un.org/webcast/ga/57/statements/020912usaE.htm>. Son erişim tarihi, 22/03/2018.

Remarks by President Obama and His Majesty King Salman bin Abd alAziz of Saudi Arabia Before Bilateral Meeting. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/09/04/remarks-president-obama-and-his-majesty-king-salman-bin-abd-alaziz-saudi>. Son erişim tarihi, 25.04.2018.

Statement by the President (28/08/2014) <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/08/28/statement-president>. Son erişim tarihi, 25.04.2018.

Diğer Kaynaklar

Conflict Armament Research-CAR (Eylül 2014), Islamic State Weapons in Iraq and Syria, Eylül 2014, http://conflictarm.com/wp-content/uploads/2014/09/Dispatch_IS_Iraq_Syria_Weapons.pdf. Son erişim tarihi, 26/05/2018.

Cordesman A (2015). The Arab-U.S. Strategic Partnership in the Gulf, CSIS, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/150507_US_Arab_Gulf_Strategic_Partnership.pdf. Son erişim tarihi, 02/06/2018.

Cordesman A ve Peacock M (2015). The Arab-U.S. Strategic Partnership and the Changing Security Balance in the Gulf, CSIS, Washington D.C.

Defense Security Cooperation Agency, http://www.dsca.mil/search/node/Saudi%20Arabia%20type%3Amajor_arms_sales?Page=1 . Son erişim tarihi, 24/04/2018.

Moore M. (2004), *Fahrenheit 9/11*, <http://watchdocumentaries.com/fahrenheit-911/> Son Erişim Tarihi: 14/4/2018.

Saudi Arabian National Guard Modernization Program, <http://www.dsca.mil/major-arms-sales/saudi-arabia-saudi-arabian-national-guard-modernization-program>. Son erişim tarihi, 25/05/2018.

SIPRI (2018). Asia and the Middle East lead rising trend in arms imports, US exports grow significantly, 12 Mart. <https://www.sipri.org/news/press-release/2018/asia-and-middle-east-lead-rising-trend-arms-imports-us-exports-grow-significantly-says-sipri>. Son Erişim Tarihi: 26.5.2018).

Terörizm Destekçilerine Karşı Adalet Yasası,(JusticeAgainstSponsors of Terrorism Act/JASTA)https://fas.org/irp/congress/2002_rpt/911rept.pdf. Son erişim tarihi, 26/05/2018.

The USA PATRIOT Act: Preserving Life and Liberty (25/10/2001) .<https://www.justice.gov/archive/ll/highlights.htm>. Son erişim tarihi, 30/05/2018.

Worldbank (2016) Military expenditure (% of GDP), 1968-2016, <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?end=2016&locations=SA&page&start=1968&view=chart>(Son Erişim Tarihi: 22/4/2018).

Âşarın Kaldırılması¹

İzzettin Önder, e-posta: izzettinonder@gmail.com

Özet

İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda, 1925 yılında âşarın kaldırılması kararı feodal toprak ağalarının baskısı sonucunda gerçekleşmiştir. Ancak bu gelişme, birikime acilen ihtiyaç duyan sanayileşme faaliyetlerine ters idi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayiye kaynak aktarımı açısından birikime tek elverişli üretim faktörü tarım idi. Âşarın kaldırılma sebebi olarak çiftçiler üzerinde mültezim baskısı gösterilmiş olmakla beraber, mültezimlerin vergi memurlarıyla ikamesi bu sözde gerekçeyi kaldırabilirdi. Âşarın ilgası, 1960 yılında hükümete sunulan Kaldor Raporu'nda da belirtildiği üzere, tarım kesiminin üst kapasitede kullanılarak sanayiye kaynak aktarım sürecini aksatmıştır. Âşarın kaldırılması, hem vergileme merkezini hem de kaynak aktarım yönünü ters çevirerek vergi yükünü kırsal alandan kentsel alana taşımıştır. Âşarın bir başka üstünlüğü de verginin gerçekleşen gelire değil, potansiyel gelire dayalı olması idi. Verginin bu avantajı, piyasa sinyallerine tepkisiz kalan sektörün yönlendirilmesinde hükümetin elinde önemli bir avantajdı. Japonya'da Meiji Restorasyonu deneyimi ve daha birçok ülke deneyimlerinde de görüldüğü üzere, söz konusu uygulamalar sadece birikim amacıyla en yüksek geliri sağlamada değil, aynı zamanda ekonomik işleyişin mübadele sisteminden parasal piyasa sistemine geçirilmesinde de zorlayıcı işlev görebilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Âşar, İzmir İktisat Kongresi, tarım sektörü, kamu gelirleri, vergi.

Abolishing of the Tithe

Abstract

Abolishing of the tithe in 1925 following the decision taken in the İzmir Economic Congress was the outcome of the power of feudal landlords. Yet this decision was against capital accumulation which newly establishing industrial sector was badly in need of. During the early period of the Republican era the agricultural sector was the sole productive factor to be exploited to the advantage of the industrial sector. Though the oppression of multazmin on farmers was put forth as the reason for abolishing the tithe it was only a pseudo reason, because substituting the multazmin system by tax collectors to raise revenue would have sufficed in that case. The abolishing of the tithe inhibited capital accumulation which could be realized through exploitation of agriculture to its full capacity, as it was proposed in Kaldor Report submitted to the government in 1960. However, the abolishing of the tithe inhibited capital accumulation by altering both the origin and the direction of the flow of accumulation by shifting the

tax burden from rural areas to urban areas. Another important property of the tithe was that it did not originate from realized income but from the potential yield. This property was an advantage for the government in the face of nonresponsiveness of the sector to market signals. Historical facts such as the Meiji Reform in Japan and other similar country examples show that such measures not only extract the outmost yield for accumulation but also force the system from barter economy to pecuniary market transactions.

Keywords: Tithe, İzmir Economic Congress, agriculture sector, government revenues, tax.

Cumhuriyet'in kuruluş aşamasının başlangıç yıllarında ülkede sermaye birikimi ve kalkınma çabaları açısından ekonomik ve mali sonuçları çok ciddi olan bir olay yaşanmıştır. 1923 yılında İzmir'de toplanmış olan İktisat Kongresi'nde ittifakla alınmış kararın gecikmeli uygulaması olarak, 17 Şubat 1341 (1925) tarihinde, 552 sayılı "*Âşar'ın ilgası yerine ikame edilecek Mahsûlât-ı Arzîye Vergisi Hakkındaki Kanun*" ile o zamanki vergi gelirlerinin muhtelif kıstaslara göre dörtte biri ile üçte biri arasında yer tutan bir vergi kaldırılıyor ve böylece tarım sektörü, Hayvanlar Vergisi, çok kısa bir süre için uygulanan toprak mahsulleri vergisi ve diğer bazı ufak yükümlülükler bir tarafa bırakılırsa, 1960 yılına dek doğrudan gelir vergisi kapsamı dışına çıkartılıyordu.² Âşarın kamu gelir sistemindeki öneminin anlaşılabilmesi bağlamında; vasitasız vergilerin köylü kesim üzerindeki yükünün, 1903'de % 84,7, 1910'da % 87,2 ve 1935 yılında ise % 31,2 düzeyinde seyrettiği gerçeği, önceleri anormal yüksek olan vergi yükünün, sonraları ne denli hafifletilmiş olarak görülmesi açıdan anlamlıdır (Derin, 1940: 56-57). Aşağıda Tablo 1'de verilen 1924 ile 1929 yıllarında genel kamu gelir sisteminin alt detayları genel görünümün yapısı hakkında fikir vermektedir (Hershlag, 1968: 45).

Osmanlı'nın son dönemi itibarıyla ve Cumhuriyet'in ilk döneminde olduğu üzere, toplam gelirlerin yaklaşık üçte ikisini dolaysız vergiler, dolaysız vergilerin de yaklaşık % 48'ini âşar oluşturmaktaydı (Morawitz, 1978: 62-83). Mültezimler eliyle toplanan âşar, tahsil ve yönetim dönemlerinde farklı mültezimler arasındaki tahsilât yetki devirleri nedeniyle, bir yandan mükellef üzerinde zulüm ve baskı oluşturmuş, diğer yandan da toplanan gelirlerin büyük bir kısmı arada eritilmiş olduğundan devlete gereği kadar gelir sağlanamamıştır (Barkan, 1980: 804; Boratav, 1988: 40; Morawitz, 1978: 67-69; Tezel, 2015: 450). Verginin tahsili yönetimindeki iptidailik ve yönetim hatalarını özetleyen Profesör Ömer Lütfü Barkan da, verginin Cumhuriyet'in başlangıcında kaldırılmasını, ülke halkının türlü fenalıklardan kurtarılması olarak nitelemektedir:

“Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun ilk senelerinde inkılapçı bir hamleyle o zamanki devlet varidatının üçte birine yakın bir kısmını temin eden bir gelir kaynağını feda etmenin tehlikelerini göze alarak, türlü yolsuzlukların kaynağını kurutmak isteğiyle çıkardığı 17 Şubat 1341 (1925) tarihli ‘Âşar’ın ilgası yerine ikame edilecek mahsûlât-ı araziye vergisi hakkındaki kanunla feodal devirlerin bakiyesi bir vergi nizamının türlü fenalıklarından memleketi kurtardı.” (Barkan, 1980: 804)

Tablo 1: Kamu Gelirlerinin Yüzde Dağılımı

Gelir Türü	1924 Yılı	1929 Yılı
Âşar	28,6	-
Gümrükler	20,9	18,7
Tüketim Vergileri	12,7	6,5
Tuz Üzerinde Vergi	3,9	-
Hayvanlar Vergisi	3,1	6,2
Askerlik Bedeli	2,9	1,0
Arazi Vergisi	2,6	1,3
Muhtelif Gelirler	2,6	4,9
Kâr Vergisi	2,5	6,2
Arsa ve Arazi Vergisi	-	13,7
Damga Resmi	-	3,3
Tekel Gelirleri	-	21,1
Sair Gelirler	20,2	16,8
Toplam	100,0	100,0

Kaynak: Hershlag Z J (1968). *Turkey: The Challenge of Growth*. Leiden: E J Brill.

Aşağıda detaylı olarak ele alınacak olan şu hususu hemen burada not etmemiz gerekir ki, âşarın kaldırılma kararı 1923 yılında İzmir’de toplanmış olan İktisat Kongresi’nde alınmış olmasına rağmen, kararı anında uygulayamayan devlet, 1925 yılında Güneydoğu’da yükselen isyanları bastırmak ve toprak ağalarını yanına almak amacıyla iki yıl gecikmeli olarak uygulamaya koymuştur.³ Belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise, verginin kaldırılmasına gerekçe olarak ileri sürülen konu, verginin genellikle ihale yolu ile mültezimler eliyle toplanmasıyla ilgilidir. İltizam usulü çok haklı ve yerinde bir eleştiri gerekçesi oluşturabilmekle beraber, bu konu verginin özü ve ekonomik işlevi ile değil, tahsil sistemi ile ilgili olup, emanet sistemine geçilerek sorunun izalesi olanak dâhilinde idi.⁴ Verginin ilgası siyasi gerekçelerle savunuluyor olabilir, ancak yegâne üretim faktörünün tarım olduğu kalkınmanın ilk aşamalarında sermaye birikimi açısından bu faktörün azami etkinlikle kullanılması gerekliliğinin dikkate alınmadığı tarihsel dünya örneklerinin ışığında görülmektedir (Kaldor, 1982: 96).

Âşarın kaldırılması olayı, hiçbir geçerli ekonomik gerekçeye dayanmayan, bazı sosyal grupların (burada özellikle toprak ağaları olmak üzere, çiftçi grubunun) kısa

dönemli menfaati doğrultusunda, siyasi bağlamda ve zorunluluk altında alınmış bir karar olarak görülmelidir. Âşarın kaldırılmasının ciddi bir ekonomik gerekçeye dayanmadığı, sermaye birikiminin yükünü kırsal alandan kentsel alana kaydırarak ortaya koyduğu çok ciddi olumsuz ekonomik sonuçlardan anlaşılmaktadır. Ancak bu olay, sebepleri ve sonuçları açısından o dönemde de günümüzde de tam olarak ele alınıp incelenmiş değildir. Bu yazı ile amacım, âşarın kaldırılmasının tarihî, sosyal ve siyasal sebeplerinden çok, sermaye birikiminin ilk aşamalarında tek üretim faktörü olan tarım kesiminin etkin bir şekilde vergilendirilmesine ket vurulmasının ekonomik ve mali sonuçları açısından tartışma başlatmaktır.

Âşarın kaldırılması olayı, salt tarımsal gelir üzerinden alınan dolaysız bir verginin kaldırılması olarak ele alınamaz, alınmamalıdır.⁵ Diğer bir ifadeyle, burada tartışma odağına koyulmak istenen mesele, bir vergileme sistemi olarak âşarın olumlu veya olumsuz yönleri değil, tarihin belirli bir döneminde tek üretim faktörü niteliğindeki tarım sektörünün dolaysız bir vergileme sistemi ile etkin ve zorlayıcı bir biçimde vergilendirilmesinin zorunluluğunun ihmal edilmiş olmasıdır. Hiç kuşkusuz, âşar vergisi gerek sistemi, gerek uygulama biçimi ile eski ve modası çoktan geçmiş bir vergi idi. Yeni Cumhuriyet idaresinin böyle bir vergiyi uygulamada tutması zaten beklenemezdi. Buna rağmen, ekonomideki yeri 2/3 civarında olan bir sektörün potansiyel gelirinin sağlanmasını zorlayabilecek bir vergi sisteminin ıslahı ve modern şekli ile ikamesi yerine ilgası ekonomik açıdan haklı görülebilir mi? Tarım dışı diğer sektörlerin ya çok cılız veya ancak kurulma aşamasında olduğu bir dönemde, iç tasarrufları arttırma politikasına yönelik olarak, tek güçlü sektör olan tarımı etkin bir vergi sistemi ile zorlamak gerekli değil mi idi?

Meseleye uluslararası uygulamalar açısından baktığımızda ise şu durumla karşılaşırız. Genel hatları ile kalkınma süreci yoğun kaynak kullanımını gerektirir. Başka bir ifadeyle, özellikle bu aşamalarda ekonomiler ya iç kaynaklarını zorlamak ya da dış kaynak bulmak zorundadır. Farklı sistemlerdeki ülkeler bu sorunu iç ya da dış kaynaklar arasında farklı seçim yaparak çözmeye çalışmışlardır. Örneğin, 18.ve 19. yüzyıllarda İngiltere tarım sektöründen sanayi sektörüne kaynak aktarmak yerine, özellikle 19. yüzyıldaki gıda maddeleri fiyat artışları ile ters yönde kaynak aktarımını gerçekleştirmiştir (Londes, 1965: 167). Almanya için de aynı durum kısmen geçerlidir (Bird, 1977: 169). Ancak, söz konusu ekonomiler, dış ekonomik ve politik ilişkiler mekanizmalarıyla olduğu kadar iç ticaret hadleriyle de kaynak aktarımını, özellikle İngiltere, olağanüstü bir biçimde gerçekleştirmiştir. Bunun tersi örneğini ise doğuda Japonya, (Allen, 1972: 49 / Beasley, 1972: 390-404) batıda İtalya (Zangheri, 1969: 29) oluşturmaktadır. Bu ülkeler gelişmelerinin belirli dönemlerinde tarımdan sanayi sektörüne önemli ölçüde kaynak aktarımını zorunlu olarak yapmışlardır.

Uzun savaşlardan ve en son olarak da kurtuluş savaşından çıkmış olup, hiçbir sömürgesi bulunmayan Türkiye, başlattığı ekonomik onarım ve sanayileşme hamlelerini sağlam kaynaklara dayandırmak zorunda idi. Tam bu esnada, btcesinin takriben % 20'sini oluşturan bir gelir kalemini ortadan kaldırmakla kalmıyor, bundan da önemlisi, ekonominin potansiyel olarak en büyük değer yaratan kesimi üzerindeki dolaysız vergiyi kaldırarak, bu kesimde verginin prodüktivite yükseltici önlemleri de devre dışına çıkarıyordu (von Mering, 1959: 445-455).

Aşağıdaki bölümlerde bu olgu çerçevesinde, önce tarım kesiminin yapısı ve vergilendirilmesinde güdülecek amaçlar kısaca ele alınacak, daha sonra bu amaçlar doğrultusunda oluşturulabilecek tarımsal vergi yapısı tartışıldıktan sonra, Türkiye'de 1925'den sonraki vergi yapısı, daha doğrusu vergi patolojisi ve sağlıksız ekonomik gelişim tartışılacaktır.

II

İmparatorluktan devralınan 771 600 km² toprağın % 52'si çalılık ve yozlaşmış (dejenere) orman, ancak % 48'i ormanlık ve işlenebilir arazi olup, bunun da sadece 44 000 km²lik bölümünde iki milyon civarında aile tarafından tarım yapılıyordu (Hershtag, 1968: 33). Böylesi görece kıt üretim faktörü üzerinde iptidai usullerle yapılan tarımsal faaliyetin etkinliğinin arttırılması kalkınma çabalarına destek verecek kaynak oluşturmada önemlidir. Bu sektöre, temel nitelikleri itibariyle geleneksel bir yapıda olması ve zamanın koşulları bakımından piyasa mekanizması ile ulaşmak ve yapıyı kısa sürede etkilemek fazla mümkün değildir. Mesel, ekonomide talep artışı olduğunda tarımsal malların fiyatı yükselecektir, ancak bu piyasa dürtüsü tarımsal üretim arttırılması yönünde değil, örümcek ağı teoremi işleyişi çerçevesinde, bunun tam tersi, üretim kısılması yönünde tepki verebilecektir. Nitekim bunun tersi durum fiilen yaşanmıştır. şöyle ki, henüz paralı ekonomi kesimine tam olarak geçmemiş ve ihtiyaçlarını aynı sektör içinde karşılayan geleneksel yapı içindeki çiftçiler, toplam parasal geliri daha az ürün pazarlayarak elde edebiliyorlarsa, bundan fazlası için hiçbir çaba sarf etmeyeceklerdir. Bundan dolayı üretim zorlanarak potansiyel düzeye çıkarılması açısından vergi önemli dürtü sağlar. Zira veri teknoloji varsayımı altında, vergi yoluyla fiili retilimi potansiyel üretim düzeyine yaklaştırarak oluşturulacak kaynaklarla iç tasarruf yaratma sorunu bir dereceye kadar da olsa çözülmüş olabilir. şu hale göre tarım sektörünün vergilendirilmesi kaçınılmaz olduğu gibi, bu amaca yönelik olarak bu sektöre uygulanacak verginin de bazı özel nitelikler taşıması gereklidir.

Tarım sektörüne uygulanacak dolaysız verginin amaçlarını iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, ekonomi için gerekli kaynakları veri imkânlar

dâhilinde yaratmak, ikincisi ise tarımın geleneksel yapısını değiştirmektir. Birinci amaç olan kaynak yaratma, tarımsal alanları tam olarak kullanma, mevcut teknolojiyi tam olarak uygulama ve emek başına verimliliği artırma koşullarına bağlıdır. Diğer bir ifade ile ilk aşamada ekilebilir tüm sahanın kullanılması gerekmektedir. Ayrıca bu sahalarda üzerinde de veri teknolojiye göre en yüksek verim alınmalıdır. Toplam düzeyde en yüksek verim alınırken, ekonomide optimal emek dağılımının sağlanması amacıyla, tarım kesiminde emek başına verim arttırılmalıdır. Böylece, bir yandan tarımda üretilen değer fazlası sermayeye dönüştürülürken, diğer yandan da bu sermaye ile bir araya gelecek olan emek serbest bırakılmış olacaktır.

Tarım sektörü üzerindeki verginin ikinci amacı ise, bu sektördeki geleneksel yapıyı bozmaktır. Geleneksel yapı ile burada esas olarak kastedilen birinci mesele, tarımsal arazinin mülkiyet yapısı ve bunun üzerinde yükselen sosyolojik oluşum, ikinci mesele ise, piyasa mekanizması ile tarım kesimi arasındaki ters etkileşim ilişkisidir. Geleneksel yapı içinde bu faktörler bir yandan tarımsal üretimin potansiyel düzeyde oluşmasını engellemekte, diğer yandan da sistemin ekonomik ve politik düzeyde sağlıklı gelişmesini önlemektedir. Dolayısıyla, söz konusu geleneksel yapıların bir an evvel çözülmesi gerekmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda kurulan bir vergi sistemi, geleneksel yapının çözülmesine katkıda bulunacağı gibi, kamu hizmetleri ve sanayileşme için gerekli fonları da potansiyel kapasitesinin üst düzeyinde sağlamış olabilir.

Tarım sektörü potansiyelinin üst düzeyine kadar zorlanacağı bir vergi mükellefiyeti altına alınmadıkça, hem geleneksel yapının çözülme süreci uzun zaman alır, hem de kalkınma için gerekli ilk birikim kaynağı tarım sektörü içinde oluşamaz. Çünkü henüz paralı kesime geçmemiş veya piyasa ile ilişkisi çok zayıf olan bu kesim kendi haline bırakıldığı zaman, bir yandan geleneksel davranış kodları diğer yandan da feodal baskılar altında gelişmesini çok yavaş hızda gerçekleştirir. Görülüyor ki, hem tarım sektörünü potansiyeline doğru zorlayarak değer fazlası yaratılması, hem de bu fazlaların ufak parçalar halinde parçalanmadan tek elde, tercihen kamu kesiminde toplanarak bir yandan kamu hizmetlerinin finansmanı, diğer yandan da sanayileşme fonlarının oluşturulması açılarından tarım sektörünün etkili şekilde vergilendirilmesi zorunluluktur.

III

Âşarın 1925 yılında kaldırılması ile tarım üzerinde hiçbir yük kalmamıştır anlayışı kesinlikle söz konusu olamaz. Zira tarım sektörü ağnam ve arazi vergileri yolu ile direkt vergilemeye tabi tutulmuş olduğu gibi, bu sektör piyasa ekonomisi içine entegre olduğu oranda vasıtalı vergilerden de yük payı almıştır. Bu sektörün

taşıdığı yük, bir yandan iç ticaret hadleri, diğer yandan da tarımsal ürünlerin ihracatında uygulanan kur politikası koşulunda şekillenmiştir. Hiç kuşkusuz, iç ticaret hadleri ve kur politikalarının, hatta tarım sektörünün yukarıda bahsedilen diğer yüklerinin net etkisinin yorumlanabilmesi için bütün bu yüklerin yansıma yön ve şiddeti hakkında fikir sahibi olmak gerekmektedir. Hatta bundan daha da önemlisi, tarımsal ürünlere verilen destekleme fiyatlarının dünya fiyatları düzeyindeki seviyesini belirlemek de gerekmektedir. Zira ancak bütün bu mekanizmalar bir arada ele alınıp incelendiğinde, tarım sektörü üzerindeki net yük hakkında bir karara varılabilir. Tarım / sanayi iç ticaret haddinin genelde tarım lehine seyretmesinin dünyada ticaret hadlerinin sanayi lehine seyretmemesinin olduğu kadar, içeride buğday fiyatlarının yüksek seyretmesinin de payı olduğu anlaşılmaktadır (Boratav, 1988: 42)

Bu yazıda amaçlanan sadece tarım sektörü üzerindeki yükün derecesi değildir. Bu konu, tarım kesiminin, potansiyel üretim kapasitesinden bağımsız olarak, ne denli kaynak sağladığı meselesi ile ilgili olarak ikincil konudur. Nitekim gerçekleşme esasına dayalı bir dolaysız vergi uygulamasında görülebileceği üzere, sektörün yükü daha da arttırılabileceği halde, böyle bir vergi burada güdülen amaca hizmet edemez. Çünkü böyle bir vergi hiç bir üretim teşvikinde bulunmayacağı gibi, aksine üretim üzerinde oluşturabileceği ikame etkisiyle üretim artışlarını köstekler ve ancak üretim gerçekleştirildikten sonra kamu kesimine bir miktar kaynak aktarır. Oysa amaçlanan, bunun tam tersi olarak, verginin ikame etkisini üretim artışını zorlayacak şekilde kurgulayarak üretimi potansiyel kapasiteye doğru çekmektir. Diğer bir deyişle, tasarlanan vergi sistemi, birincil işlevi ile tarımsal fiili üretimi potansiyel üretim düzeyine mümkün olduğu kadar yaklaştırmak, ikincil işlevi ile de tarım sektöründeki geleneksel yapıların çözülmesi için teşvik sağlamaktır.

Tarımda üretimi arttırıcı ve toprak mülkiyeti dağılımını düzeltici etkileri olan vergi bir dereceye kadar arazi vergisi olabilir. Zira arazi vergisinin matrahı, arazinin piyasa değeri olarak alındığında, bu değer arazinin verimi hakkında bir fikir verebilir. Vergi yükü bu matrah üzerine oturacağından, bu yolla tarımsal üretim arttırılıyor olabilir. Ancak, arazi vergisi bazı sebeplerden dolayı, tarımsal gelir üzerine salınacak bir potansiyel verim vergisinden daha zayıf durumdadır. Sebeplerden biri, vergi oranı ile ilgilidir. Devamlı servet vergisi niteliğinde olan arazi vergisi uygulamasında vergi oranı, servet vergileri genel yaklaşımına göre, servetin kira geliri üzerindeki vergiye analogik olarak saptanacağından, binde oranı ile belirlenir. Böylece belirlenen oran arazinin piyasadaki kira gelirini yansıtıyor olsa da, potansiyel verimini yansıtmaktan uzak olabilir. Diğer yandan, verginin olası yüksekliği gayrimenkulün kapitalizmde değerini düşüreceğinden oran olabildiğince düşük olarak saptanır. Bireyin beyanı söz konusu olduğu

durumda da matrah düşük gösterilir. Her iki durumda da ortaya çıkan piyasa değerinin, arazinin potansiyel verimi ile ilgi derecesi zayıftır. Eğer, böylece saptanan piyasa değeri, potansiyel verimi yansıtır ve vergi oranı da güçlü ikame etkisi yaratacak şekilde salınırsa sorun çözülmüş olabilir. Ancak bu sonuç söz konusu tip bir vergi ile sağlanamaz.

Endojen faktörlerle piyasada belirlenen arazi değeri doğru beyan edilmiş olsa dahi, bu değer her zaman potansiyel verimi tam olarak yansıtamaz. Beyan edilen değer, potansiyel verime göre bulunabilecek değerden sapmasının sebepleri hem ekonomide tarım dışı oluşan nedenlerden, hem de bizzat tarımın geleneksel yapısından kaynaklanır. Bir defa, ekonomide tarım dışı sektörlerde sermaye talebi arttıkça, buna bağlı olarak faiz haddi yükselecek ve neticede tarımsal araziye olan talep gerileyeceğinden, potansiyel verimi yansıtmaktan uzak olur. Bu olay, özellikle kalkınmanın sanayileşme ve buna bağlı olarak kentleşme dönemlerinde görülür. Kentleşme dönemlerinde yaşanan bir çeşit ekonomik erozyon sürecinde sanayi kesimi kırsal alandan sadece emek çekmekle kalmaz, çekebildiği kadar sermaye de çeker. Kırsal alandan kentsel alana doğru oluşan bu akım kentler lehine ve kırsal alanlar aleyhine rantların oluşumuna yol açar. Kentsel alanlarda ise yaşanan sanayileşme süreci ve sürecin oluşturduğu gelir dağılımına bağlı olarak merkezi yerleşim alanları ile çevresel alanlar arasında farklı rantlar oluşur. Görülüyor ki, süreç bir bütündür ve bu sürecin anlaşılabilmesi için kırsal ve kentsel alanlardaki oluşum ve sonuçlara bütünsellik içinde bakmak gereklidir. Kentsel alandaki sonuç rantların oluşumu olarak karşımıza çıkarken, kırsal alandaki sonuç ise arazi değerinin potansiyel verimi yansıtmaktan çok uzak düzeyde gerilemesi olarak yansır. Zira sanayileşme bir yandan kentsel alandaki rant oluşumunu hızlandırırken, diğer yandan da kırsal alanda değer erozyonunu hızlandırır. Süreçte yaratılan rantlar büyük bölümü ile parasal niteliğiyle, kırsal alandaki arazi değerlerinin erozyonunun yansımadır. Meseleye bu açıdan bakılınca, kentsel alandaki rantların Ricardo vergileme sistemi ile kent yerel idarelerince kamulaştırılmayacağı sonucuna varılır. Çünkü yerel idareler harcamalarını yine aynı yöreye yapıyor olacağından, erozyon durmayacağı gibi, hızlanabilir de. Kırsal alanlar aleyhine oluşan rantları ekonomik erozyon yönünün aksine pompalayabilecek iktidar kademesi ise ancak merkezi idaredir. Çünkü ancak merkezi idare her iki yöreye de hâkimdir ve her iki yöre halkından da oy almaktadır.⁶

Yukarıda belirtilen mekanizmaya uygun bir bölgesel kalkınma programı çerçevesinde bu rantlar çıkış noktalarına geri pompalansa da, kırsal alanlardaki arazi değerleri potansiyel verime göre ayarlanmış olamaz. Özellikle kalkınma aşamasındaki ekonomilerde söz konusu sürecin etkili şekilde oluşmamasının iki önemli sebebi söz konusudur. Bir sebep, toplumsal talebin tarım kesimini

potansiyel düzeyinde zorlayabilecek büyüklükte olmayabileceğidir. Diğer sebep ise, tarım sektörünün piyasa ekonomisi ile etki-tepki ilişkisinin piyasa talebini tam olarak algılayamamasıdır. Bu noktada yapısal özellikler olarak tarımın geleneksel yapısı, yani piyasa ekonomisi etkilerine karşı oluşabilen tepkiler bağlantısı ve toprak mülkiyet dağılımı gibi sebepler karşımıza çıkar. Piyasa ekonomisi içine tam olarak entegre olmamış, piyasa sinyallerinden sanayi kesimi gibi etkilenemeyen, hatta örümcek ağı teoreminde gösterildiği üzere çoğu zaman ters yönde etkilenen, feodal yapı içindeki bir tarım sektörü piyasa sinyallerini alabiliyor olsa da toprağı potansiyel verim kıstasları içinde işlemeyebilecektir. Devamlı olarak düşük verimle çalışan ve/veya çözülememiş feodal ağı düzeninde atıl bırakılan arazi ise, piyasada tam değerine ulaşamayacağı gibi, hele de potansiyel verimi doğrultusunda zorlanamayacaktır. Şu hale göre, tarımsal arazilerin ekonomik kalkınmada kaynak yaratma amacı ile tetiklenmesi piyasa mekanizması içinde olası görülemez. Oysa kalkınma sorunları ile karşı karşıya olan ekonomilerin üretim kaynaklarının yarısından fazlasını tarımın oluşturduğu ve sanayileşmek için gerekli tasarruf kaynaklarının dış ülkelerden sağlanmasının ekonomik ve siyasal ilişkiler bağlamında olanaklı olmayan ya da bu yolun tercih edilmediği ülkelerde iç tasarrufları yükseltmenin tarım kesimi üzerine eğilmekten başka çaresi yoktur. Hâl böyle olunca, meselenin piyasa sürecinde otomatik olarak çözülmesinin olanaksızlığı karşısında vergi tek çözüm yoludur. Üretimi arttırıcı ve böylece oluşturulan kaynakları sanayi sektörüne aktarıcı vergi sisteminin, arazinin potansiyel verimi üzerine salınan bir tür gelir vergisi niteliği taşıması zorunlu olur.

Arazi üzerine salınabilecek potansiyel verim vergisi, hedeflenen amaçlar doğrultusunda şekillendirileceğinden amacın net şekilde belirlenmesi gerekir. Birinci amaç, geri kalmış bölgelerde kırılmamış feodal kalıntıları ortadan kaldırmak ve demokratikleşme yolunu açmak olmalıdır. Bu amaçla vergi mülkiyet üzerine ve mülkiyeti optimal sınırlar içine çekebilecek ikame etkisi yaratacak şekilde salınarak, büyük ve işletilemeyen toprak sahipliği üzerine kurulu ağalık sisteminin çözülmesi sağlanmalıdır. Mükellefiyetin arazi sahipliği üzerine değil de, geliri elde eden üzerine kurulması halinde, arazi mülkiyet dağılımını etkilemeden, ya zilyedlik değişimine yol açabilir ya da muvazaalı olarak gelir muhtelif kişiler arasında bölüştürülebilir.

Potansiyel verim vergisinin ikinci temel unsuru arazinin potansiyel verimini esas almasıdır. Diğer bir ifade ile burada matrah, modern gelir vergilerinde olduğu gibi fiili üretimin gerçekleştirilerek gelirin elde edilmesi olmayıp, veri teknoloji varsayımı altında potansiyel üretim kapasitesinin zorlanmasıdır. Matrah olarak potansiyel hâsıla belirlenince, vergi oranlarına göre fiili üretimden bağımsız bir vergi borcu ortaya çıkarak, çiftçiyi arazisini etkin kullanmaya zorlar. Potansiyel

verim vergisinin gerçekleşen fiili gelire göre salınan gelir vergilerine karşı en önemli üstünlüğü buradadır. Çünkü burada çiftçi, vergi borcunu ödeyebilmek için arazisini işlemek, hatta en yüksek verimi alabilecek şekilde işlemek zorunluluğu ile baş başa bırakılmış oluyor. Vergi matrahının saptanması açısından fiziksel bir ünite olan potansiyel verim kavramının parasal bir ifadeye dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu gayeyle, bu fiziksel ünite belirli kıstaslara göre saptanacak fiyat veya muhtelif ürün türleri için ayrı ayrı saptanacak fiyatlar ile belirlenir. Fiyatlar dizisinin bir defa saptanmış olması, sorunu başlangıç safhasında çözer, fakat fiyat artışlarının hızlı olduğu bir ekonomide, fiyat indekslerinin buna göre düzeltilmesi gerekebilir. Muhtelif mallar için muhtelif fiyatların saptanması, uygulamada statik olarak selektif yük dağıtma mekanizması, bu fiyatları zaman içinde enflasyona göre ayarlama ise dinamik yük dağıtma mekanizması oluşturur. Yazının konusu vergileme tekniği olmayıp, daha genel olduğundan, bu soruna sadece değinerek geçeceğim.

Potansiyel verim esasına göre salınan verginin, hem arazi mülkiyet dağılımını hem de veri dağılımında en yüksek verimi almayı sağlamaya yönelik aracı ise, vergi oranları yani tarifesidir. Arazi verimi, uygun teknolojiler açısından, arazi büyüklükleri ile de ilgili olduğundan, bu iki nokta, yani mülkiyet dağılımı ve verim, bir arada göz önünde bulundurulmalı ve arada optimal bir denge sağlanmaya çalışılmalıdır. Bu tehditler altında kaçınılması gereken iki uç nokta belirlenmiş oluyor. Birinci uç nokta, mülkiyet yapısını değiştirmek, diğer bir deyişle, daha ufak optimal mülk sahipliğine doğru teşvik sağlamaktır; ikinci uç nokta ise, toprakların ekonomik verimlilik düzeyinin de altında ufak ünitelere bölünmemesi gereğidir. Başka bir ifade ile ekonomik optimal büyüklüklere uyularak, toprak mülkiyetinin parçalanması amaçlanmaktadır. Bu amaca uygun vergi tarifesi, adi artan oranlı tarifedir. Düşük ve orta gelir dilimlerinde oran düşük tutulabilir. Fakat toplam gelir yükseldikçe (veri potansiyel verim koşulunda, arazi mülkiyeti büyüdükçe toplam gelir yükselecektir) oran o şekilde arttırılabilir ki, marjinal alan çok yükseleceğinden, toprak sahibi toplam gelirin azaltılmasına, yani arazinin bir bölümünün elden çıkartılmasına zorlansın. Yukarıda vergi matrahının saptama tartışmalarında olduğu gibi burada da asıl konumuz vergi tekniği olmayıp, vergileme ilkesi olduğundan, tarife ile ilgili daha detaylı incelemeye geçmeyeceğim.

Verginin dördüncü temel unsuru ise, aynı değil, parasal olmasıdır. Askerlik yükümlülüğünü bir tarafa bırakırsak günümüzde hemen bütün vergiler parasal olarak salınıp, tahsil edilmektedir. Bu açıdan değerlendirilince tarım sektörü üzerine salınacak bir verginin parasal olmasını bir nitelik olarak ileri sürmek ilk anda anlamsız gelebilir. Ancak, âşarın ıslahı veya başka bir vergi ile ikamesi gibi konular ele alınırken, sözü edilen vergilerin parasal olmasını ileri sürmek,

özellikle de geri kalmış bölgeler açısından fazla anlamsız olmaz. Çünkü 1920'ler Türkiye'si göz önüne getirildiğinde ve tarım sektörünün monetize edilmesi maddesi hatırlandığında, yeni verginin parasal olması gerektiği fikrinin gerekçesi daha iyi anlaşılabilir.

Bu şekilde belirlenen temel hedefler doğrultusunda amaca hizmet etmesi beklenen vergi tanımı şöyle yapılabilir: Vergi, mülkiyet yani arazi sahipleri üzerine arazinin fiktif potansiyel verimi esas alınarak, artan oranlı tarife yapısı ile salınan, parasal yükümlülüktür. Ancak bu nitelikleri haiz bir vergi üretim planlamasını çiftçinin kendi iradesine, hatta ekonominin genel iradesine bırakmayıp, onun üzerinde üretimi arttırma ve pazarlama kanallarını zorlama yönünde etkili olabilir. Böylece, diğer bütün faktörler veri varsayımı altında, vergi fiili üretimi ve tasarrufu arttırıcı bir etki yaratmış olabilir.

IV

Türkiye ekonomisinin 1920'lerdeki siyasal özellikleri ve kurucu kadronun ekonomik kalkınma çabaları gözönüne alındığında âşar vergisinin kaldırılması çelişkili durumu karşımıza koyar. Zira bir yandan siyasal olarak iç huzurun sağlanması, diğer yandan da ekonomik ilkeler ışığı altında iç tasarrufların arttırılması meseleleri, âşar vergisi odağında çelişik hedefleri karşı karşıya getirir. Ancak, ekonomik açıdan temel ve tek üretim sektörü olan tarımda üretimi arttırmanın kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu da, verginin kaldırılması ile ilgili kararın alınması ve uygulanması arasında geçen iki yıl ve oluşan olaylarla da açıkça görülür. Yazının ruhuna sadık kalarak meseleye ekonomik açıdan baktığımızda, dönemin ekonomik koşulları bağlamında âşarın kaldırılması ile sermaye birikimi arasında ters ilişkinin olduğunu görmekteyiz. Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında, bir yandan tarımın yapısı diğer yandan da ekonominin temel özellikleri açısından, birikim amacına ulaşmanın temel aracının potansiyel verim vergisi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tarım sektörü üzerine değil böyle bir vergi uygulamak, 1925 yılında alınmış olan verginin kaldırılması kararıyla temel üretimi yapan tarım sektörü dolaysız vergi alanı (ağnam resmi, arazi vergisi ve kısa süre uygulanan toprak mahsulleri vergisi hariç) dışına çıkartılmıştır. Bu durum 1950 Gelir Vergisi reform çalışmalarında da çözülmemiş ve 1960 yılına kadar devam etmiştir. 1960 yılında Gelir Vergisi kanununda yapılan bir değişiklikle tarımsal kazançlar da gelir kalemleri arasına alınmıştır. Ancak Gelir Vergisi sistemi yukarıda ortaya koyulan öncelikle üretimi arttırma ve feodal kalıntıları çözme amacını gütmeyeği gibi, her vergide olduğu gibi, burada da ikame etkisi ile üretim üzerinde geriletici etkiler de ortaya çıkmış olabilir. Şimdi bu noktada ele alacağım husus, tarım kesiminin böylece dolaysız vergiden azade edilmiş olmasının gerek bizzat tarım kesimi, gerekse ekonomi için gerçekten bir kurtuluş olanağı olup olmadığıdır.

Konuya, siyasal ve sosyolojik kökeni açısından bakarsak, âşarın kaldırılması, dönemin hassasiyeti ve özellikleri açısından sadece ekonomik olarak değil, fakat nüfus büyüklüğü itibariyle de önemli bir kesimin isteği doğrultusunda alınmış bir karar olarak görülebilir. Zaten bizatihi Kongre’de yaşanan süreç bu durumu açıkça göstermektedir. Şöyle ki, 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde, tüccar ve sanayici grubunun “daha modern bir vergi ile ikame edilsin” gibi nisbeten cılız seslerine mukabil, âşarın kaldırılması kararı oybirliği ile alınmıştır. Hiç kuşkusuz, sorun salt 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde ortaya çıkıp, orada karara bağlanmış değildir. Bu tarihlere gelinceye kadar, yeni yapılanmanın ortaya çıkardığı mali sıkışıklığın vergilere yönelmesi sonucu oluşan mali baskılar nedeniyle âşarın kaldırılması ile ilgili doğrudan ve dolaylı bir dizi tartışmanın yapıldığına şahit olmaktayız (Duru vd. 1982: 228-29). Bütün bunlar, sorunun sosyolojik esaslarını göstermektedir. Şu anlamda ki, âşarın kaldırılışı, bununla ilgili fert, grup veya çevrelerin kısa-dönemli yararları ile ilgilidir. Hâlbuki böyle bir kararın ekonomik gerekçesi yoktur. Ekonomik gerekçe kavramı şu anlamda kullanılıyor ki, âşarın kaldırılması, daha doğrusu tarım sektörünün etkin bir biçimde vergilendirilerek sermaye oluşumuna yönelecek tasarrufların yükseltilmesine yönelmemesi ne bizzat ilgili grubun uzun-dönemli yararları ne de bütün ekonominin yararları açısından olumlu bir adım olmuştur! Diğer bir deyişle, tarım sektörünün etkin vergilendirilmemesi, her iki açıdan da olumsuz sonuçlar doğurmuştur; bir yandan patolojik bir vergi yapısı ortaya çıkarken, diğer yandan ekonomi ve özellikle de sanayileşme üzerinde bunun tüm olumsuz sonuçları izlenmiştir. Âşarın kaldırılıp yerine fiili üretimi arttıracak bir verginin salınmaması ile kamu hizmetlerinin ve sanayileşmenin finansman yükü büyük ağırlığı ile kırsal alandan kentsel alana çekilmiş oluyordu. 1925 yılında âşar kaldırıldığında toplam kamu gelirlerinin yaklaşık % 20’sini oluşturuyordu. O dönemin özelliklerinden dolayı gümrük vergilerini gözönünde bulundurmazsak, bu oran derhal iki katına çıkmaktadır. Bir kere, bu gelir kaynağı kaybedilmiştir. Bu noktada vergilendirilmekten vazgeçilen bu kaynağın tarım kesiminde kaldığı ve muhtemelen sermaye birikimine gittiği düşünülebilir. Ancak, tarımın geleneksel yapısı ve ağa ilişkisi bu düşüncüyü fazla haklı çıkartmamaktadır.

Kaldı ki bu yazıda devamlı vurgulamaya çalıştığım mesele, tarım sektöründe fiili bir üretim gerçekleştirildikten sonra bunun şu veya bu şekilde vergilendirilmesi değildir. Asıl sorun, tarım sektörü üretimini potansiyel üretim düzeyine çıkartıp, böylece yaratılacak değerlerle iç tasarrufları yükseltmektir. Soruna bu açıdan bakınca, potansiyel verim vergisi en ideal vergi olmakla beraber, tüm yanlış uygulama ve haksızlıklarına rağmen, âşar dahi, iltizam usulünün esaslarından kaynaklanan çok temel itirazlara rağmen, bu amaca bir dereceye kadar yardımcı olabilirdi.

Tarım sektörünü yukarıda bahsedilen hâkim amaca yönelik bir vergi kapsamına almadan geliştirilmiş olan bir vergi yapısı ve etkileri incelenirken, devamlı olarak geri fonda bulundurulması gerekli mukayese ölçütü, tarım sektörü üzerine fiili üretimi potansiyel üretim düzeyine çekecek bir verginin olması halinde ortaya çıkabilecek olan fiktif durumdur. Ancak böylece iki durum arasında mukayeseli statik analiz yapmak mümkün olabilir. Âşarın kaldırılması durumunda sermaye birikim kanalı daralmakla beraber, kamusal finansman yükü de kentsel kesime doğru çekiliyordu. Bu temel yöneliş altında iki alt gelişme derhal göze çarpıyordu. Bunlardan birincisi, 1926'da başlatılan gider vergileri (muamele vergisi) yani dolaylı vergiler cereyanı, ikincisi ise sonraki yıllarda çok daha belirginleşen ücretliler üzerinde görüntüsel olarak vergi yükünün yoğunlaşma gelişmeleridir. Dolaylı vergiler, salınış gerekçesi ve uygulama alanı dikkate alınmadan peşin yargı ile adaletsiz hükmü altında tutulamaz. Ancak, yine o dönemlerin sanayi yapısı göz önüne getirilince, bu vergilerin bir-iki istisna dışında kamu iktisadi teşebbüs ürünleri üzerine oturtulduğu görülebilir. Böyle bir vergi, yansıma koşullarına bağlı olarak, bir yandan söz konusu teşebbüslerin gelişmelerini önleyebileceği gibi, diğer taraftan da çoğunlukla kentsel alandaki birimler olan tüketiciler üzerine yük yıkar. Hiç kuşkusuz, bu malları kırsal alandaki insanlar da kullandıkça, onlar da vergi yükü altına alınmış olmaktadır. Ancak, kırsal alanda yaşayanlar ile kentsel alanda yaşayanlar arasında paralı ekonomi kesimine dâhil olma açısından fark gözetmek gerekmektedir. Böylece salınan dolaylı vergiler temel malları kapsadığından nihai tüketim aşamasındaki yük dağılımı açısından adaletsiz olarak görülür.

Vergi yükünün giderek artan dozda, günümüzde görüntüsel olarak çok daha şiddetli bir biçimde, ücretliler üzerinde yoğunlaşması ise gelişmenin ikinci önemli alt-yönüdür.⁷ Bu gelişme, ücretlinin işverene maliyeti ile ücretlinin elde ettiği gelir arasına mali bir yükün (wedge) girmesine ve bundan dolayı emek-sermaye bileşiminde gerçek maliyetler yerine görüntüsel maliyetlerin ortaya çıkmasına yol açar. Bu olgunun iki önemli yönü vardır. Bir defa, kapitalist sistem mantığı içinde ücretliler üzerindeki yük görüntüseldir; bu yükün hepsi ilk görüldüğü şekli ile tamamıyla ücretliler üzerinde değildir. Yüke, ücretli ve işveren, verginin yansıma payları oranında katlanmaktadır. Meselenin, bu birinci yönü ile ilgili olan ikinci yönü ise, mali sorumlu olarak yükün işletme veya genelde sermaye üzerinde görülmesine rağmen, işletmelerin maliyet hesapları üzerinden fiyatlara yansıtıldığından emek ve genel tüketici aleyhine bir tür dolaylı mali araç olarak ortaya çıkmasıdır. Zira vergi ilk aşamada mali sorumlu niteliğindeki sermaye sahibi üzerinde görüldüğü halde, ücret hesabı muhasebe kayıtlarına gayrisafi tutarla girilip, make-up fiyatlama yöntemi ile yük ürün fiyatına yansıtılır. Böylesi karmaşık süreçte ürün ve faktör piyasasındaki

ajanların talep ve arz elastikliklerine bağlı olarak verginin ileri ve geri yansımaları gerçekleşir. Görülüyor ki, ücret üzerinde görülen yoğunlaşma aslında, elastiklik katsayılarına bağlı olarak, önce sermayeye, saniyen tüketicie yansımaktadır.

Tarım sektörünü etkin bir şekilde vergilendirememenin bir diğer yanıtıcı görüntüsel yönü de, sanayi sektörüne tanınan vergi teşvik tedbirleri ile ilgilidir. Sermaye zerindeki baskıyı azaltmak ve bu yolla sermaye birikimini hızlandırmak amacı ile vergi harcaması yolu ile bazı teşvik önlemleri geliştirilmektedir. Bu tür önlemlerin amacı sermaye birikimi ve yatırımlar üzerindeki vergi yükünü hafifleterek vergiden sonraki net rantabilite oranını yükseltmektir. Böyle bir sonucun ortaya çıkabilmesi için bu vergi harcamasının kaynağının sermaye kesimi dışından gelmesi gerekir. Oysa kırsal alanda gerekli i tasarruflar yaratılamayıp yk kentsel alana kaydırıldıka, alınan önlem sonuç vermeyen bir mekanizmaya dönüşmektedir. Gerçekten, sanayileşme aşamalarında uygulanan vergi teşvik önlemlerinin sonuç verip vermediğini tartışabilmek için, önce bu vergi harcamasının kaynağının nereden geldiğini sıhhatli bir biçimde saptamak gerekir. Eğer bu kaynak, dolaylı yollardan da olsa, üzerine vergi harcaması yapılan kesimden sağlanırsa, o zaman böyle bir önlemin etki derecesini tartışmak abes olur, zira bu durumda tartışılacak çok daha başka mesele var demektir. Selektif teşvik tedbirleri sanayi yatırımları arasında ayrıcalıklı sahalara yaratmış olabilir, ancak sanayi bir bütün olarak ele alındıkında net sonucun teşvik olduğu söylenemez.

Åřarın kaldırılması ve tarım sektörünün etkin bir biçimde vergilendirilmemesi, bir yandan yukarıda bahsedilen vergi patolojisini yaratırken, diğer yandan da temel üretim faktörünün etkin işletilerek yaratılan i tasarrufların kırsal kesimden kentsel kesime sağlıklı metodlarla aktarılmasının gerçekleştirilmesinde de engel oluşturmuştur. Bir defa, tarım kesiminden yeterli ve bol tasarruflarla beslenemeyen sanayi, potansiyel gelişmesi açısından ciddi darboğazlarla karşılaşırken, yine tarım kesiminin paralı kesimle tam olarak btnleşememiş olması nedeni ile başlangıçlarda iç piyasa talep desteğinden de yoksun kalmıştır. Bunun sonucunda, özellikle ileriki yıllarda sermaye birikimi açısından iki ciddi sağlıksız yol izlenmiştir. Bir yandan yetersiz iç tasarruflar yerine dış tasarrufların ikamesi yoluna gidilerek bunun ekonomi açısından ileri sürülebilecek tüm sakıncaları oluşturulurken, diğer yandan da tüm politik ağırlığına rağmen bizzat tarım kesimi üzerine iç ticaret hadleri ve/veya tarımsal ürünlere uygulanan düşük kur politikaları gibi vergi dışı ve vergiye oranla daha sağlıksız yöntemlerle yk aktarma mekanizmaları geliştirilmiştir. Tarım sektöründe çalışanların, sanayi sektöründen karşıladıkları ihtiyaçları arttıkka ve bu arada iç-ticaret hadleri tarım lehine dndkke (Boratav, 2003: 55) tarımsal üretim arttırılabileceği teorik olarak düşünülebilse de, bu yolla potansiyel üretim düzeyine ulaşılmış

olduğu iddia edilemez.⁸ Görülüyor ki, aslında tarım sektörü âşarın kaldırılması sonucunda da belirli yüklerden kurtulamamıştır. Hem bu yükleri vergi dışı ve daha kontrolsüz, parça parça yüklenmiştir, hem de iç tasarruf oranının potansiyel düzeye yükselmesini engellemiş olduğundan ekonominin kalkınma hızını düşürmüştür. Kalkınma yolunda kaybedilen bu zaman çok ciddi gerçek bir yük olarak bütün ekonomiyi kaplarken, tarım sektörü de bunun dışında kalamazdı.

V

Bundan önceki bölümlerde, âşarın 1925 yılında kaldırılmasından sonra, ortaya koyduğum amaç fonksiyonu açısından tarım sektörünün ne tür bir vergi ile vergilendirilmesi gerektiğini ileri sürdükten sonra, son fasılda ulaştığımız sonuçları kısaca özetlerken, bu arada bazı diğer meselelere de değinmek istiyorum.

Bir defa kesin olan şudur ki, o dönem vergi gelirlerinin ihmal edilemeyecek kadar büyük bir bölümünü oluşturan âşarın islah edilmek yerine kaldırılması ve yerine bir potansiyel verim vergisi getirilmemesi ülke içi tasarruf potansiyelini büyük çapta azaltmış oluyordu. Eğer mesele gerçekten öyle ise, o zaman bu kararı veya kararlar dizisini kimler, kimin yararına almıştır? Kuşkusuz, karar öncelikle çiftçi grubunun istekleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Böyle bir karar, yine hiç kuşkusuz, çiftçi grubunun o andaki çıkarları ile uyumludur. Çünkü âşarın kaldırılması sonucunda sektör ciddi bir vergi yükünden kurtulmuş oluyordu. Bu açıdan bakınca, sosyolojik olarak meseleyi anlamak ve izah etmek fazla zor olmamaktadır. Hatta şu da söylenebilir: Ülke bir kurtuluş savaşından çıkmıştır, zaten her yer bir harabe halindedir, canını dişine takmış bir ülke halkı, şimdi bazı yüklerden arındırılmalı idi ki, bu kez de ekonomik savaşta başarı kazanılsın! Yukarıdaki sosyolojik olguyu anlamak ne kadar kolaysa, bu ikinci iddiayı anlamak da o kadar güçtür. Anlamayı bir tarafa bırakalım, ikinci iddia çelişkilidir, kendi içinde tutarlı değildir. Çünkü ekonomik kalkınma savaşı kendi başına bir yükür, zaten. Diğer bir ifadeyle, hem yorulmuş olan insanları biraz hafifletmek, hem de ekonomik kalkınma savaşına girmek fazla tutarlı değildir.

Meseleye, şu açıdan da bakabiliriz: Tarım sektörünü vergilendirmediğimiz durumda, serbest kalan fonlar(!) özel sektöre yönelecek ve bu kanaldan tasarruf ve yatırıma dönüşecektir. Ancak, bu mantığın karşısında, ağa-maraba ilişkisi, kırsal alanda ve kırsal-kentsel gelir dağılımı, tarım kesiminin mülkiyet yapısı, ekonominin paralı kesimi ile zayıf ilişkisi, piyasa sinyallerine karşı en azından diğer kesimler kadar duyarlı olmaması, kısacası bu kesimin geleneksel yapısı ve olumsuz sonuçları çıkmaktadır. Dolayısıyla, sadece sosyal bir olgu olarak kabul

edilmesi gerekli bu olayı hiçbir ekonomik ve mantıksal gerekçe ile haklı göstermek olanaklı değildir. Sosyal arenada alınan karar, bir anlamda, yerindedir. Çünkü diğer ekonomik ve mali araçlar gibi vergi de, toplumdaki gruplar ve güçler arası bir yük bölüşüm aracıdır. Hiç kuşkusuz, her grup böyle bir oylamaya ağırlığını koyarak, kendi çıkarları doğrultusunda bu yükten kurtulmak isteyecektir. Ancak, burada çelişkili olan nokta, bir kişi veya bir grup için lehte olan bir kararın, uzun dönemde sonuçları itibariyle hem bütün grup için hem de bizzat ilk anda yükten kurtulduğunu sanan grup için aleyhte olabileceğidir. Nitekim Türkiye’de tarım sektörünün, fiili üretimi arttıracak şekilde vergilendirilmemiş olması da böyle bir sonuç doğurmuştur.⁹

Tarım sektörünün etkin bir şekilde vergilendirilmemiş olması, vergi yükünün kentsel kesime ve en kolay yakalanabilen ücretliler üzerine kaydırılarak, vergi sistemimizin gelişme çizgisine patolojik bir görüntü kazandırmıştır. Bu arada geliştirilen vasıtalı vergiler ise, ilk dönemlerde kurulmuş olan devlet işletmeleri üzerine oturtulmuştur. 1950 yılında Ali Alaybek ve Fritz Neumark’ın gayretleri ile gerçekleştirilen dolaysız vergi reformunda dahi sektöre hâkim feodal yapı ağalarının güç ilişkisi nedeniyle tarım sektörü kapsanamayınca, ücret gelirleri üzerindeki yük hafifletilememiş ve günümüzde birçok ülkede uygulama alanı bulan sedüler tarife sistemi uygulamaya koyulamamıştır. Oysa gerçekte ücretliler de bu yükü görüntüsel olarak yüklenmektedir. Çünkü vergi, yansıma payları oranında, emek, sermaye ve nihai tüketiciye yansıtılmış dolaylı vergi niteliğine dönüşmektedir. Bu durum ise, adalet açısından haksızlık oluşturduğu gibi, etkinlik açısından da üretimde emek-sermaye optimum bileşimini emek aleyhine bozmaktadır. Yani tarım sektörü vergilendirilemediğinden dolayı, sanayi kesimine tanınan vergi avantajları, finansmanı gerçekte sanayi kesimi üzerine yüklediği için, sadece görüntüde kalmakta ve güçlü etki yapamamaktadır.

Vergi alanındaki bu patolojiye paralel olarak ekonomide diğer işleyişlerde de sağlıksız gelişmeler oluşmuştur. Tarım sektöründen sağlıklı yollarla bol ve yeterli kaynak alamayan sanayi, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarındaki disiplinli politikalar aşıldıktan sonraki dönemlerde bir yandan dış tasarruflara yüklenerek borç yığmış ve cari açık krizine sürüklenmiş, diğer yandan da iç-ticaret hadleri yolu ile yine tarıma yüklenme yoluna girmiş ve tarımı çökertmiştir. Bu olgu, dış borçlanmanın bazı gerçek sakıncalarını siyasal ve ekonomik düzeyde oluştururken, cılız sanayileşme ve dengesiz fiyatlar da sanayi ürünleri ihracatımızı engellemiştir. Kısacası, iç tasarruf oranını arttırmadığımızdan, bir yandan dış tasarruflara açılmak zorunda kalınmış, diğer yandan da kalkınmamız gecikmiştir. Bütün bu sonuçlardan ne ekonominin ne de âşardan kurtulan tarım sektörünün uzun dönemde kârlı çıktığı iddia edilebilir. İşte, tarım kesiminin etkin vergilendirilmemesinin ekonomik gerekçesizliği burada yatmaktadır.

Tarım sektörünün zorlanarak, ağır vergilendirilmesi ile sanayi sektörü ürünlerine yönelebilecek potansiyel iç talebin daralabileceği düşünülebilir. Bir kere, bu iddia tamamıyla doğru olmadığı gibi, iç piyasanın daraltılması, sonuçta oluşturulan tasarruflarla dışarıdan makina, teçhizat, know-how getirmek doğru ve tutarlı bir politikadır. Önce, iç piyasanın daralması ile ilgili iddiaya kısaca bakalım. Potansiyel verim vergisinin mantığı odur ki, bu vergi olmadığı takdirde fiili üretim düşük düzeyde oluşacaktır. Şu halde verginin olmaması durumunda bir artık talep bulunmayacağına göre vergi ile iç talep açısından kısılmış bir şey olmuyor. Ancak, vergi koyulduğu zaman bir ekonomik fazla değer yaratılmakta ve bu miktar vergi yolu ile kamulaştırılmaktadır (tabiiyle, kamulaştırılan bölüm, yaratılan ekonomik fazlanın altında da olabilir). Böylece kamulaştırılan bölüm, teorik olarak kamusal tasarrufa dönüşür. Bu süreçte, bu fonları kullanım yönü kamusal kararlarla saptanan toplam talebin bir parçası olarak görmemek mümkün değildir. İşin ikinci yanı ise, sermaye birikimi açısından iç talebi bir miktar kısmak gereği ile ilgilidir. Çünkü ekonominin, emekle birleşecek makine, teçhizat ve know how'a ihtiyacı vardır. Bunları sağlamak için, üretilen mallara karşı dış talebi iç talep yerine ikame etmek kaçınılmaz bir zarurettir.

Tartışmaları kapatmadan önce uygulama ile ilgili son birkaç noktaya daha değinmek istiyorum. Bunlardan biri, potansiyel verim esasına göre salınacak bir gelir vergisi için ekonomik konjonktürün uygun olup olmadığı meselesidir. Özellikle 1929 dünya buhranı düşünülünce, olumlu bir konjonktürün bütün dönemler boyunca var olduğu, hiç kuşkusuz, ileri sürülemez. Ancak, bu yazıda mesele, ana ilkeleri açısından ele alındı. Uygulama geliştirilmiş olsa idi, kötü konjonktür dönemleri için telafi edici önlemleri almak fazla zor olmayabilirdi. Yine uygulama ile ilgili olabilecek bir başka nokta da potansiyel verimlerin tespiti meselesidir. İlk bakışta zor gibi görülen bu mesele, aslında Osmanlılar döneminde ve Tanzimat'tan önce geniş çapta kullanılmıştı. Zira Tanzimat'tan önce İmparatorluk hudutları içinde salınan âşar, bölgelerin tarımsal elverişliliğine göre farklı oranlarda uygulanıyordu. Tanzimat döneminde, izahı mümkün olmayan bir gerekçeyle vergi her bölge için tek oranlı iptidai bir yapıya indirgenmiştir (Barkan, 1964:487-88). Mesele böyle olmasaydı bile, uygulama getirildiği zaman gerekli koşullar yavaş da olsa hazırlanabilirdi. Sosyal olaylarda önce koşulları hazırlamak, sonra uygulamayı getirmek atalet ve zaman kaybına yol açmaktadır.

Yazımı şu hususu belirterek kapatmak istiyorum. Vergi veya sair ekonomik-mali araçlarla her şeyi yapmak kesinlikle fazla mümkün değildir. Kısacası, Türkiye'de tarım kesiminin genel bir gelir vergisi kapsamına alınmamış olması bir tarafa, bir tür potansiyel verim vergisine tabi tutulmuş olsa idi, tarihi gelişim içindeki ve günümüzdeki bütün sorunlar tamamıyla halledilmiş olacak mı idi görüşü,

doğal olarak ortadadır. Bu yazıda iddia edilen nokta bu olmayıp, ana ve tek üretim faktörü ve temel sektör olan tarımın sosyal-siyasal baskılarla etkili vergi dışında tutulmasının ülke ekonomisi açısından olumsuz bir politika oluşturmuş olmasıdır. Hele de geçmiş dönemin koşullarından kaynaklanan mültezim usulünün oluşturduğu sakıncaların emanet sistemine dönülerek çözülmesi olanaklı iken, verginin kaldırılmasında önemli bir gerekçe olarak ileri sürülmesi tartışılması bile anlamsız bir konudur.

İddia edildiği üzere, savaştan yeni çıkmış ve harap bir ülkenin tarım kesimi üzerindeki verginin kaldırılmasının belirli bir rahatlık sağlayacağı aşikârdır. Ancak, dönemin lideri Atatürk'ün de belirttiği üzere, "Bir milletin doğrudan doğruya hayatiyle alâkadar olan, o milletin iktisadiyatıdır." (İnan, 1989: 57). Savaş sonrası tek üretim faktörünün tarım olması koşulunda, askerlerden sonra sıra çiftçilere gelmiş oluyordu, hem ülkenin ekonomik istiklali, hem de feodal toprak ağalarının temizlenmesi adına.

Sonnotlar

¹ Bu yazı, Toplum ve Bilim dergisinin Bahar, 1981 sayısında (s. 76-92) yayınlanmış olan aynı başlıklı yazının elden geçirilmiş şeklidir. O dönemde geliştirip, meslektaşlarımla tartıştığım konunun metne dökülmesinde teşvik sağlamış olan meslektaşım Asaf Savaş Akat'a teşekkür borçluyum.

Yazının ilk halinden bugünkü geliştirilmiş konumuna dönüştürülmesinde büyük desteğini almış olduğum Dr. Aynur Uçkaç'a minnet borçluyum.

² Doğrudan vergiler alanında Cumhuriyet döneminde önemli değişiklik 1950 yılında Profesör Fritz Neumark ve Profesör Ali Alaybek tarafından yapılırken, sosyo-ekonomik dengeler nedeniyle tarım kesimi vergi kapsamına alınamamıştır. İlginçtir ki, tarım kesimi "götürü gider" maddesinde sağlanan avantajla ancak askeri yönetimce vergi kapsamına alınabilmiştir.

³ Âşarın kaldırılmasının büyük toprak sahiplerine yaradığını iddia edenlerin olduğunu ile süren Pamuk, bu iddiayı temelsiz bulmamakla beraber, iddiaya karşı şu savı ileri sürer: "yeni devletin bu adımı atarken taşıdığı en büyük kaygının, on yıl boyunca bir savaştan diğerine sürüklenen ve kırsal nüfusun çok büyük bir bölümünü oluşturan küçük üreticilere destek olmak, onların vergi yükünü hafifleterek üretimi arttırmalarına olanak sağlamaktır. Nitekim 1920'li ve 1930'lu yıllar tarım ve kırsal alanlar için hızlı bir toparlanma dönemi oldu." (Pamuk, 2012: 177). Âşarın kaldırılması yönünde Tezel de benzer kanaat sahibidir (Tezel, 2015: 450-51) Kanaatimce, 1920-1930 döneminde tarımda gözlemlenen ilerlemenin nedensel ayrışmasını yapabilmek için, dönemin kamusal desteklerinin etkileri ile âşarın ilgasının etkilerinin ayrı ayrı mütalaa edilmesi daha yerinde olurdu.

⁴ İltizam usulünün sakıncaları Osmanlı döneminde de anlaşılacak, Tanzimat Fermanı ile iltizam sistemi kaldırılarak, verginin devlet memurları eli ile toplanmasına geçilmiş olduğu halde, idare teşkilâtının yetersizliği tekrar iltizam sistemine dönüşü zorunlu kılmıştır (Pamuk, 2012: 91). Görülüyor ki, verginin tahsil sistemi vergiye bağlı bir husus olmayıp, güçlü idarelerde mültezim zulmü kaldırılıp, emanet sistemine geçilmesi olanaksız değildir.

⁵ Konumuzun özü kamuya gelir sağlamak olmamakla beraber, gelir sağlama yönünden de harcama vergilerinden sonra ikinci sırada yer alan gelirden alınan vergiler, âşarın kaldırılmasıyla son sıraya gerilemiş, eski düzeyini ancak 1940 yılında yakalayabilmiştir.

Farklı vergilerin 1924-1930 aralığındaki göreceli ağırlığı aşağıda oluşturulan Tablo 2’de şöyle seyretilmiştir

Tablo 2: Farklı Vergilerin Göreceli Ağırlığı (1924-1930)

Yıllar	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Gelirden Alınan Vergiler	30	11	7	7	7	7	7
Servetten Alınan Vergiler	7	11	15	12	12	13	15
Harcamalardan Alınan Vergiler	33	42	43	41	40	40	39

Kaynak: Tezel Y S (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s. 527

⁶ Bu görüş için bk. Peacock ve Wiseman (1961)

⁷ Günümüz vergi yapısında çok çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmış olan görüntüsel bordro-mahkûmu olgusu, bir yandan tarım sektörünün tarihi gelişim içinde ve günümüzde de etkin bir şekilde vergilendirilememesinden, diğer yandan da sermayeye teşvik sağlama görüntüsünde sürdürülen sınıflı toplum politikasından etkilenerek gelişmiş bulunmaktadır.

⁸ Tarım fiyatları 1930’lardan sonra düşerken üretimin artışı, bir yandan âşarın kaldırılması, diğer yandan demiryolu yapımı ve özellikle Ziraat Bankası kanalıyla yapılan destekler ve sair devlet desteklerine dayandırılır (Pamuk, 2012: 196-7).

⁹ Tarım kesiminin günümüzdeki durumu ve giderek sıkışan gıda maddeleri konusunu salt yükselen dünya kapitalizmi ve sanayi tarımına geçen Batı ülkelerinin Türkiye tarımını olumsuz etkilemesi olarak görmek yerine, âşarın kaldırılmasının simgesel olarak tarım kesimindeki feodal yapının çözülmemesi ve siyasete hâkim olması şeklinde yorumlamak daha isabetli olur kanaatindeyim.

Kaynakça

- Allen G C (1972). *A Short Economic History of Modern Japan*. London: George Allen and Unwin Ltd.
- Barkan Ö L (1964). Osmanlı İmparatorluğu'nda Öşür. *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barkan Ö L (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Beasley W G (1972). *The Meiji Restoration*. Stanford University Press.
- Bird R M (1977). Land Taxation and Economic Development. *Finance in Developing Countries* (ed. Ayre P C I). London: Frank Cass and Co. Ltd.
- Boratav K (1988). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav K (2003). *Türkiye Ekonomisi*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Derin H (1940). *Türkiye'de Devletçilik*. İstanbul: Çituri Biraderler.
- Duru Cvd. (1982). *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*. Ankara: TİSA Matbaacılık Sanayii Ltd, Şti.
- Hershlag Z J (1968). *Turkey: The Challenge of Growth*. E.J.Brill: Leiden
- İnan A (1989). Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin İlk Türkiye İktisat Kongresindeki İftitahi Nutukları. İzmir İktisat Kongresi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. ss.57-69.
- Kaldor N (1982). Türk Vergi Sistemi Üzerine Rapor, 1962. *Toplum ve Bilim*. İstanbul: Birikim Yayıncılık.
- Londes D S (1965). Japan and Europe: Contrasts in Industrialization. *The State and Economic Enterprise in Japan* (ed. Lockwood W). Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Morawitz C (1978). *Türkiye Maliyesi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Maliye Tetkik Kurulu.
- Pamuk Ş (2012). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Peacock A T ve Wiseman J (1961). *The Growth of Public Expenditures in the United Kingdom*. Princeton University Press.
- Tezel Y S (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- von Mering O (1959). "The Transformation of Taxes". *Readings in the Economics of Taxation*. Richard D. Irwin. Inc. Homewood. Illinois. 445-455
- Zangheri R (1969). "The Historical Relationship Between Agricultural and Economic Development in Italy". *Agrarian Change and Economic Development* (eds. Jones E L ve Woolf S J). London: Methuen and Co. Ltd.

Barış İçin Akademisyenler Anlatıyor: İmza ve Ötesi¹

Fikret Şenses, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü,
e-posta: fsenses@metu.edu.tr

11 Ocak 2016 tarihinde 1128 akademisyenin² imzaladığı “Bu Suça Ortak Olmayacağız” başlıklı bildirin yayımlanmasından sonra, imzacı bilim insanları en yetkili ağızlardan çeşitli hakaretlere uğradı, üniversitedeki odalarına baskınlar yapıldı, odalarının kapılarına tehdit işaretleri koyuldu, hedef gösterildiler, açığa alındılar, haklarında idari ve adli soruşturmalar açıldı, bazıları gözaltına alındı. Bildirin yayımlanmasından aylar sonra ise birbiri ardından çıkarılan Olağanüstü Hal (OHAL) Kanun Hükmünde Kararnameleri ile (KHK) 2 Ağustos 2018 tarihine kadar 6000’den fazla akademisyene ek olarak 407 barış imzacısı akademisyen³ de savunmaları dahi alınmadan, bazı işgüzar ve işbirlikçi rektörlerin katkısıyla kamu görevinden uzaklaştırıldı. Türkiye, sadece ülke ölçeğinde değil dünya ölçeğinde de en büyük bilim insanı tasfiyelerinden birine sahne oldu. Bu bildiri fırsat sayılarak üniversitelerimizdeki zaten az sayıdaki muhalif ses de “fırsattan istifade” susturulmuş oldu ve bu yolla geride kalanlara da gözdağı verilmek istendi.

Bu kitap, barış imzacısı oldukları için üniversitelerden ihraç edilen akademisyenlerin çok yüksek bir sayıya (40) ulaştığı Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nden (SBF) ve Türkiye’nin farklı üniversitelerinden ihraç edilen Mülkiye kökenli toplam 18 bilim insanıyla elektronik posta yoluyla, kendilerine aynı sorular yöneltilerek yapılan söyleşileri içeriyor. Bu sorular, imzacıların bildiriye niçin imzaladıklarına, bildiriye karşı çeşitli çevrelerden gelen yoğun tepkilere ve bildirin amacına ulaşip ulaşmadığına, bildiri sonrasında yaşanan sürecin akademiye bakışları üzerindeki etkilerine, üniversite-fakülte yönetimlerinin, meslektaşlarının ve ailelerinin yaklaşımlarına ve ihraç kararı karşısında kendi ilk tepkilerine ilişkin görüş ve değerlendirmeleri üzerinde yoğunlaşıyor. Kitabın ikinci bölümü ise, Korkut Boratav, Taner Timur, Cem Eroğul başta olmak üzere kimi bilim insanlarının akademik özgürlükler, üniversite, aydınlanma, OHAL-barış bildirisi ve tasfiyeler konularında çeşitli yerlerde yayımlanan yazılarına ayrılmış. Kitabın üçüncü ve son bölümünde ise 12 Eylül sürecinde kıyım uğrayan SBF kökenli bilim insanlarının ve SBF öğretim elemanlarının açıklamalarına, Mülkiyeliler Birliği’nin, SBF Akademik Kurulu’nun ve SBF’nin farklı bölüm ve birimlerinin barış bildirisi sürecine ilişkin karar ve bildirilerine yer verilmiş.

Kitaba katkıda bulunan bilim insanlarının (bundan böyle yazarların) kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri yanıtlar, imza sürecinin çeşitli yönleriyle aydınlatılmasına ilişkin önemli ipuçları veriyor. Yazarların birçoğunun kendilerine yönelik bir tepki oluşmasını beklemedikleri, hatta bazılarının, bildiriden daha yedi-sekiz ay önce hükümetin, “çözüm süreci” başlığı altında barış amaçlı politikalar uyguladığına işaret ederek tepkinin büyüklüğüne şaşırarak anlaşıyor. Yazarlar, “ikinci imzacılar” olarak anılan akademisyenlerin yeni bir bildiri yayımlayarak barış bildirisine verdikleri desteği önemsemekte, bu desteği övgüye değer bulmakta ve bunu riskler karşısında dayanışma ruhunun ve ifade özgürlüğüne sahip çıkmanın bir örneği olarak değerlendirmektedir. Yazarlar, bildirinin, devletin teröre karşı mücadelesini zayıflatmayı amaçladığı savını şiddetle reddetmekte, bunu bildirinin içeriğinin tartışılmasını engelleme, imzacıları “kriminalize etme, itibarsızlaştırma ve yalnızlaştırma” çabası olarak görmekte ve bildirinin hiçbir yerinde terörü ve şiddeti öven bir ifadenin olmadığına ve bildirinin asla bir suç unsuru içermediğine dikkat çekmekte.

Yazarlar, bildirinin etkisini değerlendirirken “tarihe not düşme”, “vicdanları rahatlatma” gibi amaçlarını ön plana çıkarmakta; görünürde “en düşük riskli eylem biçimi” olduğu halde, barış bildirisinin imzacılar açısından çok ağır sonuçları olduğuna işaret etmekte. Yazarlar, bildirinin bu özelliğiyle Türkiye’de demokrasi açığının büyüklüğüne dikkat çekerek, demokratikleşme sürecine ve uzun erimde Kürt Sorunu’nun barış temelli çözümüne katkıda bulunma olasılığını vurgulamakta. Bildiriye karşı gelişen tepkilerin akademik faaliyetleri ve üniversiteye bakış açıları üzerindeki etkilerini ve fakülte-üniversite yönetimlerinin bu süreçteki yaklaşımlarını değerlendirirken yazarlar, haklı bir karamsarlıkla, öncelikle meslekten çıkarılmalarında bizzat üniversite yöneticilerinin oynadığı rolü ve üniversitelerin toplumsal olaylar karşısındaki duyarsızlığını ve tepkisizliğini ön plana çıkarıyor. Bu bağlamda üniversite yaşamının diğer olumsuzlukları arasında asli görevini ihmal eden akademisyenlerin varlığı, ahabap-çavuş ilişkilerinin ve biat kültürünün yaygınlığı, akademik ilkelerin zayıflığı ve “devlet aklının üniversitede üretimine dayalı bir tür despotizmin” baskın konumuna işaret ediyor. Yazarlar, barış bildirisinin yayımlanmasını izleyen zor süreçte yanlarında duran ve destekleyen meslektaşlarının ve öğrencilerinin yanında, en yakın kimi meslektaşlarının dahi kendilerinden yüz çevirmesi, hatta soruşturmacı olarak görev yapması gibi vefa ve dayanışma benzeri en temel insani duygu ve tutumlardan uzak davranışları da gözler önüne seriyor.

Yazarlar, 12 Eylül 1980 Darbesi sonrasında yayımlanan Aydınlar Dilekçesi’ne karşı gösterilen devlet tepkisiyle, barış bildirisine gösterilen tepkiler arasında paralellik kurmakta ancak barış bildirisine yönelik tepkilerin çok daha ağır olduğu

noktasında birleşiyorlar. Bildiriyi imzalayanların dilekçeyi imzalayanlardan, ikinci dönemde işinden olanların ilk dönemde işinden olanlardan çok daha fazla olduğunu vurguluyorlar. Ayrıca, ikinci dönemde işten atılanların listesinin sıkıyönetim komutanlıklarında değil üniversitelerde oluşturulmuş olması, bu insanlar için hukuki itiraz yollarının tıkalı olması ve bireysel olarak yargılanmakta olmaları⁴ gibi önemli farklılıklara işaret ediyorlar.

Akademisyenlerin bu tür hak mahrumiyetleriyle karşı karşıya bırakılmalarının geçmişte de örnekleri olmuştur. Ancak barış imzacılarına reva görülenler, 12 Eylül 1980 darbe rejiminin uygulamalarının dahi çok ötesine geçmiştir. OHAL ortamında başlayan bu uygulamalardan bugüne kadar geri adım atılmak şöyle dursun, konuya ilişkin mahkemelerin sürüyor olması, ertelense bile hapis cezalarının verilmesi, bir akademisyenin halen hapiste olması, durumun vahametini açıkça ortaya koymaktadır.

Değişik vesilelerle daha önce de ifade etmeye çalıştığım gibi,⁵ barış imzacısı akademisyenlerin asla göz ardı edilmemesi gereken çok ağır kişisel mağduriyetleri ve bütünüyle bu sürecin çok önemli toplumsal maliyetleri söz konusudur. Bu meslektaşlarımız bildirin yayınlaması sonrasında, önceleri imzalarını geri çekmeye zorlanma,⁶ kadro verilmemesi, konferans, burs, araştırma izin ve desteklerinin iptali, idari ve danışmanlık görevlerinden ve üstlenilen derslerden uzaklaştırılma, doçentlik başvurularının iptali, yurtiçi bilimsel kongre programından çıkarılma gibi son derece baskıcı uygulamalarla karşı karşıya bırakılmıştır. KHK'ler sonrasında da çok uzun emek verdiğimiz mesleklerinden, bilimsel çalışmalarından ve öğrencilerinden koparılmakla kalmamış, hukuki hak arama yolları fiilen kapatılmış, üniversite yerleşkesine girmeleri dahi engellenmiştir. İstihdam olanakları özel kesimde dahi son derece kısıtlanmış olup birçok durumda, sendika desteğine karşın geçim sıkıntısıyla karşı karşıya bırakılmışlar, yurtdışına çıkmaları yasaklanarak akademik uğraşlarını ülke dışında sürdürmeleri dahi engellenmiştir. Aileleri ve yakın çevreleriyle birlikte çok endişeli ve tümüyle zor bir döneme itilmiş, "işsizeden dönmüş", tam anlamıyla "bir gecede hayatları değişmiştir". Akademik yaşamda da insan sermayesi sorunlarının had safhada olduğu bir ülkede çok sayıda yetkin akademisyenin bu şekilde işten çıkarılmaları, kalanların mahkeme süreçleriyle uğraşmak zorunda kalması ve tedirginlik içine itilmesi, akademik yaşamın önemli ölçüde zarar görmesine ve önemli toplumsal maliyetlere yol açmıştır. Bu süreçte bilim insanlarının toplumsal olaylara ilişkin araştırma sonuçlarını kamuoyuyla paylaşmaları dahi kimi örneklerde görüldüğü gibi⁷ engellenmek istenmiştir. 12 Eylül darbesinin etkilerini hâlâ üzerinden atamamış üniversite ve sivil toplum, bu yolla daha derin bir tepkisizliğe ve suskunluğa itilmiştir. İmzacı akademisyenlerin karşı kariya kaldıkları duruma ilişkin olarak hukuk fakülteleri

başta olmak üzere üniversitelerimizden kayda değer bir sesin yükselmemiş olması bu durumun açık bir kanıtıdır.⁸ Bu durum, bence de “entelektüel, insani ve akademik anlamda” büyük bir kayıp olarak değerlendirilmelidir.

Barış bildirisi türü bildirimleri imzalayanlar, biliyoruz ki ve kitaptaki bazı görüşlerden bir kez daha öğreniyoruz ki, her sözcüğün üzerinde duran bir içerik değerlendirmesi yapmazlar. Kimi eleştirileri olsa da metnin üzerinde oйдаlaşılmasını beklemezler, her zaman üslubunu, tonunu hesaba katmazlar, hatta onu “sert ve eksik” bulabilirler, içeriğini bir “hukukçu gözüyle” merceğe altına almazlar. Kitapta da belirtildiği üzere, bildirinin “Tek Tek cümlelerine, kelimelerine ya da kavramlarına itiraz edilebilir, bunların yanlış olduğu ya da yanlış kullanıldığı iddia edilebilir”. İmzacılar, bir bildiriye her sözcük üzerinde ayrı ayrı durarak okumadıkları gibi, “ben yazsaydım belki öyle yazmazdım” da demezler. Odaklandıkları temel nokta bildirinin özünü oluşturan ana temadır. Bu bildiri de ana teması itibarıyla tektürel (homojen) ve örgütlü bir kitle oluşturmayan bir grup bilim insanının şiddeti reddeden, bireysel düzlemde bir barış çağrısında bulunan, tarihe not düşmekten öteye geçmeyen bir çabası olarak değerlendirilebilir. Bu noktada özenle korunması gereken ise, bildiri metninin içeriğine ve üslubuna hiç katılmasak bile, imzacıların ifade özgürlüğüdür.

Birçok hukuk yorumcusu gibi, kitaba katkıda bulunan yazarlar da, kanımca haklı olarak, barış bildirisini imzalamanın akademik özgürlük ve gerek iç hukuk gerekse uluslararası hukuk tarafından korunan ifade özgürlüğü kapsamında olduğunu savunmaktadır. Bu bildiriye imzaladıkları gerekçesiyle işlerinden olan bilim insanlarının karşılaştıkları derin mağduriyet en baştan hiçbir yargı kararına dayanmadığı gibi kanımca da Anayasa’yla, akademik özgürlük, akademik özerklik ve hukukun evrensel değerleriyle bağdaşmamaktadır.

Düşünce ve ifade özgürlüğü, akademik yaşam başta olmak üzere demokratik bir toplumun can damarlarından biridir; en temel insan hakları arasındadır. Medeni cesaret ve aykırı seslere tahammül, eleştirel düşünce, kısaca akademik özgürlük ve siyasal iktidarlar karşısında özerkliğin korunması üniversitelerimizde yeşermesi beklenen, üniversiteleri bilim yuvaları yapan, yöneticilerinin her zaman ve her koşulda koruması gereken vazgeçilmez ilkelerdir. Kitapta Kant’a atfen belirtildiği gibi “Hiçbir şey eleştirinin dışında kalmaz”; bu ifade en başta üniversitelerin temel taşıdır, eleştiri özgürlüğü bilimsel gelişmenin önkoşuludur.

Mayıs 2019 sonlarında açıklanan yargı reformu stratejisinin en yetkili ağızdan da vurgulanan unsurlarından biri ifade özgürlüğüdür. Bunun sözde değil, özde bir yaklaşım olup olmadığının en önemli testi barış imzacısı akademisyenlerin karşılaştığı haksız uygulamalardan vazgeçilmesi ve haklarının iadesi olacaktır. Bu yönde ivedilikle atılması gereken adımlar barış imzacılarının mağduriyetlerinin

bir ölçüde olsun giderilmesi yanında siyaset, hukuk ve üniversiteler tarihimizin daha fazla zarar görmemesi için de gereklidir.

Bu kitap, barış bildirisi sürecinde yaşanan toplumsal ve özellikle de kişisel mağduriyetlerin ve hukuk ihlallerinin belgelenmesine kuşkusuz önemli bir katkıda bulunmaktadır. Aynı konu ve kapsamda, daha önce yayınlanan bir başka kitapla (Lordoğlu, 2018) birlikte okunması bu katkıyı, hiç kuşku yok ki, daha da artıracaktır.

Sonnotlar

- ¹ Nurettin Öztatar (Hazırlayan), *Barış İçin Akademisyenler Anlatıyor İMZA ve ÖTESİ*, Ütopya, 2018, Ankara, 304 sayfa.
- ² İkinci grup imzacı akademisyen ve araştırmacılarla birlikte bu sayı 2212'ye çıktı. İkinci grup imzacılardan da KHK'yle görevine son verilenler oldu.
- ³ Bu sayı, istifaya ve emekliliğe zorlananları, sözleşmesi yenilenmeyenleri, vakıf üniversitelerinden uzaklaştırılanları, kendi isteğiyle görevden ayrılanları ve emekli olanları kapsamamaktadır.
- ⁴ Ayrıca, Aydınlar Dilekçesini imzalayan 1300 kişiden 59'unun yargılandığı ve bunların da hepsinin beraat ettiğine değinilmektedir. 12 Eylül sürecinde 1402 sayılı yasa uyarınca üniversiteden çıkarılan akademisyenlerin sayısının 70 civarında olması da KHK sürecindeki tasfiyenin boyutlarını açıkça ortaya koymaktadır.
- ⁵ Bkz. Şenses (2017) ve Şenses (2018).
- ⁶ Üzerlerindeki büyük baskıya karşın 2000'den fazla imzacı akademisyen arasında imzasını geri çekmek zorunda kalanların sayısının çok az olduğu anlaşılıyor.
- ⁷ Dilovası kanser vakalarının artışına ilişkin olarak bir halk sağlığı uzmanının araştırmaları bu bağlamda akla gelen ilk örnektir.
- ⁸ Öte yandan, imzacı akademisyenlere, edebiyatçılara, gazetecilere, tiyatroculara, yayınevleri, hukukçular, feministler ve sinemacılar başta olmak üzere toplumun farklı kesimlerinden destek geldiği de belirtilmelidir.

Kaynakça

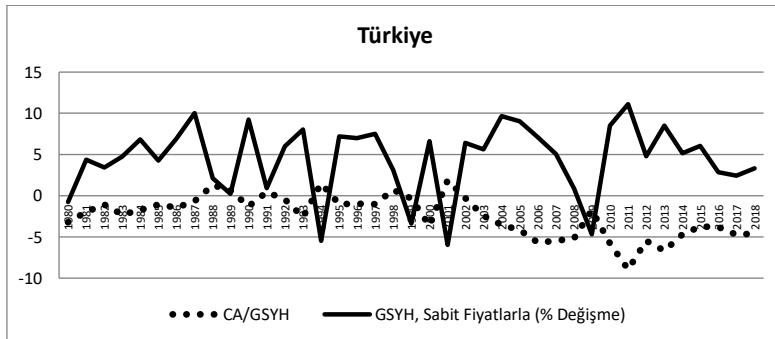
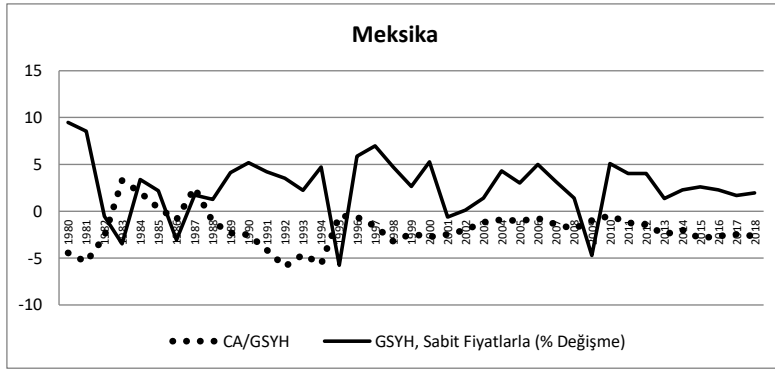
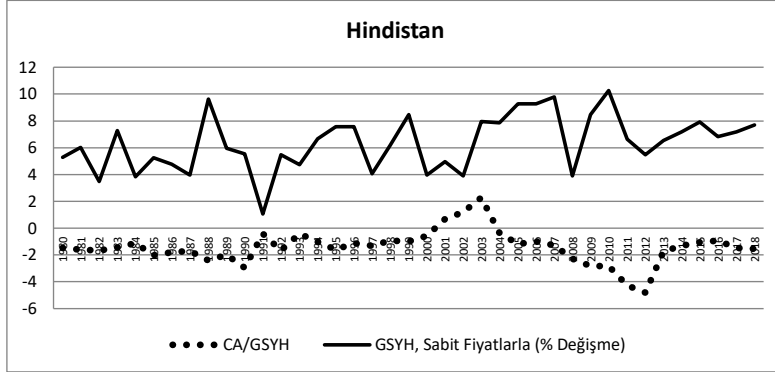
Lordoğlu K (Yayına Hazırlayan) (2018). *Akademisyenlerden KHK Öyküleri*. Yordam Kitap'ın katkılarıyla NotaBene Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s. 254.

Şenses F (2017). Üniversiteme Dokunma. *Cumhuriyet*, 24 Mart 2017.

Şenses F (2018). Kitap Eleştirisi- Kuvvet Lordoğlu, Akademisyenlerden KHK Öyküleri. Yordam Kitap'ın katkılarıyla NotaBene Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, *İktisat ve Toplum*, Ağustos, 94, 31-34.

Düzeltilme :

Mülkiye Dergisi'nin "Türkiye'nin Krizini Anlamak" temalı 2019 yılı 43(1) nolu sayısında Doç. Dr. Nilgün Erdem'in "Azgelişmiş Ülkelerde Borç Açmazı" başlıklı makalesinin ekler bölümündeki Hindistan, Meksika ve Türkiye'ye ilişkin son grafik dizgi aşamasındaki teknik bir sorundan kaynaklı olarak dergimizin basılı versiyonunda yer almamıştır. Düzeltilir, yazar ve okurlarımızdan özür dileriz.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyedergi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **Xxxxxxxxxxxxx** (İlk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : *Xxxxxxxxxxxxx* (İlk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) Xxxxxxxxxxx (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - Xxxxxxxxxxx (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için ";" işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayıncının adı (*İtali*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarikh yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.